

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет
імені Івана Франка

Степан Макарчук

ІСТОРИЧНІ НЕПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА

Львів
Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка
2002

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет
імені Івана Франка

Степан Макарчук

ІСТОРИЧНІ НЕПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА

Курс лекцій

Львів
Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка
2002

Поряд з писемними джерелами історична наука базує свої сюжети і висновки на речових археологічних, етнографічних, архітектурних, а також усних, лінгвістичних, зображальних, символічних, інших пам'ятках та їх реліктах, які були створені людьми в минулі часи і збереглися. Спільним для всіх цих типів джерел є те, що вони несуть на собі інформацію про минуле народів неписемним способом. Книжка є спробою комплексного висвітлення інформаційних властивостей неписемних джерел.

Рекомендовано до друку вченою радою Львівського національного університету імені Івана Франка.

Протокол № 2/6 30 червня 2001 р.

Рецензенти: д-р іст. наук, професор **К. К. Кондратюк**, завідувач кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка, д-р іст. наук, професор **Я. Й. Малик**, Львівський філіал Української академії державного управління при Президенті України.

Редактор **М. М. Мартиняк**
Коректор **М. В. Ревега**

Впровадження порівняно самостійного циклу лекцій про неписемні джерела історії зумовлене посиленням значення джерелознавства в структурі навчальних дисциплін, що забезпечують професійну підготовку істориків, потребами сучасного стану розвитку історичної науки, задоволення яких залежить від розширення й урізноманітнення джерельної бази наукових досліджень. Пропоновані теми курсу не є новими в історичній літературі, однак досі інтерес до них, як звичайно, виявлявся у зв'язку із завданнями, що їх вирішували дослідники тем з окремих галузей історичної науки: археології, етнології, історії архітектури і мистецтва, військової справи і воєн, історичного мовознавства й ономастики, кінофотосправи, звукових пам'яток та ін. Через це у різних спеціальних наукових та навчальних виданнях опубліковано численні розвідки і матеріали про археологічні пам'ятки, знаряддя праці і предмети побуту, вили зброї, пам'ятки архітектури та мистецтва, історичні етноніми і топоніми, гідроніми та антропоніми, перекази, думи, пісні та прислів'я, звичаї й обряди; речові і зображальні джерела, створені в процесі спеціальних видів людської діяльності: герби, прапори, печатки, монети, бони, медалі, паперові знаки, емблеми тощо. Всі такі речові, вербальні, символічні пам'ятки є дуже різними за способом кодування і зберігання історичної інформації. Спільною їх властивістю є те, що вони з'явилися в процесі людської діяльності в минулому і кодують інформацію неписемним способом. Кожний із типів і видів джерел цього роду науковці, які спеціалізуються у відповідних напрямках історичної науки, вивчають окремо, і часто обмежують свої спеціальні знання джерел лише певним підвидом, що безпосередньо стосується досліджуваної теми. За такого підходу дослідник уже наперед відступає від принципу комплексності джерел у роботі над ними, мимоволі обмежує власні можливості об'єктивнішого висвітлення проблеми.

Певною мірою, на думку автора, курс лекцій сприятиме формуванню в істориків уже під час навчання широкого бачення джерел як різнотипових і різновидових, що тільки за їхнього комплексного використання можливо досягнути всі грані історичного процесу, як і багатовекторність окремих явищ та подій минулого.

Звичайно, знання про певні аспекти історичного процесу не однаково ґрунтуються на різних типах джерел. Історію дописемних часів, як звичайно, пишуть на базі речових археологічних пам'яток, хоч обов'язковим є використання етнографічних, лінгвістичних, усних матеріалів, реліктів первісних релігій, палеоантропологічних знахідок. У вітчизняній історії, як і в минулому інших народів, були етапи, під час вивчення яких необхідно обов'язково спиратись на джерела різних типів. Наприклад, період минулого українського народу IX–XIII ст. як для свого часу чудово відображений у найдавнішому літописі “Повісті минулих літ”, Київському та Галицько-Волинському літописах, в інших писемних пам'ятках давньоруського часу, у тому числі в північноруському літописанні та польських хроніках. Водночас, жоден сучасний історик у разі висвітлення цього періоду не може обійтись без речових пам'яток, виявлених під час археологічних розкопок, без урахування інформації, яку дають релікти давньоруської церковної й оборонної архітектури, господарських і житлових будівель, ремісничих виробів, художні твори давнього часу. Однобоко виглядала б побудована лише на писемних джерелах історія українського козацтва. Очевидним є, що її об'єктивна реконструкція передбачає залучення археологічних, етнографічних, усних відомостей про запорізькі січі, козацькі хутори і зимівники, морські човни – “чайки”, народне малярство, різні види зброї, герби, прапори, військові відзнаки, усні перекази, думи і пісні.

Так само дослідження наукових тем і з новітніх часів не може ґрунтуватись на одних лише письмових свідченнях. Яскравим прикладом цього може бути популярна наукова праця Івана Крип'якевича, Богдана Гнатевича, Зенона Стефаніва, Осипа Думіна та Святослава Шрамченка “Історія українського війська” (4-е видання: Львів: Світ, 1992). Для написання праці автори широко залучили іконописні джерела, зокрема мініатюри Радзивилівського (Кенігсберзького) літопису, фрески собору св. Софії, різноманітні види зброї, що зберігаються в музеях України, у тому числі ті, що виявлені внаслідок археологічних розкопок, військові і державні герби, прапори, ордени, медалі, численні фотодокументи.

Наскільки відомо, досі не написано ні наукового дослідження, ні навчальних праць, у яких би різні типи і види неписемних джерел були висвітлені комплексно під кутом зору їхнього значення саме

для історичної науки. Автор усвідомлює, що його бажання заповнити цю прогалину курсом лекцій мало ефективно з кількох причин: по-перше, через науково тематичну широту завдання, яку дуже проблематично ґрунтовно охопити одному авторові; по-друге, автор не мав перед собою зведеної праці про неписемні джерела попередніх авторів, через що доводилось самостійно вирішувати питання не тільки відбору дидактичного матеріалу, а й логіки його подачі; по-третє, звичайно, деякі з підвидів неписемних джерел, як, наприклад, антропологічних, палеоетнографічних, метрологічних (хоч їх можна розглядати в курсі етнології), поведінкових та деяких інших у пропонованій праці не розглянуто.

Оскільки ж музеї для зберігання багатьох типів неписемних джерел мають те ж значення, що й архіви для писемних, то автор уважав за потрібне поставити завершальною лекцію про музеї як сховище речових історичних джерел.

поховань з кам'яними чи гончарними урнами, у яких, як звичайно, зберігається прах, попіль після кремаційних церемоній над покійниками, недогорілі кістки;

поховань, які на поверхні нічим себе не виявляють, проте колись були місцями масових захоронень. Залежно від того, у якому вигляді зберігаються в таких похованнях рештки кістяків – у прямому видовженому положенні, горілиць, ницьма, на боці, скорчені, окремо чи групами, які речі знаходять у таких могильниках при кістяках: елементи зброї, знарядь праці, прикрас та інше, археологи роблять відповідні припущення і висновки про життя тих людей. Місця поховань, після яких на поверхні не робили насипання ґрунту надмогильних форм, отримали в археології назву *похів поховань*.

У широкому розумінні слова, до могильників треба зачислювати єгипетські піраміди та інші імпозантні надмогильні споруди на зразок мавзолеїв, що їх підносили над фараонами та іншими вождями.

Українська народна пам'ять асоціює степові могили, в тому числі кургани, з боротьбою козаків із татарами, хоч насправді степові кургани ведуть свій початок з давніших часів.

Великі комплекси речових археологічних джерел відкривають у разі розкопок різного типу *виробничих майстерень* давньої людини: з виплавлення міді, олова, бронзи, заліза, так званих рудень, штолень для видобутку каменю, солі, кузень тощо, у тому числі з не дуже давнього періоду, наприклад, соляних шахт ХІХ ст. Процес видобутку солі, описаний у багатьох писемних джерелах. Однак дослідник розвитку соляних промислів, наприклад на Прикарпатті, пишучи працю з цього питання, мусив би максимально використати речовий матеріал чи то з призабутих, чи то з окультурених під екскурсії або лікування соляних шахт Солотвино на Закарпатті, Велички і Бохні на польському Прикарпатті, Стебника та ін. Розкопки місць, де в давнину були рудні, є дуже частими. Як не дивно, а деякі села, що розміщені поблизу таких рудень, відображають пам'ять про них у сучасних назвах, як наприклад село Рудки Миколаївського району Львівської області, де відкрив і вивчав релікти такої рудні відомий археолог Володимир Миколайович Цегелюк.

Багатим джерелом не тільки вивчення матеріальної культури давньої людини, а й осягнення її духовного світу є *наскельні*

зображення. Сюжети таких рисунків, висічених чи видряпаних на стінах печер, – сцени мисливства, просто зображення людей і диких звірів, магичні знаки та ін.

Під час будь-яких розкопок та виявлення окремих археологічних пам'яток для дослідника має значення не лише сама річ: піч, кістяк, спис, мотика, статуетка, рисунок тощо, а й непряма інформація про спосіб будівництва тої печі, ритуал навколо захоронення, призначення того чи іншого знаряддя праці чи зброї, засоби виготовлення художньої речі та ін. Найчастішими є розкопки поселень, які, як звичайно, у давні часи розташовували у природно вигідних місцях для проживання людей, будівництва жител, господарських будівель, а також влаштування оборонних пристосувань. Не дивно, що в таких місцях, якщо з якихось причин старі поселення занепадали чи руйнувалися, через деякий час люди поселялися знову.

З огляду на це в археологічній практиці дуже часто трапляються місця розкопок, які мають не один, а два або й більше *культурних шарів*.

Культурний шар від порожніх природних шарів відрізняється кольоровою гамою, структурою злягання ґрунту. Від епохи творення культурного шару залежить глибина його залягання. Наприклад, культурний шар періоду раннього заліза перебуває відразу ж під дерном, а шар з епохи кам'яного віку може залягати на глибині кількох метрів.

Товщина ж культурного шару свідчить про те, як довго проживали люди в тому чи іншому поселенні. Якщо культурний шар товстіший, то час проживання людей на поселенні був триваліший, міг становити десятки чи сотні років, а бува, й тисячі: Рим, Київ, Новгород та ін.

Місця залягання археологічних культурних шарів називають *археологічними пам'ятками*. Багато з них відомі, вивчені або ж частково вивчені, деякі, як, наприклад, могильник біля городища Пліснесько, зруйновані різного роду шукачами скарбів або ж дилетантами. Звичайно, земля зберігає ще численні таємниці минулого і, гадаємо, що кількість невідкритих археологічних пам'яток у багато разів перевищує кількість відомих. Оскільки ж археологічні пам'ятки є національною спадщиною, що належить усьому народові, то їх охороняє закон. З огляду на це самовільно

розпочинати і проводити археологічні розкопки *заборонено*. Право на проведення таких розкопок у тому чи іншому місці в Україні надають спеціально уповноважені на це установи, насамперед Інститут археології НАН України.

Право на розкопки можуть одержувати на підставі так званих відкритих листів спеціалісти-археологи та історики, як звичайно, наукові працівники університетів, інститутів, музеїв.

1.2. Періодизація давньої історії людства за пам'ятками матеріальної культури

Є два головні принципи датування історії найдавнішого часу:

датування за характером суспільних відносин, тобто за формами спілкування, формами об'єднань давніх людей у відповідні життям зумовлені групи та об'єднань груп у певні союзи на зразок родів, племен, родоплемінних союзів, протодержав;

датування за речовими археологічними пам'ятками, насамперед знаряддями праці.

Водночас, такі речові археологічні пам'ятки, як поселення в цілому, житла, одяг, прикраси, зброя, залишки господарських і оборонних споруд, могильники та інші мають суттєве значення для хронологізації прадавньої історії за характером суспільних відносин. Піраміда, для прикладу, є не тільки свідченням того, як люди вміли тесати чи транспортувати камінь, а й того, для кого їх будували і хто їх будував.

Розглянемо хронологізацію давнього минулого за речовими археологічними пам'ятками знарядь праці. Ця хронологізація є загальноприйнятною в науці ще з XIX ст.

Оскільки найдавнішими відомими науці знаряддями праці були кам'яні, крем'яні – нуклеуси, рубила, наконечники, проколки, скребки, пластинки, ножі, сокири та інші, то найдавнішу епоху в історії людства прийнято називати *палеолітом*, або кам'яним віком, епохою каменю. Очевидно, в ту епоху знаряддя праці виготовляли не лише з каменю, а й з дерева, кісток тварин та інших матеріалів. Однак дійшли до нас головню знаряддя кам'яні. Тривалість кам'яного віку становить мільйони років. У світлі наукових досягнень останніх десятиріч, що відносять появу людини як такої на глибину 3–4 млн. років, очевидно і хронологію кам'яного віку треба розширити до тієї ж межі. Власне хронологічним рубежем

між біологічним людиноподібним предком сучасної людини і людиною розумною є час, коли той предок почав виготовляти і використовувати знаряддя праці.

Палеоліт в історії людства становить практично весь основний час. Майже по всій планеті він тривав аж до IV тис. до н.е., тобто на післяпалеолітичну епоху людської історії припадає порівняно мізерна частина всього періоду існування людини: якихось 6 тис. років порівняно з кількома мільйонами.

Кам'яний вік замінив *енеоліт* (від лат. *aeneus* – мідний, *litos* – камінь), буквально – міднокам'яний вік.

Палеолітичний період залежно від рівня досконалості кам'яних знарядь праці, їхніх форм і якості прийнято поділяти на низку хронологічних етапів:

нижній, або ранній, палеоліт, що тривав у часі до 150 тис. років тому. Минали тисячоліття за тисячоліттями, а знаряддя праці вдосконалювали дуже повільно, вони не набували якихось суттєво нових ознак;

середній палеоліт, що тривав орієнтовно від 150 до 40 тис. років до н. е.;

верхній, або пізній, палеоліт, який у часі тривав 40–4 тис. років тому.

Уперше той найдавніший період людської історії систематизували французькі дослідники. На початку XIX ст. археолог Буше де Перт науково довів, що знайдені в Європі скелетні камені є знаряддями праці людини.

Археолог Г.Мортільє звернув увагу, що кам'яні знаряддя, знайдені під час розкопок, залежно від розкопаних стоянок різняться між собою способом обробітки та досконалістю. На цій підставі певні, близькі між собою комплекси знарядь праці давньої людини почали називати за першим чи найбагатшим на знахідки місцем їхнього виявлення. Наприклад, найбільш ранній комплекс знарядь отримав назву Шельської палеолітичної культури (за назвою місцевості біля Парижа). Наступний, виявлений у передмісті Ам'єна, – було названо Ашельським. Ще досконаліший комплекс знарядь – Мустьєрський і так далі, тобто зроблено спробу *періодизації раннього палеоліту за певними палеолітичними культурами*.

Найбільш ранні стоянки людини на території України відкриті у Закарпатті (Королеве), на Дністрі (с. Молодове, с. Лука-Врублевська), у Криму (район Кабазинських печер) та ін.

Ашельські знаряддя праці виявлені біля Житомира, у с. Вихватинці в Молдавії та ін.

Людина періоду шельських знарядь праці ще не мала сталого місця проживання, а постійно кочувала. Хоча такі припущення не дуже узгоджуються навіть зі способом проживання звірів і птахів, які мають свої нори, берлоги, гнізда та інші пристанища.

Щодо людини ашельського типу знарядь, то вже відкриті печери, у яких люди проживали постійно. З'явився перший поділ праці між жінками і чоловіками.

Мустьєрського типу культура як у Європі загалом, так і на території України в часі збіглася з льодовиковим періодом. Культура Мустьє залишила після себе дуже багато пам'яток (стоянок) у Криму: гроти Кіік-Коба, Вовчий, Чокурча, Старосілля, Шайтан-Коба, а також на Кавказі і Передкавказзі, в Середній Азії. Стоянки мустьєрської культури відкриті й над Десною. В Кіік-Коба був виявлений скелет грудної дитини без черепа і залишки скелета дорослої людини, однак особливо багато кісток мамонта, оленя та інших тварин, більшість кісток розколоті.

У стоянці Молодове-І на Дністрі (розкопав львівський археолог О.П. Черниш) виявлено рештки житлового комплексу, що складався з круглого довгочасового житла з двома прибудовами, двома вогнищами всередині і кількома назовні. Центральна частина двору була огорожена великими костями мамонта. Житло мало площу близько 40 м². Припускають, що каркас житла був споруджений з жердин і покритий шкурами. В такому житлі мешкало 15 – 20 осіб.

У культурі Мустьє відомо до 60 окремих знарядь праці: рубил, гостроконечників, скребків, ножів, списів. У загальній хронології Мустьє – це середній палеоліт. Культура датована періодом 100-30 тис. років до н.е. Донедавна її пов'язували з біологічним типом людини неандертальцем. Тепер, однак, з'явилися теорії, що неандерталець не є прямим предком сучасної людини: він був винищений паралельною гілкою архантропа, від якого й походить сучасна людина.

Люди культури Мустьє жили в суворих кліматичних умовах льодовикового періоду, коли зледеніння сягало в Європі 50 паралелі, тобто сучасного розташування Харкова, Львова, Кракова, Праги, Франкфурта та ін.

Близько 40 тис. років тому почався період, що отримав у науці назву пізнього, або верхнього, палеоліту. У той час був ще льодовиковий клімат і поширена так звана мамонтова фауна: паслися мамонти, олені, волохаті носороги, дикі коні, сайги та інші тварини. Головним звіром уважали мамонта, що був більшим від сучасного індійського слона, його бивень важив 200 кг, а шкіра покрита густою рудою шерстю.

З мамонтами, полюванням на них, обробкою їхніх кістей і використанням шкіри, пов'язана вся культура верхнього палеоліту. Вимерли мамонти наприкінці цього періоду.

Особливості культури верхнього палеоліту – новий спосіб відбивання пластинок від каменя: довгих, продовгуватих від основного каменя (нуклеуса), ножоподібних 5 – 10 см завдовжки і 2 – 3 см завширшки. Пластини піддавали вторинній обробці, яку названо тиснення ретуш (один з країв пластинки ніби загострювали шляхом відтиснення каменем, кістю маленьких пластинок вздовж різця).

У верхньому палеоліті почали широко виготовляти і застосовувати знаряддя праці з кістки: кістяні наконечники, гарпуни, ударні кайла, кістяні голки з вушками для нитки. В Україні виявлено багато стоянок верхнього палеоліту над берегами Дністра, Дніпра, Бугу, Десни, на Закарпатті (тут чи не найбільше – біля Ужгорода, Мукачєвого, в околицях Берегового (Мала Гора), біля сіл Великі Лази Ужгородського та Велика Угольна Тячівського районів, у Дунковиці і Малому Раківці Іршавського району, недалеко від Хуста та в інших місцях).

З пізнього палеоліту виявлено багато пам'яток своєрідного мистецтва: печерного живопису, скульптури з кістки і каменю, гравірування на пластинах з кісті і рогу. Вперше на печерний живопис звернув увагу 1879 р. М. Савтуола в іспанській печері Альтаміра. Під склепінням великої печери він виявив намальованих цегляно-червоною охрою бізонів і коней. Пізніше подібні малюнки виявлено в печерах інших країн. Дуже багато розмальовану печеру Ляско відшукано 1940 р. у Франції: склепіння і стіни печери покривали малюнки коней, биків, оленів, зображення набігу.

Наступну епоху після пізнього палеоліту названо *мезолітом* – середнім кам'яним віком (11 – 8 тис. років до н.е.). Перша стоянка з цього часу відкрита французом Е. П'єстом у печері Маз-д'Азіль.

Через це ранній мезоліт археологи ще називають *азільським*. Пізніший мезоліт від азільського, також за стоянкою, отримав назву *тарденуа*.

Початок мезоліту збігається із припиненням льодовикового періоду; початок танення льодовика – 14 000 – 8500 рр. до н.е. У цей час клімат був субарктичним; пізніше – близько 8500 – 5 000 рр. до н.е. – настав так званий бореальний період з теплішим і сухішим кліматом. Простори Європи покрились хвойними і листяними лісами. Сформувались сучасні ландшафти з морськими берегами й озерами. В приполярних широтах доживали свого віку мамонти. Розвелось багато оленів, лосів, бурих ведмедів, кабанів, бобрів, птахів, риби. До сучасного (незайнятого індустріалізацією) наближався світ рослин: дерев, кущів, трав, квітів.

Льодовик відступав зі швидкістю приблизно 160 м за рік. Через кілька тисяч літ мешканці субарктичної кліматичної зони опинилися в зоні помірного клімату. Змінився зміст мисливства: замість мамонтів почали полювати на менших лісових звірів і птахів, широко розвинулося рибальство, збиральництво. Це зумовило винахід лука і стріл. Лук став епохальним винаходом: уперше мускульну силу людської руки замінено кінетичною силою спеціального пристрою.

Розвинулося землеробство і скотарство. На мезолітичних стоянках виявлені кістки собаки, що свідчить про її приручення. Поширилося мисливство за допомогою різних знарядь, силець та інших пристосувань, а також рибальство за допомогою сітей, гарпунів, верш тощо.

Почали застосовувати техніку вкладання кам'яних різців, ножів, ножоподібних пластинок у дерев'яні чи костяні форми: ножові ручки та інші пристосування.

Пам'яток мезоліту в Україні відкрито багато: поселення в скелястих сховищах в Криму (Шан-Коба, Мурзак-Коба, Фатьма-Коба, Таш-Аїр, Заміль-Коба), у степовому Причорномор'ї (Гребениківська стоянка, Гіржівська), в надпоріжжі (стоянки Осокорівка, Дубова Балка, Кайстрова Балка), в Північній Україні (Смячківські стоянки) та ін.

Початок *неоліту* майже на всій планеті припадає на VII – початок V тис. до н.е. Природа тоді вже була цілком близька до сучасної. Кам'яна техніка досягла досконалості. Поширеними стали кам'яні

сокири, тесаки, долота, знаряддя для обробітку дерева. Почали виготовляти досконаліші ножі, кинджали, наконечники стріл; застосовувати шліфування каменю, просвердлювання каменю (сокири з отворами) кременеподібними свердлами і пилками, кісткою розширювали отвір, посипаючи її піском і вертячи. Люди навчились будувати дерев'яні житла, дерев'яні човни та інші речі; робити дерев'яний посуд: на плетеній дерев'яній основі шляхом накладання глиняних кілець одного на одне. Уже найраніший посуд примітивно прикрашували ямками, поздовжніми заглибленнями за допомогою шнурів, ламаними лініями. Іншим важливим досягненням неоліту було винайдення тканини. Рослинами, з яких виготовляли волокно, були коноплі і кропива. З волокна робили нитки, з ниток – плетива і тканину. Згодом почали виготовляти і вовняні тканини. З тканин шили одяг, мішки, сумки, рибальські снасті. Тканин, по суті, до нашого часу не дійшло, однак знайдені їхні відбитки на різних матеріалах та кам'яні і глиняні веретена.

Отже, в епоху неоліту людина навчилась робити кераміку, тканини, будувати дерев'яні житла і господарські споруди, новими способами полювати на диких тварин, ловити рибу, заготовляти продукти харчування та приготувати їжу, удосконалила обробку каменю.

Епоху кам'яного віку змінила *епоха металу*, пам'ятки якого до класичних часів історії писемної, коли саме писемні джерела стали головним джерелом дослідження минулого, були важливим джерелом історичної науки. Однак зазначимо, що з епохи металу відносна частка речових металевих пам'яток у корпусі всіх речових джерел уже не є такою домінуючою, як кам'яні знаряддя з епохи кам'яного віку.

У так звану епоху металу ще використовували кам'яні знаряддя, дуже широке побутування мала кераміка, з'явилися кам'яні будівлі, повсюди в будівництві застосовували дерево.

У зонах порівняно значного проживання людини епоху металу в середньому датують IV тис. до н.е. Звичайно, що з деяких регіонів тодішньої єйкумени, можливо з дещо пізнішого часу – з 3,5–3,0 тис. років до н.е. – вже залишилися і писемні пам'ятки: клинописне письмо Єгипту, Шумеру, Месопотамії та ін. Епоху металу, відповідно, поділяють на:

енеоліт, або міднокам'яний вік;
бронзовий вік;
залізний вік. У цьому віці ще вирізняють як справді археологічний ранній залізний вік.

Загалом же якоюсь мірою і наш час не перестав ще бути залізним віком.

З енеоліту до бронзової доби на Львівщині, наприклад, досліджували стоянки біля с. Чучмани Заболотні Буського району, Лапорівка того ж району, Буськ (В. Савич), Шоломия Пустомитівського району (І. Свешніков), Більче Золоте Бродівського району. В Тернопільській області Глибочок Борщівського району та ін.

1.3. Археологічні культури на території України

На базі речових археологічних джерел, їхніх характеристичних особливостей, що виявляють себе у знаряддях праці, мисливських, землеробських, пастуших; у матеріалі і способах його обробки, у формах і матеріалі жител, оборонних і господарських будівель, у предметах художніх ремесел та за іншими властивостями, а також залежно від хронології тих чи інших комплексів речових археологічних пам'яток їх прийнято називати археологічними культурами. В археологічній науці такі культури найчастіше називають за першим місцем виявлення того чи іншого комплексу пам'яток або ж за дуже виразними рисами окремих речових пам'яток.

Наприклад, від місця вперше виявленого комплексу пам'яток отримали назви культури шельського типу, культури Мустье, з наших земель – трипільської, комарівської (с. Комарів Галицького району, 1800 – 1200 р. до н.е.), зарубинецької, черняхівської, празької обухівського типу та ін.

За характеристичними особливостями гончарних виробів названо культури стрічкової кераміки, шнурової кераміки, ліщастого посуду, кулястих амфор, багатоваликової кераміки та ін. Деякі культури одержали назви за іншими особливостями, що пов'язані зі способом захоронень, способом проживання, як, наприклад, катакомбна культура тощо.

Звичайно, навіть перелічити всі археологічні культури, відкриті й описані на території України, неможливо. Їх сотні, навіть якщо не брати до уваги окремих типів тої чи іншої культури, наприклад

трипільської, у якій окремими культурними комплексами є поселення кошиловецького, касперівського, усаживівського, лукошівського, софіївського, городського та інших типів. Так само у культурі празького типу на території України вирізняють культури обухівського першого, обухівського другого та обухівського третього типів тощо.

Як звичайно, археологічні пам'ятки на території України з епохи кам'яного віку ідентифікують з аналогічними їм пам'ятками з інших місцевостей світу і з огляду на це зачисляють до відповідного типу культури за назвами місцевостей, у яких вони були виявлені вперше. Наприклад, до культури Мустье (епоха середнього палеоліту) з території України належать пам'ятки понад 60 стоянок: Молодове-І у Придністер'ї, Пронятин у Тернопільській області, грот Кіік-Коба на березі р. Зуя за 25 км східніше від Сімферополя, Красна Балка біля с. Вишення Білогірського району в Криму; недалеко звідти біля скали Сари-Кая знайдено залишки п'яти дитячих поховань від 2 до 12 років (палеантропи, близькі до неандертальців).

На багатьох стоянках виявлено кістки оленя, слона, бика, барана, благородного оленя, кабана, носорога, осла, вовка, лисиці, корсака, ведмедя, зайця, пещя та ін.

З епохи пізнього палеоліту (40-11 тис. років тому) в Україні вже розкопано понад 120 стоянок. Найвідоміші з них і багаті на пам'ятки знарядь праці та інші є біля поселення Сюрень у Криму (Сюрень-І), с. Студениця на Дністрі, вул. Кирилівська в Києві (Кирилівська стоянка), біля с. Мезин над Десною (Мезинська стоянка), в с. Городок біля Рівного. Пізніше були вивчені цілі групи стоянок: Дністерська – Молодове-І, Молодове-V, Кормань-IV, Бабин-І, Вороновиця-І, Атаки-І, Оселівка-І; у Закарпатській області – близько 30 місцевостей; у Волинській – Городок І, Городок-II, Кременець (В.П. Савич) та ін.

Мезоліт у Східній Європі датується IX – VI тис. до н.е. На території України виявлено понад 120 таких стоянок. Найбільше у Північному Причорномор'ї (десятки), серед них Ненасиць, Мосніне, Гребеники, Гіржеве, Мирне, Доброжана, Орловка, Цибулівка, Царинка. Знаряддя різання, скрібування – крем'яні трапецієподібні пластини із зубцеподібними сколами з різального боку. За знаряддями праці та іншими пам'ятками матеріальної культури носіїв культури згаданих та інших стоянок узагальнено під назвою

гребениківської культури. В Криму стоянки періоду мезоліту відкриті в гротах Мурзак-Коба, Фагьма-Коба, Шан-Коба, Заміль-Коба та ін.

До *неоліту* на території України належать пам'ятки з V – III тис. до н.е. Відкрито і вивчено декілька сотень стоянок. Найраніші стоянки неолітичних культур відкриті на Дністрі, Південному Бузі, на нижньому Дніпрі, в Закарпатті, Криму. В “Археології Української ССР” (т. 1) перераховано близько 140 таких стоянок. З неоліту, а особливо з енеоліту (міднокам'яного віку) багато культурних комплексів у науці прийнято виділяти вже в археологічні культури. Найбагатшою за кількістю пам'яток, часом існування, ареалом розселення була *трипільська культура* (поселення Трипілля на Київщині, де наприкінці XIX ст. В.В. Хвойко виявив характеристичні культурні пам'ятки). Вона існувала за 4 000 – 2 000 років до н.е. і пройшла три етапи: ранній (4 000 – 3500 р. до н.е.); середній (3500 – 2750 р. до н.е.); пізній (2750 – 2 000 р. до н.е.).

Після Трипілля найліпше вивчені поселення: Борисівське, Кадіївське, Бортницьке, Коломийщина, Гренівське, Ленківцецьке, Євминське, Лука-Врубловецьке, Олександрівка, Сандрацьке, Сушківське, Усатівське та ін. Ареал поширення культури – від басейнів річок Пруту і Дністра до Північного Бугу, Подніпров'я, Лівобережжя, до Волині і Галичини. Це культура *землеробська*. Її представники сіяли пшеницю, ячмінь, просо, розводили велику рогату худобу, свиней, овець, кіз. Бики були за тяглову силу. Крім знарядь землеробства, у цих місцях виявлено численні знаряддя ремесел, ткацтва (веретена), шиття (кістяні шила), будівництва (кам'яні тесла, сокири-молоти й ін.), також мисливства, рибальства. Поселення, як звичайно, кругові з 30–40 жител наземних, глинобитних, кожне площею 30 – 150 м² з камерами. Проживало в одному поселенні близько 500 осіб, однак були й більші, розташовані концентричними кругами, іноді обнесені ровами.

Дещо синхронно з трипільською існувала *дніпро-донецька культура* (друга половина V–III тис. до н.е.). Вивчено її за пам'ятками таких стоянок: Бондарихінської, Бузьківської, Моств'янської, Собачки, Василівського могильника, Вовнизьких поселення і могильника, Маріупольського могильника (гостро- і плоскодонний посуд з гребінцевим, накольчастим і перекре-

слюваним орнаментом; знаряддя праці – сокири, трапедії, пластини з затупленим краєм, кістяні гарпуни; великі родові могильники – покійників клали на спину у випростаному положенні і посипали червоною фарбою. Є мідні і залізні прикраси в могильниках пізньопалеолітичного часу).

До *ранніх археологічних культур* на території України належать *середньостогівська культура* (від середини IV до середини III тис. до н.е.). Назва її походить від урочища Середній Стіг (тепер у м. Запоріжжя). Розкопані також поселення Молюхів Бугор, Олександрійське поселення, Дерейське поселення. У похованнях цієї культури трупокладення зроблено на спині з підігнутими ногами, пофарбовані червоною вохрою. На місці стоянок виявлено високогорлі гостродонні посудини, орнаменти гребінцевий, шнуровий; із знарядь молоти з рогу оленя, тесла, мотики, глиняні статуетки людини, кабана, риби.

Звичайно, уяву про археологічні культури можна скласти тільки на підставі характеристик її матеріальних атрибутів: знарядь праці, поселень і жител, поховань, виробів художньої творчості тощо. Однак це завдання вже предмета археології.

Тут обмежимося лише назвами основних археологічних культур у їхньому хронологічному порядку з означенням ареалів поширення від пізньопалеолітичних до культур другої половини I тис. н. е.

Бугодністерська культура неоліту – VII середина IV тис. до н.е.: Правобережна Україна, Молдова.

Культура лінійно-стрічкової кераміки часів раннього неоліту: кінець V – середини IV тис. до н.е.: Верхнє Подністер'я України і Молдови, Волинь. Відомо понад 60 поселень. Напівземлянкові житла з вогнищами біля них. Трупокладення і трупоспалення. Ножоподібні пластини, скребки, серпи, свердла, зернотерки, наконечники стріл.

Сурсько-Дніпровська культура часів неоліту. Назва походить від о. Сурський на Дніпрі за 20 км південніше від Дніпропетровська. Носії – скотарі і рибалки.

Культура ямково-гребінцевої кераміки (ліплений посуд ямково-гребінцевого орнаменту) неоліту, IV – III тис. до н.е.: північний схід Лівобережної України (Погорілівська стоянка Кролевецького району Сумської області, мис Очкинський на лівому березі Десни та ін.).

Гумельницька культура з доби енеоліту, в Україні пам'ятки відкриті в Одеській області. Головний ареал поширення – Румунія, Молдова, Болгарія. Багато аналогів з трипільською культурою. Назва походить від с. Гумельниця в Румунії.

Культура кулястих амфор III – II тис. до н.е. Поширена на території західних областей України, доба міді-бронзи. Має два різновиди: волинський і подільський. Поховання в кам'яних скринях із плит по 1 – 10 кістяків у кожній скрині у скорченому вигляді. Племена займалися переважно скотарством, знали землеробство.

Кемі-обінська культура доби мідного і ранньобронзового віків: III перша половина II тис. до н.е. Поширена в Криму та Північному Причорномор'ї. Поховання в кам'яних і дерев'яних скринях. Тіла у скорченому вигляді на спині чи боці, посипані червоною вохрою. Назва походить від кургану Кемі-Оба Білогірського району в Криму.

Середньодніпровська культура кінця III першої половини II тис. до н.е. Поширена по Середньому Дніпрі, Верхньому Дніпрі і Десні. Досліджені поселення і могильники. Наземні житла були у два ряди. Поховання – трупопокладення і трупопалення. Виявлені кам'яні сокири, наконечники стріл, списів, тупі шила та ін.

Городська культура (городсько-здовбицька) – 2 000 – 1 700 років до н.е. Пізній варіант трипільської. Назва походить від с. Городське Коростишівського району. Поширена на Волинському Поліссі. Землеробська з тваринництвом, рибальством та ін.

Культура шнурової кераміки доби бронзового віку. На території України її виводять з городської, хоча аналогічні пам'ятки поширені в Північній, Центральній і частині в Західній Європі. Могильники з трупопокладенням і трупопаленням, також у кам'яних скринях. Подібна до середньодніпровської.

Комарівська культура (XV – XII ст. до н.е.). Назва походить від с. Комарів Галицького району Івано-Франківської області. Це культура землеробська. Поховання в кам'яних домовинах. Є і трупопокладення, і трупопалення. Із знарядь – кам'яні зернотерки, просвердлені сокири, кам'яні клиноподібні сокири, ножі, серпи, глиняні прясельця, грузила, кам'яні шила та ін.

Тшинецька культура бронзового віку III – VIII ст. до н.е. Назва походить від с. Тшинець у Східній Польщі. На території України пам'ятки простягаються від кордонів Польщі по північній смузі

від Західного Бугу і Прип'яті до Десни. Виявлено близько 200 поселень; житла на палях; кургани з обрядом трупопокладення. Частими є групові поховання. Серед знарядь знайдено крем'яні серпи, кам'яні свердлені сокири. З прикрас – бронзові шпильки, браслети, каблучки, фібули.

Катакомбна культура раннього бронзового віку: III – перша половина II тис. до н.е. Виявлена під час розкопування курганів у басейні Сіверського Дінця. Поширена на півдні України від Приазов'я до Правобережжя (південного), у Криму. Померлих ховали в катакомбах: викопаних у стіні могильних ямах. Тіла клали у скорченому вигляді, посипали вохрою. В могили ставили посуд з їжею, іноді знаряддя праці, бронзові і срібні прикраси.

Варіантом катакомбної культури є *культура багатоваликів* кераміки.

Зрубна культура бронзового віку: друга половина II – початок I тис. до н.е. Поширена на сході України і півдні Росії: від Десни і Дністра до Оки і Каспійського моря. Поселення на терасах річок з кількох десятків жител: землянок, напівземлянок, поховання курганні в ямах, у яких вставлені дерев'яні зруби. Були і кам'яні скрині. Бронзові знаряддя: серпи, сокири, долота, наконечники стріл, шила та ін. Головне заняття – землеробство.

Сабатинівська культура пізнього бронзового віку. Поширена від Дунаю до Приазов'я. Є варіантом зрубної культури. Назва походить від с. Сабатинівки Кіровоградської області.

Білогородська культура пізнього бронзового віку: XI – X ст. до н.е. Назва походить від розкопок у Білогородському лісі Уманського району Черкаської області. Її носії – землероби, скотарі. Поселення на берегах річок, житла наземні зі стінами з лози, обмазаної глиною. Глиняний посуд тюльпаноподібної форми. Бронзові підвіски, браслети, шпильки.

Чорноліська культура: IX – початок VII ст. до н.е. Передкіфський час у середньому Придніпров'ї. Назва походить від Чорного лісу в Кіровоградській області. Тут виявлено трупопокладення і трупопалення в урнах. Поселення укріплені ровами та рядами палів. Носії – землероби. Розводили також корів, коней, свиней. У поселеннях знайдено зернотерки, кам'яні вкладки до серпів, крем'яні свердлені сокири, вироби з кістки та рогу.

Лужицька культура середнього і пізнього періодів бронзового віку та раннього залізного віку: XII – IV ст. до н.е. Назва походить від землі Лужиці в Німеччині. Пам'ятки: поселення, могильники, скарби. Поширена від Одера до Західного Бугу, зокрема, досліджено пам'ятки біля с. Млинища Іваничівського району Волинської області та с. Вербень Млинівського району Рівненської області. Трупоспалення в урнах і без них. Житла стовпової конструкції. Відкриті гончарні печі, укріплені городища. Заняття носіїв – землеробство, скотарство, мисливство, деревообробний, металообробний промисли. Виявлено бронзову зброю, прикраси, залишки сировини. У поселеннях панував патріархально-родовий лад. Польські дослідники трактують лужицьку культуру як протослов'янську.

Висоцька культура (X – VI ст. до н.е.). Назва походить від с. Висоцьке Бродівського району на Львівщині. Неукріплені поселення з напівземлянковими житлами на берегах річок. Трупопокладення на спині у випростаному вигляді. Кістяки орієнтували головою на південь. Були і трупоспалення з похованням в урнах. Виявлено багато знарядь праці і посуду: вкладиші для серпів, точильні бруски, сокири, наконечники стріл, тюльпаноподібні та біконічні горщики, миски, черпаки, глиняні скульптурки птахів, металеві шпильки, браслети, гривні. Досліджували стоянки культури М. Грушевський, І. Шараневич та ін.

Скіфська культура, можливо, найліпше вивчена з усіх дослов'янських: VII – II ст. до н.е. Поширена від Приазов'я до Дунаю. Від II ст. до н.е. і до III ст. н.е. були ще скіфські утворення Мала Скіфія в Криму з центром у Неаполі (Кримському) та Мала Скіфія в Добруджі (тепер Румунія). У Північному Причорномор'ї місце скіфів посіли споріднені з ними етнічно сармати, що у III – II ст. до н.е. прийшли із-за Дону і розселилися в Причорномор'ї.

Сарматська культура народу, що населяв Північне Причорномор'я: III – II ст. до н.е. – III – IV ст. н.е., до навали гунів. У складі сарматського етносу були племена язигів, роксоланів, аланів, ворсів. Назва роксоланів згодом асоціювалася з русами. Є думка (О. Єфіменко), що руси Подніпров'я перейняли свою назву від асимільованого ними (слов'янами) іранського племені.

Зарубинецька культура племен, що проживали на Середньому (від Тетерева до Тясмина) та Верхньому (від Березини до Сожу) Дніпру, по Прип'яті і Десні: II ст. до н.е. – II ст. н.е. Назва походить від с. Зарубинці Переяслав-Хмельницького району, де пам'ятки культури у 1899 р. вперше досліджував В. В. Хвойко. Її носії жили у невеликих (до 0,5 га) укріплених поселеннях, як звичайно, на високих берегах річок. Житла мали наземні або напівземлянкові 12 – 25 м² з кам'яними або глинобитними печами чи відкритими вогнищами; стіни з плоту, обмазаного з глиною або колод. У поселеннях було 20 – 30 жител. Поряд виявлено неглибокі ямильохи. Могильники без насипів, так звані поля поховання. Трупоспалення в урнах або неглибоких ямах. Знайдено скляні намистинки, знаряддя праці, зброю. Основне заняття племен – скотарство, а також рибальство, мисливство, збиральництво, ремесла, в тому числі пов'язані з обробкою бронзи і заліза, гончарство (виявлено ліпний посуд та посуд, виготовлений на гончарному крузі). Відкрито близько 300 місцезнаходжень пам'яток цієї культури, в тому числі близько 100 у межах України. Більшість дослідників вважають, що носіями зарубинецької культури були давні слов'яни.

Пшеворська культура: I ст. до н.е. – IV ст. н.е. Поширена головню в Центральній і Південно-Східній Польщі, на території Західної України. Назва походить від могильника, розкопаного поблизу м. Пшеворська. Заняття носіїв: землеробство і скотарство. Житла наземні і заглиблені, поховання без насипів: “поля поховань” з трупоспаленням у ямах чи урнах. Посуд ліпний, пізніше з гончарного круга. Значний обмін з римськими провінціями: знайдено монети, посуд, скляні й бронзові прикраси, скляні амфори тощо. Дехто ідентифікує носіїв Пшеворської культури зі слов'янським племенем венедев.

Липицька культура, поширена у верхньому Подністров'ї: I ст. до н.е. – III ст. н.е. Назва походить від с. Верхня Липиця Рогатинського району, де наприкінці XIX ст. виявлено могильник. Носії мали неукріплені селища на берегах річок; житла напівземлянкові і наземні. Могильники (Звенигород, Чижиків Пустомитівського району) без насипів; було і трупоспалення, і трупопокладення. Знайдено посуд ліпний і гончарний: сіроглиняні миски, глеки, ваза; залізні вироби: ножі, долота, сокирки, кресала,

шила, ключі; а також багато римських монет, привізного посуду і металевих виробів.

Черняхівська культура: II – VII ст. (? II – V ст.) н.е. Поширена в лісостеповому Подніпров'ї, верхньому Побужжі, Подністер'ї. Назва походить від уперше розкопаного з цієї культури могильника біля с. Черняхова Кагарлицького району Київської області (досліджував В.В. Хвойко). Поселення на терасах річок, довгі (до 1 – 2 км), неукріплені. Дворища розташовані рядами, склалися з трьох будівель: житла, комори, клуні, господарських ям, інколи майстерень (гончарних, борошномельних). Житла будували на дерев'яному каркасі; мазанки; були напівземлянки і землянки. Черні печей підстелені битим камінням і посудом. Поховання переважно з трупоспаленням. У похованнях знайдено гончарний та скляний посуд, скляні намиста, бронзові і скляні підвіски. Виявлено понад 100 скарбів римських монет та ювелірних виробів. Культуру пов'язують з антами, інші дослідники вважають її багатоетнічною.

Культура карпатських курганів: II – VI ст. н.е. Поширена в передгір'ях Карпат (як Південних, так і Північних). Розкопки вели в Івано-Франківській, Чернівецькій, Закарпатській областях, приблизно на території навколо сучасної Гуцульщини. Виявлено трупоспалення. В могили клали посуд, знаряддя праці, зброю, прикраси. Розкопано гончарні двоярусні горни, римські монети і вироби з раннього етапу (культурні аналогії з дакійською культурою) та пізнішого (з черняхівською): можливо, відбувалося ослов'янення даків, що дало літописних хорватів (?) або й сучасних гуцулів.

Вельбарська культура: III – VI ст. н.е. Поширена на просторі від району нижньої Вісли у Прибалтиці до північно східної України через придністерське Поділля до Чорного моря на колишньому шляху так званої мандрівки готів. Назва походить від поселення Вельбар у Прибалтиці.

Празька культура: VI – VII ст. н.е. Поширена від Чехії до Середнього Придніпров'я. Ідентифікована всіма дослідниками як ранньослов'янська. Пам'ятки празької культури, як і всіх наступних у часі культур на території України, зокрема найліпше досліджених обухівського типу, вже безпосередньо передують культурі

населення на території України часу Київської державності і національної писемності.

Отже, можна зробити такі висновки:

археологічні джерела дають найбільший масив інформації про життя людей у дописемні часи;

археологічні джерела є основою періодизації історії людства упродовж мільйонів років. Відмінні за способом виробництва, стосунками між людьми, матеріальними умовами проживання людей періоди праісторії, насамперед визначають за особливостями знарядь праці;

як звичайно, археологічні пам'ятники культури на території України епохи кам'яного віку співвідносять із загальноєвропейськими культурами за назвами стоянок, у яких вони вперше виявлені;

з епохи енеоліту, зазвичай, археологічні стоянки на території України згруповані у відповідні археологічні культури з власними назвами, що походять від сучасних назв поселень, печер, території, де вперше виявлені їхні характеристичні пам'ятки.

Список літератури

1. Археология Украинской ССР. Т. 1: Первобытная археология. – К., 1985; Т. 2: Скифо-сарматская и античная археология. – К., 1986; Т. 3: Раннеславянский и древнерусский периоды. – К., 1986.
2. Баран В.Д. Давні слов'яни. – К., 1998.
3. Даниленко В.Н. Неолит України. – К., 1969.
4. Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть // Матеріали міжнародної наукової конференції 30 – 31 березня 2001 р. – Львів, 2001.
5. Ефименко П.П. Первобытное общество. – К., 1953.
6. История Киева. Древний и средневековый Киев. – К., 1984. – Т. 1. – С. 19 – 66.
7. Постаті української археології // Матеріали дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1998. – Вип. 7.
8. Толочко П.П. Древняя Русь. – К., 1987.
9. Шовкопляс І.Г. Кам'яний вік на території Української РСР. – К., 1962.

Лекція 2. АРХЕОЛОГІЧНІ ГОРОДИЩА ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧАСУ

- 2.1. Городи та інші поселення в системі суспільних відносин на території України у другій половині I тис. н.е.
- 2.2. Класифікація городищ та тематичні групи їхньої історичної інформації.
- 2.3. Значення археологічних джерел для вивчення історії давньоруського часу.

2.1. Городи та інші поселення в системі суспільних відносин на території України у другій половині I тис. н.е.

М. Грушевський в “Історії України-Руси”, визначаючи час виокремлення українців із загальнослов'янської спільноти, писав: “Порогом історичних часів для українського народу можемо прийняти IV вік по Хр., коли починаємо вже дещо знати спеціально про нього. Перед тим про наш народ можемо говорити тільки як про частину слов'янської групи...”[1].

Для дослідження ранньої історії українського народу, особливо періоду до X ст., дуже важливе значення має історична інформація, яку дають городища, тобто залишки стародавніх укріплених поселень, у тім числі міст, замків, спеціальних оборонних “градів”, що їх будували на випадок небезпеки.

Як відомо з писемних джерел, а також з матеріалів археологічних розкопок, уже до утворення Київської держави на Русі були різні за соціальними типами поселення: села, феодальні двори, сілця, деревні, погости, а також гради.

Села на Русі фіксують найдавніші писемні джерела. В “Повісті временних літ” читаємо про “ігрища межю сели”. За 6611 лето (1103 р.) є розповідь, що половець, убивши стрілою смерда, “в село його в'їде, забере жону і дітей, і все його майно”. Поселення з назвою *деревня* головно побутували у Північно-Східній Русі. *Погостом*, як можна зрозуміти з писемних джерел, називали центральні поселення округ, можливо сільських общин, де відбувалися торги, та культові місця. Очевидно, на погостах перебували необхідні громадські служби, очолювані “сільськими старостами княжими”, як їх називає “Руська Правда”. В окремих

випадках термін погост у писемних джерелах асоціюється з місцем постою княжих слуг під час виконання ними своїх обов'язків та різних переходів.

Двором називали центри феодальних маєтків як місцевої племінної знаті, яка з утворенням класичної держави інтегрувалась в її управлінські та соціальні структури, так і бояр та інших вельмож – приближених великого князя. Термін двір побутував у соціально-економічній термінології аж до радянського часу. Ним позначали центральну садибу поміщика. Як звичайно, у давньоруські часи такі садиби були укріпленими, мали певні оборонні споруди: вежі, стіни, вали, рови та ін. Можна вважати, що серед сучасних археологічних городищ подібні давньоруські двори, зокрема малі за площею, становлять дуже суттєву частку. Тільки цим можна пояснити, чому в багатьох місцевостях городища розташовані на порівняно близьких відстанях одне від одного (5 – 7 км), як, наприклад, між сучасними с. Старе Село Перемишлянського району Львівської області і с. Цвітова Калуського району Івано-Франківської області вздовж правого скелястого берега Дністра. В науці ця низка городищ названа як *городища біля села Которини*. Їх відкрито дев'ять. Дослідники зробили припущення, що ці городища, розташовані приблизно за 25 км від міста Галича, були складовою частиною оборонної системи міста [6].

Уже із третьої чверті I тис. н.е. на землях сучасної України виникли нові форми поселень у вигляді укріплених *градів*, що з соціального погляду передували містам. Такі гради були передусім як племінні центри, в яких перебували племінні вожді, їхнє оточення, слуги, дружини. З огляду на міжплемінні війни гради укріплювали, городили стінами (звідси і назва поселень). Проте, крім стін (у більшості випадків із дерев'яних зрубів різної конструкції), широко використовували такі фортифікаційні засоби, як копання ровів, насипання валів, будівництво підйомних мостів. Досить значне поширення таких градів може свідчити про дуже часті, якщо не постійні племінні війни. Водночас, очевидно в разі укладання міжплемінних союзів, виникали гради з функціями міжплемінних господарських, торгових, а то й політичних центрів. Гради також будували – вже в часи Київської державності –

з функціями прикордонних укріплень, фортець та як центри збирання податків.

У “Повісті временних літ” стосовно IX – X століть згадано понад 20 руських градів, а стосовно XI – ще 32 гради-міста.

У часи Київської держави головні гради були столицями земельних чи удільних князівств і налічували декілька десятків тисяч населення. Значною була соціальна диференціація жителів таких міст: oprіч князівського оточення, слуг і воїнів, у містах значними стали верстви ремісників, торгівців, духівників. За підрахунками П. Толочка, на території всієї Русі у XIII ст. налічувалось до 300 поселень міського типу [8]. Міста були центрами різноманітних ремесел: ковальства, столярства, малярства, ткацтва, кушнірства, чинбарства і лимарства, кравецтва, гончарства, золотарства та інших; з прийняттям християнства в містах зосереджували духовні центри, будували монастирі, в яких перебували десятки, а то й сотні ченців і черниць. Як до утворення Руської держави, так і в час її існування велика частина населення міст була зайнята в сільському господарстві. На городищах таких градів дуже частими є знахідки сільськогосподарських знарядь праці, переробки зернових та тваринницької продукції. В містах мали свої садиби великі земельні власники на вотчинному праві чи на праві дарчих земель. Увесь додатковий продукт, який виробляли в сільських господарствах міських власників, у кінцевому підсумку опинявся в містах, де його трансформували в палаци знаті, культові архітектурні споруди, твори мистецтва і досконалого ремесла, в систему освіти, культури і науки. Класичним градом VI-IX ст. з означеними суспільними рисами був Київ, де місцем найдавнішого поселення стала вже з кінця V ст. Замкова гора, яка, будучи ізольованою з усіх боків природними крутими схилами заввишки близько 70 м над рівнем Дніпра, виявилась і без штучних укріплень неприступною. Однак на ній все ж спорудили вертикальну стіну із вбитих у землю колод.

Аналогічне укріплення мало також городище на Старокиївській горі, північно-східна частина якої сполучалася з Замковою Горою, яка з півдня не мала природного оборонного рубежу, проте цей недолік з часом переріс у перевагу поселення на Замковій Горі. Це забезпечило зручне сполучення замкового града з новим

поселенням міського типу, де пізніше утворився центр уже християнського Києва¹.

2.2. Класифікація городищ і тематичні групи їхньої історичної інформації

З давньоруського часу, тобто з VI–XIII ст. археологи відкрили сотні городищ, а можливо й тисячі. І. Крип'якевич на Київщині налічував 450 городищ, Чернігівщині – 150, Волині – 350, Поділля – 250, у Галичині – 100, а на всіх українських землях – 1500. Це за даними на середину 30-х років XX ст. [5] За відомостями ж 90-х років XX ст. лише у північно-східній частині Прикарпаття таких городищ виявлено і з різною якістю обстежено близько 300. У цьому регіоні найвідомішими і найліпше обстеженими є городища Галича, Звенигорода, Перемишля, Тербовлі, Львова, Василюва, Зудеча, Городка, Судової Вишні, Черчого, Стільського та ін.

Десятки городищ відкриті й обстежені у Закарпатті, зокрема в с. Вари так зване Боржавське, в с. Гараздівка Берегівського району, вище підгірської зони в селах Данилове й Олександрівка Хустського, в селах Гараздівка і Сорочача Гора біля Мукачевого, в с. Вишково та ін. З VIII – IX ст. виявлено десятки городищ у межах Київського і Житомирського Полісся: біля с. Грубське, городище Коростень IV, городища на р. Церем та ін.

Відкриті, більше чи менше вивчені городища є свідками різних історичних періодів, відмінних за соціальним змістом і розміром, характером забудови поселень. З огляду на це в археологічній науці є певна класифікація городищ.

Оскільки на території України залишились городища з історії не тільки українського народу, а й інших народів і етносів, то прийнято виділяти:

скіфські городища з VI – V ст. до н.е.: Немирівське, Гаврилівське, Кам'янське, Більське та ін.;

городища готів, або так званої вельбарської культури, яких виявлено близько 30 від північно-західної частини України у напрямі на південний схід, з III – VII ст. н.е.;

¹ История Киева. – К., 1984, Т.1. Древний и средневековый Киев, с.43-58.

городища колишніх грецьких причорноморських полісів з V ст. до н.е.;

руські городища з V – XIII ст.

Деякі археологічні сліди залишили після себе хозари у Північному Причорномор'ї, печеніги, половці і татари. Відповідно, руські городища прийнято поділяти на:

так звані ранньослов'янські, що бережуть речові джерела з V – IX ст., до утворення Київської Русі;

руські з часу руської (давньоукраїнської) державності IX – XIII ст.; серед них виділяють городища, що залишилися на місці давньоруських міст та інших поселень, знищених ордою Батия у 1240–1241 рр., як наприклад Ізяслав, Пліснисько, Звенигород та ін.

У практичній дослідницькій роботі археологів дуже важливе значення надають *класифікації городищ за їхніми розмірами*, тобто за площею культурного поля. Однак щодо цього поділ різних за розмірами городищ не є усталеним. Окремі дослідники роблять це по-своєму, поділяючи городища на дві (великі і малі), три (великі, середні й малі), а то й на більше груп. Наприклад, М.П. Кучера і Б. Гвіздецький відкриті і досліджувані ними городища на місці древлянських градів VIII – X ст. у районі Київського і Житомирського полісся розділили аж на п'ять груп:

площею до 0,2 га; таких виявилось три;

площею від 0,2 до 0,5 га; таких виявлено й обстежено шість;

площею від 0,5 до 1,0 га; чотири городища;

площею від 1,0 до 2,5 га; чотири городища;

площею понад 2,5 га; три городища; при чому кілька городищ мали у багато разів більшу площу від інших: городище Коростень IV – 9 га; городище на р. Церем – 15 га; а городище Грубське – аж 75 га. [3]. Дуже часто городища розрізняють за *головним функціональним призначенням* поселень, на місці яких вони сформувалися. Поділ за функціональними призначенням тісно переплітається з поділом за розмірами. Очевидно, що великі городища виникли на місці якихось великих політичних і господарських центрів, що мали свого часу не тільки оборонне значення, а були одночасно поселеннями з великою кількістю жителів, центрами ремесел, торгівлі, культури і мистецтва, осередками культурних об'єднань.

Отже, за функціональним призначенням градів, що дійшли до нас у вигляді городищ, їх можна розділити на такі:

городища, що залишилися на місці політичних центрів. Вони концентрують у собі речові пам'ятки про цілі соціально-політичні й оборонні комплекси: характер міського планування і забудови, будівельні матеріали, форми жител, громадських і культових споруд, оборонні стіни та інші фортифікаційні пристосування, види зброї, культової атрибутики, знарядь праці, посуд, засоби художнього оформлення речей побутового вжитку, прикраси, спосіб захоронення померлих тощо;

городища, що залишилися на місці феодалних укріплених садиб. Найчастіше такі оборонні комплекси зводили з використанням природних особливостей місцевості, як, наприклад, Чорнівське городище поблизу Хотина. Оборонний комплекс тут був розташований на схилі однієї з гір Хогинської височини, яка має невеликий ухил у бік р. Мошків. Висота площадки городища до рівня річки у крайній південній частині 25 м, а в крайній північній – 18 м. Схили мису круті. Зі східного боку 20°, із західного - 29°. Мисовий майданчик уже сам по собі був важкодоступним [2]. Особливо досконале з цього погляду городище Тустань;

городища, що залишилися на місці спеціальних укріплених невеликих за площею “градів” – сховищ на випадок якогось ворожого нападу;

городища на місці спеціальних княжих прикордонних фортець, також “градів” для різних контрольних княжих служб у країні.

Наприклад, залишками давньої столиці Галицького князівства є велике городище Крилос, що займає площу близько 50 га. Воно має потужні багаторядні на вододілі Лукви-Дністра і Лукви-Лімноці оборонні системи. До ранньоміського поселення в цьому городищі належав князівський замок, вічева та торгова площі, святилище, що займало сучасні урочище Золотий Тік, княжу криницю, Галичину могилу, некрополь та ін. На сході і заході поліс охоплював і сільську округу, яка складалася з численних сільських поселень, дворів, розміщених на надзаплавних терасах уздовж рік 'Лукви і Дністра. Матеріали, виявлені на місці городища Крилос, дають підстави вважати, що в полісному центрі проживала значна частина боярської олігархії всього князівства, багато купців, ремісників, землеробів [9].

Добре збереглися пам'ятки з *давніх грецьких полісів-держав* Північного Причорномор'я: Херсонеса, Ольвії, Пантікапея (на місці сучасної Керчі) та ін. Окремі з них, наприклад Херсонес на півдні сучасного Севастополя, вивчені досить детально. Зокрема, на місці колишнього Херсонеса відкрито фундаменти кам'яних будинків і садиб, господарських ям для зберігання риби, мошчення вулиць, оборонних стін і веж, театру, ремісничих майстерень, могильників. Знайдено багато написів на камені, монет, клейм на черепиці й амфорах, предметів мистецтва, побуту і культу, прикрас, зброя, посуду. Херсонес мав виразне міське планування. В ньому виявлено до 30 брукованих каменем та щебенем вулиць завширшки 3 – 6 м. Вулиці перетиналися під прямим кутом, тобто місто мало квартальне планування. Вздовж вулиць були закриті канали для стоку дощових вод. Головну вулицю завдовжки 900 м та завширшки 6 м, на якій стояли громадські будинки, прикрашали статуї та кам'яні плити з текстами різних “декретів”. Таке ж оформлення було на центральній площі міста – агорі.

У будинках, крім житлових приміщень, розкопано кухні і комори, внутрішні дворики з криницями чи цистернами для води. Будинки багатих були двоповерховими. В одному виявлено навіть лазню з художньою мозаїчною підлогою. Театр уміщував до 3 тис. глядачів; розташований на схилі горба. Були також двоповерховий монетний двір з підвалом, храми Діви, Гарекла, Афродіти, Діоніса. З християнських часів – Херсонес, як відомо, проіснував аж до XV ст. н.е. – збереглися християнські храми з колонами і мозаїчною підлогою, громадські лазні, гімнасії для фізичних вправ, казарми, водопровід з керамічних труб. Головні риси культури мали грецький характер.

Сьогодні біля великого розкопаного міста є будинок Херсонеського історико-археологічного музею (колишній монастирський). Цей музей відкрито 1892 р. У ньому зібрано близько 170 тис. експонатів, 4 тис. з яких виставлені в експозиції, серед них таблиці в епіграфічному виконанні з декретами на честь Діофанта (II ст. до н.е.), Сіріска (III ст. до н.е.), Папія (130 р. н.е.), поліхромні розписні стели і живопис IV – III ст. до н.е., художня мозаїка, колекція художнього посуду V ст. до н.е. – XV ст. н.е.

Аналогічний вигляд, як свідчать матеріали археологічних досліджень, мало місто Ольвія – грецький поліс від VI ст. до н.е.

до I тис. н.е., потім місто римського підпорядкування та сарматського впливу. Занепало зовсім у IV ст. н.е. Загалом місто мало такий же вигляд, як і Херсонес; займало площу близько 50 га. Міську територію захищали міцні мури і башти. В центрі міста, на підвищеному місці була агора – центральна міська площа; навколо неї – будинки державно-громадських установ, гімнасій, театру. З північного боку від агори розміщений теменос – священне місце, де були храми, вівтарі, святилища, жертівники. Будинки споруджували з каменю, сирої цегли, оздоблювали колонами, фресками, мозаїкою. Розгалуженою була водопровідна система. За стінами міста на відстані близько 500 м стояв некрополь (гр. некрос – мертвий; місто мертвих).

Хоч з історії грецьких полісів до нас дійшли і писемні пам'ятки, зокрема епіграфічні (з Ольвії, наприклад, декрет про Протогена), га все ж якби не археологічні речові джерела, то відтворити досить повну історію грецьких причорноморських полісів у Північному Причорномор'ї було б неможливо.

З українських городищ, що залишилися на місці давніх руських міст-полісів, крім Галича, можна назвати Дорогобуж, Пересопницю, Дорогочин, Острог та багато інших.

До найдослідженіших серед них належить Звенигород, що його відомий львівський археолог І. Свєшніков розкопував з 1965 р. близько 20 років. На звенигородському городищі відкрито храм і палац XII ст., фундаменти і рештки інших конструкцій. У ті ж часи на торговій площі побудована дерев'яна П'ятницька церква. Була церква також і в східній частині сучасного села Звенигород. В урочищах Острови і Під Плїховом відкрито монастирські руїни [7]. Місто було зруйноване ордою Батия.

Прикладів того, як городища бережуть історичну інформацію, можна наводити дуже багато. Цю інформацію доцільно згрупувати у такі тематичні групи:

про народонаселення, його густоту, вікову структуру, етнічний склад, зайнятість. Писемні джерела такої інформації майже не відображають. Особливе значення як носії інформації про демографічні процеси мають могильники, також розмір поселень, дворів, житлових приміщень. Наприклад, на підставі розкопок могильника давньоруського Звенигорода з'ясовано, що переважна більшість звенигородців умирала у віці 20 – 35 років і лише одиниці

доживали до 60 років. Високою була дитяча смертність: 44% поховань належали дітям віком від 7 до 12 років [7];

про характер знарядь праці, відповідно, кожного історичного періоду: сільськогосподарських, ремісничих, побутових та ін. Щодо цього археологічні джерела є набагато точніші і конкретніші, дають змогу реставрувати кожну пам'ятку у її первісному вигляді;

про соціальні та етнографічні типи поселень: міста, села, замки, погости, фортеці, двори, хутори; безсистемні, безсистемно-гніздові, вуличні, квартальні, кругові та іншого планування поселення, а також про оборонні засоби поселень (муровані стіни і дерев'яні зруби, башти, вали, рови, системи валів і ровів тощо), житлові і господарські будівлі, прийоми і засоби виробництва;

про види зброї;

про вироби вжиткового і декоративного мистецтва: перстені, серезки, діадеми, підвісні кільця, мозаїки, фрески;

інформацію *про види і форми посуду*, способи його виготовлення, оформлення і прикрашування, поливи, вжитку тощо.

2.3. Значення археологічних джерел для вивчення історії давньоруського часу

Не буде помилкою, якщо скажемо таке: головні сюжети політичної, значною мірою соціальної та культурної й духовної історії Київської Русі і досі мають за основу писемне джерело Повість временних літ. Проте з Повісті временних літ, як і з інших писемних джерел, не можна почерпнути всієї інформації, необхідної для комплексного висвітлення історичного процесу. Багато явищ у писемних джерелах лише називають, як, наприклад, згадки про міста чи інші поселення, а які вони були, коли виникли, якими рисами вирізнялися – про це в писемних джерелах у більшості випадків не йдеться. Зокрема, з Повісті временних літ відомо, що місто Любеч уже існувало 882 р., бо згадане, що у 1016 р. біля нього відбувалася битва князя Ярослава Володимировича зі Святославом. у 1097 р. – княжий з'їзд, а в 1135 – другий. Нарешті, у 1148 р. місто спалив князь Ростислав.

Очевидно, уже з писемних пам'яток можна зробити висновок, що місто відіграло роль важливого осередку політичного і культурного життя Русі. І все ж чим конкретно воно було, аж до експедиції Бориса Рибаківа 1957 – 1960 рр. знали мало. Експедиція

розкопала в Любечі замок, побудований, очевидно, у 1078 – 1094 рр. Володимиром Мономахом, коли він князував у Чернігові. У IX ст. на місці пізнішого міста виник городок з дерев'яними стінами. На березі дніпровського заплаву була пристань, а недалеко будували невеликі кораблі. Вже в XI ст. на Замковій Горі (тепер просто пагорб) побудовано дерев'яний замок з дубових зрубів і глини. Зруби оточували весь городок. Замкова Гора мала невелику площу – 35×100 м, через це всі будови на ній побудовано дуже тісно. Замок від усього міста відокремлював великий рів, через який був перекинутий підйомний міст. Біля мосту при в'їзді в замок стояли дві вежі. В'їзд від мосту мав тунелоподібну форму з трьома ворогами-заслонами. Вихід на стіни – з двору замку. Для ogrівання сторожі в зимову пору слугувало зроблене невелике підземелля з кам'яною стелею. В підвалах замку були ями для зерна і води. Склади для вина, меду та інших припасів містилися в клітках-кладових уздовж дороги при в'їзді в замок. В них виявлено залишки корчаг-амфор. Палац був триярусною будовою. Нижній поверх палацу мав багато невеликих приміщень. Тут розміщувались печі, проживали слуги, зберігались запаси продуктів. Парадним княжим був другий поверх. Тут виявлено широку галерею – сіни, місце літніх балів, була велика княжа палата, прикрашена майоликовими щитами та рогами з оленів і турів. У середині замку стояла також невелика церква.

Уздовж стін були вкопані мідні котли для “вару” окропу на випадок нападу ворогів. Із замку йшли підземні ходи в різні боки [4]. В замку могло проживати близько 200 осіб. На підставі аналізу розмірів поселень та їхньої забудови саме археологи уточнюють географію заселення краю, густоту населення, з'ясовують інші питання тодішньої демографії. Зрозуміло, не з точністю до одного року, однак саме на базі археологічних речових джерел визначають час заснування поселень, існування тих чи інших поховань, а відповідно, і поширення тих чи інших предметів культури і побуту.

Речові археологічні джерела є важливими не тільки стосовно дописемних часів, а й щодо періоду давньоруської державності. Вони особливо цінні для відтворення зовнішньої торгівлі Русі в цілому та окремих міст зокрема. Наприклад, згадаємо Звенигород. Відкриті в городищі скляні вироби: посуд, браслети, перстені,

намиста, а також характерні глиняні корчаги завозили сюди з Києва. Окремі виявлені скляні посудини і прикраси – з візантійських, німецьких та французьких майстерень. Не місцевого походження свинець, який тут використовували для покриття дахів, кам'яних споруд та в ювелірній справі. В 1968 р. викопано навіть брусок свинцю товарної форми масою 9 кг. Імпортованими з Херсона є численні амфори. В них привозили вино й олію. Знайдено бронзову застібку прибалтійського типу, кам'яний хрестик зі скандинавським рунічним написом. Трохи дивно, однак не знайдено речей польського виробництва. Ігор Свешніков був схильним пояснювати це напруженими русько-польськими стосунками того часу [7].

За розкопками могильників (некрополів), що їх відкривають практично під час розкопок усіх більших городищ, з огляду на атрибути захоронень визначають етнічний склад населення, соціальну диференціацію суспільства. За похованнями роблять висновки і про етнічні межі між відмінними між собою племенами і народами. Російський археолог А.А. Сніцин, наприклад, уважав, що головними етновизначальними рисами тої чи іншої території є обряд поховання, типи поховального інвентарю, прикрас і, зокрема, форм скроневих кілець¹. Спробу окреслити територію кожного літописного міжплемінного об'єднання за специфічними рисами матеріальної культури робив В.В. Седов. І.П. Русанова на підставі курганного ямного поховання до території літописних полян зачисляла навіть чернігівське Подесення². Уже в X ст. територія України знала поховання з трупопокладенням, тоді як на території розселення літописних кривичів, радимичів та інших північно-східних племен трупи спалювали.

Особливо об'ємною є інформація речових археологічних джерел порівняно з писемними пам'ятками про розвиток різних ремесел у містах та інших поселеннях.

У тому ж Звенигороді археологи виявили вироби гончарів, ковалів, бронзоліварників, теслярів, майстрів з обробки каменю, кістки і дерева, шевців, ювелірів, дорожніх будівельників. У

пригородній зоні 1986 р. розкопано ювелірну майстерню, в якій виявлено велику кількість готових або невикінчених бурштинових, металевих і скляних прикрас: намист, перснів, браслетів, підвісок, цілий бурштиновий медальйон, унікальну живописну ікону – мініатюру XII ст. на металевій пластинці. Знайдено грудки мінеральної фарби, що свідчить про перебування у Звенигороді художників [7].

Наявність численних городищ на місці колишніх замків, градів з багатьма оборонними лініями ровів, валів, частоколів наштовхує на думку, чи то племінні вожді, чи то великокняжі воєводи використовували на певних правових нормах великі маси робочої сили. Без перебільшення можна твердити, що таку систему ровів і валів та інших укріплень, які були хоч би у літописному Пліснеську (нині у Бродівському районі Львівської області), мусли споруджувати впродовж років сотні робітників. Великим багатством вирізняються археологічні пам'ятки, що відображають поширення язичницьких культів, а з пізнішого часу – християнської релігії, зокрема церков, монастирів, церковної атрибутики, малярства тощо.

Зрештою, саме на підставі археологічних досліджень уточнено напрям руйнівного руху по території України у 1240 – 1241 рр. орд Батия, особливо масштаб руйнувань у містах Переяслав, Чернігів, Київ, Вишгород, Білгород, Кам'янець, Ізяслав, Володимир, Пліснесько, Звенигород, Галич, Луцьк та ін. Деякі з тих міст ґрунтовно обстежували. Наприклад, російський археолог М.К. Каргер, який досліджував Київ, Переяслав, Галич, Володимир, з особливою увагою до масштабів татарського руйнування вивчав Ізяслав і написав про це окрему працю. І.К. Свешніков особливо уважно щодо наслідків татарського руйнування вивчав Звенигород. Під цим кутом зору досліджували окремі культурні шари Києва, Володимира, Галича та інших міст.

Отже, кожний історик, який пише про давні періоди історії або викладає навчальний предмет історії, повинен завжди уважно враховувати не тільки свідчення писемних джерел про ті чи інші явища і процеси минулого, а також широко використовувати ту історичну інформацію, яку дають речові археологічні джерела.

¹ Українська народність: нариси соціально-економічної і етнографічної історії. – К.: Наукова думка, 1990, с.57-58.

² Там само.

Список літератури

1. *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1991; Г.1. До початку XI віку.
2. *Возний І.* Система і конструкції оборонних ліній Чорнівської феодальної садиби XII–XIII ст // Еволюція розвитку слов'янських градів XIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр: Матеріали конф. 27-29. IX. 1994. – Львів, 1994.
3. *Гвоздецький Б.* До характеристики древлянських градів VIII–IX ст // Еволюція розвитку слов'янських градів XIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр: Матеріали конф. 27-29. IX. 1994. – Львів, 1994.
4. *История СССР с древнейших времен до наших дней в двух сериях в двенадцати томах.* – М., 1966.– Т.1.
5. *Історія українського війська.* – Львів, 1992.
6. *Оприск В.* Виявлення та дослідження городищ біля с. Которини // Еволюція розвитку слов'янських градів XIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр: Матеріали конф. 27-29. IX. 1994. – Львів, 1994.
7. *Свешніков І.К.* Звенигород: Красзнавчий нарис. – Львів, 1980.
8. *Толочко П.П.* Древняя Русь. – К., 1987.
9. *Томенчук Б.* Три періоди розвитку Галича // Еволюція розвитку слов'янських градів XIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр: Матеріали конф. 27-29. IX. 1994. – Львів, 1994.

Лекція 3. РЕЛІКТИ ТА ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ В СИСТЕМІ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ ЄВРОПИ

- 3.1. Характеристичні художні риси європейських архітектурних стилів. Хронологія стилів.
- 3.2. Архітектура як відкрита книга історії містобудування Львова.
- 3.3. Замки і фортеці – свідки історичного минулого.

3.1. Характеристичні художні риси європейських архітектурних стилів. Хронологія стилів

Період писемної історії України з кінця I тис. н.е. і до наших днів, особливо історії міст, має ще одне важливе джерело – міську архітектуру, пам'ятки якої формувалися поступово і залежно від часу створення мають певні відмінні риси. Звичайно, що час створення тих чи інших видатних пам'яток архітектури зазначено в писемних джерелах, однак про такі сторони історичного процесу в окремі історичні періоди, як інтенсивність містобудування, етнічний склад мешканців та їхня громадсько-творча активність, або ж у сфері яких культурних взаємовпливів перебували міські громади, в якій часовій послідовності формувалися міські квартали тощо архітектура дає інформацію сама.

Ця властивість архітектури, як сума речових пам'яток історії міст і містобудування, пов'язана з тим, що вона подібно до інших видів мистецтв мала у різні епохи свої характеристичні стилі – образні системи художніх форм і змісту. З кінця I тис. н.е. у європейській архітектурі були такі стилі: *Романський* (від лат. *romanus* – римський) панував з X до другої половини XII ст., а в деяких країнах і до XIII ст. *Готичний* розвивався з другої половини XII до XV–XVI ст.; верхня межа домінування стилю в різних країнах була неоднаковою. Термін готика запровадили італійські гуманісти епохи Відродження на означення середньовічного мистецтва (до XV ст.) як варварського, надаючи йому зневажливого змісту. Проте всупереч цьому готичне мистецтво посіло в історії світового мистецтва гідне місце завдяки блискучим досягненням архітектури та інших видів художньої творчості своєї епохи.

Дещо пізніше від готики, однак паралельно з нею в часі розвивалися мистецтво, література, наука й архітектура епохи Відродження (Ренесансу). Найраніше ренесанські віяння в

мистецтві, літературі, філософії, природничих науках, а також архітектурі виявилися на батьківщині класичної римської культури – в Італії (від XIV ст.), а згодом і в інших країнах (від XV ст.). Ренесанс розвивався у кілька етапів до XVI ст.

З кінця XVI і до середини XVIII ст. провідним стилем європейської архітектури було *бароко* (португ. *perola barroca* – перлина певної форми). Як і ренесанс, стиль бароко повно виявив себе в літературі і мистецтві, науці, зокрема історіографії, у якій пріоритетними стали доленосні події, видатні постаті, особливі повороти історичного процесу (наприклад, у “Хроніці...” Ф. Сафоновича).

На завершальній стадії бароко і на його підґрунті вже в першій половині XVIII ст. розвинувся мистецький і архітектурний стиль *рококо* (фр. *rococo* – орнаментальний мотив завиткової форми на зразок завитка морської моллюски, річкового равлика). Стиль рококо суттєво не трансформувал екстер’єрних та інтер’єрних конструкцій архітектурних споруд бароко, однак виразно виявився у декоративних особливостях.

У XVII, а особливо у XVIII ст. у поєднанні й одночасно у протиборстві зі стилем бароко розвивалось мистецтво *класицизму* (так зване зразкове мистецтво), або, як його ще називають, *пізнього класицизму*, на відміну від мистецтва античної епохи та Відродження XIV – XVI ст., яке в широкому розумінні теж було класичним. У Європі стиль пізнього класицизму панував ще у першій половині XIX ст. Його розквіт припав на другу половину XVIII – першу чверть XIX ст. У певних жанрах і країнах це мистецтво називали стилем *ампіру* (від фр. *empire* – імперія), зокрема у перші три десятиріччя XIX ст. у Франції на завершальному етапі розвитку пізнього класицизму. На німецькому й австрійському ґрунті своєрідним відповідником французькому і російському ампіру був стильовий напрям *бідермейєр*, який датують 1815 – 1848 рр. Він полягав у переробці інтер’єрного декору та обладнання у дусі інтимності й домашнього затишку, свого роду пошук щастя поза турботами бурхливого світу у сімейному колі.

У другій половині XIX ст. розвинувся так званий стиль *історизму*, творці якого застосовували знання всієї спадщини попередніх архітектурних шкіл, досягаючи вершин архітектурної творчості. В цьому стилі, який ще деякі мистецтвознавці називають

неоренесансом, а також еkleктизмом, було створено чудові споруди й ансамблі в багатьох країнах і містах, зокрема й у Львові. В цей же період збудовано архітектурні споруди, які за формами нагадували готичний стиль; через це їх називали спорудами в стилі *псевдоготики*, або ж неоготики. Деякі модерністські пошуки в австрійській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. отримали назву *сецесії*, (напряв вирізнявся чіткістю об’ємів, ритмічністю членувань елементів споруди, лаконічністю декору, раціональністю композиційних і конструктивних рішень).

Звичайно ж, європейські архітектурні стилі виявили себе в європейських країнах неоднаково, у різних містах мали свої особливості. Так само по-різному вони впливали на містобудування і в різних містах України: Києві, Кам’янці, Бердичеві, Полтаві, Луцьку, Станіславі, Дрогобичі, Львові та ін.

Коротко схарактеризуємо риси різних історичних архітектурних стилів.

Споруди *романського стилю* головно будували за римським зразком з каменю. Найбільш характеристичними для стилю були такі будови, як замки, вежі, монастирі, костьоли. Зовні вони мали простий вигляд, були дуже вигідні для оборони: могутні товсті стіни, вузькі вікна, масивні вежі. Як звичайно, романські будови, особливо замки, височіли над околицею, психологічно створюючи враження спокійних вічних атрибутів дійсності. Як писав відомий російський історик мистецтва М. Алпатов, творці будов романського стилю надавали їм такий зовнішній спокій, якого твори пізніших поколінь не могли досягнути.

Центральним у романських монастирях був відкритий, оточений внутрішньою галереєю квадратний дворик, в якому відбувалося все життя монахів. З північного боку від дворика підіймався костюл, зі сходу були помешкання – келії монахів, бібліотека, приміщення для прихожан (прочан), із заходу – господарські будівлі, а на північ від костюлу – будинок служби.

Сполучення будинків з костюлом в одній композиції було новизною романського стилю порівняно з практикою розташування будівель у Римі та інших містах античності.

План собору – базиліка. Собор – це найважливіше досягнення романського будівництва. Середня його нава велика. По баках є ще дві або чотири нави. У східній частині костюлу розміщені низькі й

вузькі бокові та півколові в плані каплиці, іноді високі і широкі. Зовні вони оточують вівтар. Над собором шпильчаста вежа. Конструктивно півкруглі чи прямокутні брили, з яких складено стіни, повторювалися ритмічно або ж з певним наростанням їхніх об'ємів. Ритмічно розплановані стіни і всередині собору.

Над центральною навою (нефом) склепіння хрестоподібне. На кожний проліт центрального склепіння припадає два прольоти у склепіннях над боковими навами.

Як і в романському стилі, у *готичному* найоригінальнішим і найвищим досягненням архітектури теж був костюл. На відміну романських будівель, які, зазвичай, будували на підвищеннях та поза масивами житлових і господарських будов, готичні костюли й інші будови розташовували в центрі поселень на ринкових площах, на рівнинній місцевості в оточенні міських житлових та торгових ділянок. Найхарактернішими рисами костельної готичної архітектури є конструкції, що спрямовані вгору, у поєднанні з великими площами у плані будівництва та загальним великим об'ємом інтер'єру. Наприклад, костюл в Ам'єні має довжину інтер'єру 118 м, ширину – 39 м. Враження устремління вгору створюють форми вікон, так звані підпружні арки по зовнішньому периметру стін, які одночасно виконують важливе конструктивне завдання з забезпечення стійкості конструкції склепіння, високі вежі, що піднімаються над будівлями, а в інтер'єрі – високі внутрішні зводи. На відміну від романських скульптур всередині костюлів, які вирізнялися статичністю, ніби відірваністю статуй від неспокою світського життя, готична скульптура є динамічною, імпресивною, такою, що в об'ємних формах покликана передавати внутрішні переживання і настрої образів та відповідно впливати на віруючих. У європейських містах готичні костюли і надалі є найбільш імпазантними будовами, визначають їхні художні контури й силуєти.

Ренесансна архітектура, на відміну від романської і готики, орієнтувалася не на створення божественного настрою, відірвання людини від життєвих турбот і перенесення у світ ілюзій, а на реальні потреби і вигоди людини. В основі архітектурних композицій були вертикальні несучі частини у вигляді колон, півколон, пілястр, стовпів та горизонтальні балкові перекриття – так звані антабліменти, складовими частинами яких були фризи, карнизи та

архітрави. Найхарактернішою зовнішньою ознакою архітектури ренесансу є пропорційність: у декоративному барельєфному чи колоритному оформленні стін інтер'єрів, оформленні внутрішніх галерейок двориків, у розташуванні дверей і вікон, у формах костельних та церковних веж тощо.

В архітектурі ренесансу увага творців вийшла далеко за межі культової архітектури. Для неї однаково було властивим творенням костюлів і церков, палаців, міських ансамблів, які як у цілому, так і окремо були підпорядковані вимогам гармонії, пропорції, повторюваності декоративних мотивів.

У розписі культових споруд – костюлів, церков – релігійні сцени наповнювались земним змістом. Художники дуже часто зверталися не тільки до сюжетів біблійних, а й до греко-римських античних. Головною темою мистецтва стала людина з усіма її прагненнями, потребами і благами. Мистецтво виражало необмеженість можливостей людини, її красу. В XVI ст. у мистецтві ренесансу виявила себе течія внутрішньої ідеї – *маньєризму*. В архітектурі, однак, якихось цільних форм течії не з'явилося.

Архітектура *бароко* в ідейних засадах ніби поривала з культом людини і формами та образами реставрувала силу релігії й церкви, пропагувала їхню могутність. Проте цей поворот не був однозначним; як і все мистецтво бароко, архітектура відображала суперечність світу, його складність і змінюваність, раціональне й ірраціональне начало у свідомості людини, баченні світу. Зовні спорудам бароко властива масивність форм: важких карнизів, масивних колон і півколон, оформлених зверху карнізоподібними виступами. Різьблений декор інтер'єрів так само об'ємний, контрастний за окремими елементами і ритмами прикрас, матеріалом і фактурою, світлом і тінню. В забудові міст значно простежується підпорядкування окремих будівель, площ, парків, вулиць єдиному художньому ансамблю. Завиткові різьблені форми не тільки в інтер'єрному оформленні приміщень, а й меблів – шаф, столів, лав, крісел та інших предметів – знайшли подальший розвиток у стилі рококо.

Рококо, як художній стиль в мистецтві й архітектурі, можна трактувати як розвиток бароко. На тлі бароко твори у стилі рококо втрачають риси монументальності і збагачуються примхливими елементами декору на зразок численних равликоподібних

різьблених форм, завиткового орнаменту на килимах, інших дрібних мотивів, масок-головок амурів тощо. В архітектурних формах помітним є відступ від дуже важких форм карнизів, дверних отворів, настінних рам тощо.

Пізній класицизм, як зазначено, після епохи Відродження знову повертав до ідеалів античного класичного мистецтва й архітектури. Виразною стала тенденція до створення цілих міських ансамблів. В Україні найкращими зразками цього стилю в архітектурі є адміністративно-громадський ансамбль у місті Полтаві. В 1802 р. розроблено план створення такого ансамблю до 100-річчя Полтавської битви (архітектор М. Амвросімов). У цьому плані всі адміністративні будівлі були розміщені навколо круглої площі. За античною традицією окремо один від одного будинки творили урочистий фон для так званого монумента Слави російських переможців під Полтавою. Однак на початку XIX ст. пізній класицизм втратив деякі привабливі риси гуманізму, орієнтації на людські цінності, еволюціонував до офіційної помпезності і парадності, холодного академізму. У Франції це почалося в епоху наполеонівської імперії, у межах Росії це позначилося і на полтавському ансамблі і, зрозуміло, на багатьох палацах та ансамблях Петербурга й Москви.

Стилю *віденського історизму*, по суті, еkleктики, було властивим використання форм і композицій багатьох історичних стилів, творчий синтез усієї архітектурної спадщини минулого. Проте стрижневою рисою так званого віденського історизму, звичайно, було класичне мистецтво: античне, епохи Відродження, епохи пізнього класицизму. Через це напрям отримав ще назву *неоренесансу*. Не помилилось, коли зазначимо, що архітектурні споруди віденського історизму (неоренесансу) – це споруди класицизму другої половини XIX – початку XX ст. Неоренесанс чи не найбільше визначає сучасне архітектурне обличчя проспекту Свободи у Львові, вулиці Січових Стрільців та ін.

Нарешті, від початку XX ст. у Львові, як і в інших європейських країнах, поширився стиль *модерну*, що нехтував формами і прийомами всіх попередніх стилів, запроваджував нові будівельні матеріали: бетон, залізо, скло, нові технічні досягнення, нову будівельну техніку. Стиль модерну ще називають *сецесією* (лат. *secesio* – відхід, відпадання), буквально відходом від традицій

попередніх стилів. В оформленні фасадів застосовували хвилясті мотиви на стінах і площинах, круглі віконні отвори, рослинний орнамент.

В архітектурі XX ст. у Львові виявив себе пошук українського національного стилю.

3.2. Архітектура як відкрита книга історії містобудування Львова

Відображенням того, що можуть розповідати архітектурні пам'ятки про історію міста, є архітектура Львова. Ця розповідь у хронології орієнтує на століття, а не на окремі роки чи дати, як звичайно, нічого не повідомляє про творців архітектурних споруд та й про їхніх користувачів, зате вона містить переконливу інформацію про:

- хронологічну послідовність заселення окремих ділянок міста;
- інтенсивність та висхідні регіони архітектурно-мистецьких впливів на Львів у різні історичні епохи;
- господарську і громадсько-культурну активність різних етнічних груп населення міста у певні історичні періоди;
- місцеву специфіку містобудування.

Інформація речових архітектурних пам'яток, на жаль, втрачає виразність щодо часової і стильової віднесеності окремих з них з причин їхньої іноді неодноразової перебудови, реставрації, в процесі чого на давніх пам'ятках нашаровано риси пізніх мистецьких стилів, а також частково більше чи менше втрачено первісні художні виміри пам'ятки. Зокрема, у Львові нема жодної архітектурної споруди з XIII – XVII ст., яку б не перебудовували у пізніші часи.

Церква св. Миколая (вул. Б.Хмельницького, 28), перша письмова згадка про яку стосується 1292 р., з XIII ст. зберегла свій план, характерний для будов романського гилію: квадратну наву з видовженою апсидою (уздовж). З заходу до нави примикає прямокутний притвор, з півночі і півдня – бічні каплиці з півкруглими апсидами. Однак, ця споруда зазнала суттєвої перебудови наприкінці XVII ст. після пожежі 1623 р. У 1776 р. на місці північної апсиди (північно-східної) споруджено сакристію (місце для збереження предметів культу). Пам'ятку реставрували також після пожежі 1800 р., коли згоріла її крита гонтом покрівля, купол і вежа-дзвіниця, а згодом – у 1924 р.

З давньоруського часу збереглася *Онуфрійська церква* (вул. Б.Хмельницького, 36). Уважають, що за Льва Даниловича вона була дерев'яною в стилі української народної архітектури. При церкві був монастир, оновлений 1463 р. міщанином Степаном Драпаном. У 1550 р. на місці дерев'яної князь К.Острозький збудував муровану церкву, головні контури якої дійшли до наших днів і які в центральному фронтоні, у формі склепіння над центральним нефом (навою), у формах вікон та за деякими іншими рисами є еклектичним відображенням стилів готики і ренесансу. Проте 1680 р. церкву реставровано. У 1776 р. сполучено велику церкву – центральну наву – з каплицею з південного боку – (малою церквою) і церква набула сучасного вигляду, хоч її реставрував ще 1821 – 1824 рр. архітектор Трешер, коли було розширено вівтарну частину і добудовано сакристію. В 1902 р. добудовано ще північний неф і пам'ятка набула тринефного плану.

До давньоруського періоду належить заснування *П'ятницької церкви* (вул. Б.Хмельницького, 63). Проте сучасний її вигляд – це будівля пізнішого часу (з 1644 р.). Однак у письмових джерелах про П'ятницьку церкву згадано в 1443, 1445, 1456 рр. Сучасна будова – це однонавна споруда з гранчастою апсидою і прямокутними нішами у північній та південній сторонах. Вівтар перекритий зімкнутим склепінням, нава – півциркулярним склепінням з розпалубками, що сходяться в zenіті склепіння. Над бабинцем здійснюється чотиригранна вежа з купольним завершенням, яке вона отримала вже після реставрації 1908 р. Вівтарну стіну нефа оформлює високий готичної форми шпиль, у якому є плескаті ніші півкруглої форми. У південній стіні вмурований герб молдавських господарів, що свідчить про ктитора церкви та рік її побудови. В цілому споруда є ремінісценцією низки художніх стилів, зокрема готики та, виразно, ренесансу, штучно привнесеного у споруду вежею 1908 р.

З найдавнішого часу у південній частині цієї ділянки міста є дві римо-католицькі культові споруди: *костюл Івана Хрестителя* (вул. Ужгородська, 1) та *костюл Марії Сніжної* (вул. Сніжна, 11). Перший, за легендою, споруджений для дружини князя Лева Констанції, дочки угорського короля Бели IV, у 1250 або 1270 р. За багатьма ознаками: стрільчасті форми арок старого склепіння і вікон, готичне в'язання цегли, план костюлу з гранчастою апсидою,

костюл треба зачислити до готичного стилю, який, як відомо, почав поширюватися в Європі у другій половині XII ст. Тому дивно, чому деякі дослідники з огляду на його готику відносять його до другої половини XIV ст. всупереч даті, яка до середини XIX ст. була на арці – на з'єднанні нефу з вівтарем –1270 [1]. Бічні каплиці добудовані до костюлу у XVII – XVIII ст., після чого споруда набула тринефного плану. В 1800 р. споруда горіла, у 1836 р. реставрована, а в 1887 р. відомий архітектор Ю.Захаревич суттєво реставрував пам'ятку, надавши їй зовні модного тоді стилю *неороманського*.

Костюл Марії Сніжної побудований у XIV ст. німецькими колоністами. Проте в 1623 і 1683 рр. пам'ятка горіла, тому під час реставрації її переробляли. У 1888 – 1892 рр. Ю.Захаревич теж реставрував костюл. Готичні риси були згладжені модними для кінця XIX ст. еклектичними нашаруваннями.

У південній частині цієї найдавнішої ділянки міста у XIV ст. був побудований так званий *Низький замок*, що слугував резиденцією королівського старости. Фасадом замок виходив до сучасної вулиці Тетральної в районі театру ім. М.Заньковецької. Вхід до нього був приблизно навпроти фасаду Будинку офіцерів. Названі та інші забудови у комплексі є найранішими, хоча на них не обов'язково збереглися сліди найдавніших художніх стилів.

Пам'ятки архітектури Львова чітко засвідчують перенесення центральної забудови міста у XIV–XVI ст. в район прямокутника між сучасними вулицями Підвальною, Старосврейською, Лесі України, проспектом Свободи.

Найімпозантнішими культовими будовами цього чотирикутника з XIV–XVI ст. є *Латинський кафедральний собор* та *Успенська церква*, з цивільного будівництва – кам'яниці на площі Ринок. У той же час або пізніше тут побудовані такі видатні архітектурні шедеври, як *Вірменський собор*, *Домініканський собор*, *Єзуїтський собор*, будинок сучасного театру ім. М.Заньковецької, *Успенська церква*, будинок Природознавчого музею, у південно-східній частині *арсенал* та ін.

Прийнято вважати, що *Латинський кафедральний собор* є класичною пам'яткою готичної архітектури. Багато в чому це так. Його почали будувати у 60-х роках XIV ст., і як тоді будували в Європі, у готичному стилі. Однак роботи тривали до 1481 р., тобто понад 120 років. Його первісний образ, як зазначено, був справді

готичним. Перший будівничий храму – львів'янин Ничко. У 1404 р. вроцлавський майстер М.Гансеке перекрив склепіння вівтарної частини. Закінчували будівництво вроцлавські майстри Й.Гром та А.Рабіш. Дві бічні каплиці над хорами вже 1493 р. спорудив Г.Блекер. Костьол у плані гринавний з видовженим вівтарем. Основний план інтер'єру без вівтаря наближений до квадрата. До західного фасаду примикає масивна висока вежа. Друга вежа доведена тільки до рівня даху. Форми суворі, величаві. Інтер'єр з чотирма високими колонами, на які спираються стрільчасті арки та склепіння з готичними нервюрами (ребра готичного склепіння). Нави однакової висоти. Після реставрації собору 1760 – 1778 рр. готичні риси багатьох елементів замінено модними тоді бароковими. Зокрема, вежа собору отримала барокове завершення. До апсиди з обох сторін добудовані бокові двоповерхові приміщення, до західного боку – притвор. Замінено бароковими готичні й ренесансні вівтарі. В такій реставрації-реконструкції брали участь місцеві майстри П. Полейовський, Ф. Олендзький, І. Оброцький, С. Строїнський. Малі каплички під час реставрації розібрано. Залишено лише каплицю Боїмів та каплицю Кампіанів, які самі по собі є визначними пам'ятками мистецтва, особливо каплиця Боїмів, збудована у 1609 – 1615 рр. як усипальниця родини львівського багатого купця Ю. Боїма. Фасад виконаний різьбою по камені й нагадує іконостас. У нішах – зображення апостолів Петра і Павла, а всередині – фрескові портрети самого Ю. Боїма та його дружини Ядвіги. Різьба глибока, що відповідало стилю того часу – бароко.

У 1527 р. сталася у Львові велика пожежа, внаслідок якої повністю згоріло готичне місто. На місці історично другого центру з ринковою площею посередині сформувалося *ренесансове місто*. Особливо багато пам'яток ренесансової архітектури залишилось зі зламу XVI – XVII ст.: це ансамбль Успенської церкви (вул. Руська, 7), вежа костьолу Бенедиктинок (пл. Вічева, 2), дзвіниця Вірменського собору (вул. Вірменська, 9), багато житлових будинків на площі Ринок, зокрема – 2, 4, 6, 23, 28, на вулиці Вірменській, 20, також Міський арсенал та Порохова башта.

Успенську церкву збудувало українське братство міщан, засноване при церкві у 80-х роках XVI ст. У 1586 р. братство домоглося ставропігії (безпосереднього підпорядкування своєї

церкви константинопольському патріарху). Окрім турботи про церкву і церковне життя братство при ставропігійській церкві займалося освітінством, видавничими справами, захистом громадянських прав руського населення Львова. Вважають, що Успенська церква (дерев'яна) на місці сучасної будови стояла ще у княжі часи і, можливо, була спалена 1340 р. Під 1421 р. є письмова згадка про Успенську церкву з цегли і каменю, однак під час пожежі 1527 р. вона також згоріла. У 1547 – 1559 рр. архітектор П. Італієць звів на цьому місці за кошти місцевих українців та жертву молдавського господаря О. Лопушанина третій храм. Однак під час пожежі 1571 р. і цей храм було зруйновано. Тільки через 20 років, тобто у 90-х роках XVI ст. почалось будівництво сучасного храму. За це узявся будівничий П. Римлянин (помер 1618 р.) з помічниками В. Капиносом та А. Прихильним. Закінчено роботи 1629 р. Комплекс складається із власне Успенської церкви, каплиці Трьох святих (вул. Підвальна, 9) та вежі-дзвіниці за тою ж адресою.

Власне Успенська церква в інтер'єрі має три просторові об'єми: прямокутну тринефну частину з чотирма колонами; південну апсиду майже однакової ширини з прямокутним простором, короткий прямокутний бабинець. Церква завершується трьома банями. Центральну баню підносять підпорні арки на чотирьох колонах тосканського ордеру. Європейський ренесанс тут виявив себе у базиліковому плані та декорі; місцева традиція – у купольних завершеннях. Зовні стіни розчленовані тосканськими пілястрами на симетричні площини, в яких зроблені віконні отвори, що надає будівлі палацового вигляду. Стіну увінчують антаблемент, фриза, карниза.

Інтер'єр без зайвого декору, розчленований пілястрами. У парусах центральної бані вміщені різьблені з каменю герби ктиторів, які давали кошти на будівництво храму. Серед них – герби російської держави і молдавських господарів.

Каплиця *Трьох святих* збудована в 1578 – 1590 рр. Після пожежі відбудована тільки в 1671 р. Майстер відбудови О. Балабан (1697), художник Оляницький виконав для неї іконостас. Будівничим допоміжної каплиці вважають А. Підлісного. Каплиця завершена трьома куполами з ренесансними ліхтарями.

Вежа-дзвіниця споруджена в 1572 – 1578 рр. архітектором П. Барбоною на кошти К. Корнякта. Вона чотириригусна, квадратна

в плані, завершена бароковим шоломом. Четвертий ярус добудував 1695 р. П. Бебер. Звідси барокове завершення.

У межах міста XV – XVI ст. цікавими ренесансовими житловими спорудами є *будинок № 2 на пл. Ринок*. Тут збереглися оригінальний з кінця XVI – початку XVII ст. портал та праве від нього віконце, обрамлене дельфінами. На початку XVI ст. дім належав флорентійському купцеві Бандіnellі.

Будинок № 3 – пізньобароковий, перебудований з фундаментів у 1771 – 1772 рр. за проектом Полейовського. На стіні фасаду ефектно виділяється кам'яний балкон з атлантами в образі лицарів. На аттику скульптурна група “Слава”, на балконі – “Геній” Ф. Олендзького.

Будинок № 4 – Чорна кам'яниця (назва з середини XIX ст., коли пофарбовано в чорний колір) – споруджений 1588–1589 рр. Кам'яниця була власністю купця Лоренцовича. Під час її реконструкції у 1675 – 1677 рр. фасад оздоблено скульптурами. Портали, віконні отвори та інші елементи оздоблені кам'яною різьбою.

Будинок № 6 зведений у 1580 р. на місці двох старих готичних. Побудований Барбоною за участю Римлянина для багатого грецького купця Корнякти. Через це його ще називають Палацом Корнякта. Для свого часу це була найімпозантніша будова Львова. Сучасний її вигляд – конгломерат різночасових стилів – нашарувань XVI – XVII ст. Є елементи готики, ренесансу, ампіру. Приміщення першого поверху має готичні нервюри, що залишилися, можливо, ще від кам'яниці XV ст. У XVIII–XIX ст. перебудовано його фасад і сходову клітку, влаштовано балкон, який є чужорідним елементом у споруді. У подвір'ї міститься унікальна триярусна ренесансна аркалоджія (італійський дворик). Реставрований у 1930 р. За деякими даними, у тронному залі споруди 1686 р. нібито підписаний Вічний мир між Росією і Польщею. Будинок є експозицією історичного музею.

У *будинку № 9* від XVI ст. залишився тільки портал з двома колонами, що підтримували мармурову таблицю з фундаційним написом.

У 60-х роках XVIII ст. споруджено *будинок № 10*. Проект Яна де Вітте (дві кам'яниці від площі Ринок і дві від вул. І.Федорова).

Декоративне оздоблення аттика і наріжника від вулиці Руської виконав за проектом Фесінгера скульптор С.Кодецький. У цілому споруда *барокова* світського характеру. У цьому будинку і перед ним на площі 30 червня 1941 р. Ярослав Стецько проголосив незалежність України. Німці, правда, не дали змоги реалізувати цей акт.

На *будинку № 14* залишався портал з гербом Венеції – крилатий лев з відкритою книгою, на якій дата 1600. У XIX ст. надбудовано четвертий поверх і в цілому будинок втратив риси стилю.

Будинок № 23 споруджений у 70-х роках XVI ст. для родини патриціїв Шольц-Вольфовичів. Він зберігає ознаки пізнього ренесансу, оздоблений пілястрами іонічного та корінфського ордерів, масками, орнаментом. На розі в ніші на рівні третього поверху скульптурна група “Хрещення”.

Будинок № 28 споруджений на початку XVII ст., теж належить до кращих зразків пізнього ренесансу, хоча на першому поверсі зберігся готичний портал. Однак у цілому пам'ятка з-поміж інших досить повно зберігає риси пізнього ренесансу.

До пам'яток готики з переходом до раннього ренесансу належить *будинок № 24*, де тепер експозиція двох відділів історичного музею.

Елементи готики виявлено під час реставрації 1930-х років у *будинках № 25 і 26*. *Будинок № 32* пізніший – у стилі модерну (універмаг, архітектор Лужецький). Хоча у ньому є деякі неоренесансні елементи, та все ж він випадає з художньо цілісного ансамблю пл. Ринок.

Північна сторона площі зазнала найбільше перебудов, проте і тут на багатьох будинках (№ 33, 36, 43, 45) збереглися сліди готики, ренесансу та простежуються цікаві риси пізнього класицизму, сецесії, модерну.

Ратуша вперше у Львові побудована у XVI ст. (перша письмова згадка 1381 р.) Вона згоріла. Нову будівлю зведено 1491 р. архітектором Блехером. Однак і вона горіла 1527 і 1571 рр. Відбудована у 1532 р. Лукою та 1557 р. І. Лисом, у 1561 р. – Щасним Трембачиком та Г. Квадрою. У 1619 р. готичну вежу замінено ренесансною (архітектор Бемер). Стара ратуша стояла до 1826 р. Окрасою площі є стагуї Нептуна, Амфітріти (Афродіти), Адоніса і Діани (1793 р., Г. Вітвер).

Серед цікавих споруд другого за хронологією міста треба також назвати *міський арсенал* (вул. Підвальна, 5). Вперше арсенал на цьому місці збудований 1430 р.; вдруге – у 1555 – 1556 рр. майстром І. Лисом, у 1571 р. його знищено пожежею. Нинішній вигляд – це реконструкція 1574 – 1575 рр. за участю будівничих Павла та Себастьяна. Його довжина – 53 м. З південного боку оборонна вежа Шевська, від вул. Руської – була вежа Поворозників. Сім масивних квадратних стовпів розділяють перший поверх на дві анфілади, перекриті хрестовим склепінням. З 1582 р. в арсеналі була людвисарня для відливання гармат, тепер – музей зброї Львівського історичного музею.

Поза межами чотирикутника стояли *Порохова вежа* (1554 – 1556) – підковоподібна у плані споруда, яка входила в систему фортифікацій за другим кільцем стін та ровом зі східного боку міста. Була в комбінації з укріпленим рavelіном на початку нинішньої вул. Лисенка.

У межах чотирикутника на заході першим провісником бароко у Львові був *костьол єзуїтів* (вул. Тетральна, 14). Архітектор Дж. Бріано (1610 – 1630) використав форми церкви Іль Джезу в Римі (автори Дж. Вінйола і Дж. делла Порта). У плані костьол тринефний зі слабовираженою зовні гранчастою апсидою. Бокові нефи порівняно з центральним вузькі і низькі. Над ними є галереї – емпори. Головний фасад, розчленований пілястрами, нішами та карнизом, що значно виступає. На південній стіні теж великий карниз. У нішах фасаду – статуї. Костьол – одна з найбільших культових будов Львова. Його довжина 41,0 м, ширина 22,5, висота – 26,0 м. У 1702 р. з південного боку апсиди споруджено чотиригранну вежу, яка була найвищою у місті (у 1830 р. розібрана). З північного боку костьолу розміщений триповерховий будинок колишньої єзуїтської колегії, перебудований 1723 р., з бароковою брамою. В цій колегії навчався Б. Хмельницький.

На вулиці Винниченка, 32 стоїть подібний за схемою фасаду до костьолу єзуїтів, однак відмінний за об'ємно-планувальною структурою *костьол кармеліток босих* (орден від гори Кармел), архітектор К. Мадерин. Сьогодні у приміщенні є Будинок якості, метрології і стандартизації.

Неподалік (вул. Кривоноса, 1) стоїть бароковий за фасадом *костьол Казимира*, побудований 1656 р.

На розі сучасних вулиць Винниченка і Дарвіна в тому ж стилі збудовано ще *костьол кармелітів босих*. Його спорудження розпочато 1634 р. (тривало довго). Проект веж виготовив А. Вондрашко у 1835 – 1839 рр. На початку ХХ ст. (1906) під час реставрації за проектом В. Галицького обом вежам надано барокових рис. Сьогодні тут греко-католицька церква Стрітєння Господнього. Храм тринефний, без апсид, з масивними опорними стовпами. У плані – видовжений прямокутник. Візуально інтер'єр сприймається, як однефний з бічними каплицями. Нефи мають півциркульне склепіння з палубками.

На захід по прямій осі від костьолу кармелітів босих на вул. С. Бандери, 10 стоїть пам'ятка барокової архітектури *костьол Марії Магдалини* з 1600 р. (архітектори Я. Годний та А. Келар). Близько 1758 р. його перебудовано за проектом архітектора М. Урбаніка у тринефну споруду з видовженою вітарною частиною і двома вежами на західному фасаді. Барокове завершення веж з'явилося тільки 1870 р. Фасад горизонтально розчленований, декорований пілястрами.

Наприкінці ХVІІ ст. споруджено ще два костьоли: *Лаврентія* для монастиря бенедиктинців (вул. Личаківська, 26) і *Урсули* (вул. Зелена, 9). У першому після перебудови тепер міститься військовий шпиталь.

Костьол Урсули закладений 1678 р. Має строгі форми, ніби щось від північного класицизму.

Костьол Францисканців (вул. Короленка, 1) збудований у 1708 р.

Костьол Антонія (вул. Личаківська, 49) споруджений 1718 р. Це однефна будівля, яку доповнюють сходи, тераси, скульптура, що творить разом своєрідний ансамбль. Фронтон бароковий.

Одночасно із костьолом Антонія збудовано *костьол сакраменток* (вул. Братів Тершаківців, 9). Будівництво почалося у 1718 р. і тривало до 80-х років ХVІІІ ст. – (60 років). Сучасного вигляду споруда набула 1880 р.

До барокових споруд належить церква Петра і Павла, яка спочатку була костьолом. Збудована 1668 р., з 1786 – церква. Споруда однефна. У ХVІІІ ст. перебудована і втратила багато початкових рис.

У другій чверті XVIII ст. у стилі бароко був збудований ще *костьол Анни* (на розі вулиць Шевченка і Городоцької), у 1739 – 1745 рр. – *костьол Миколая* (вул. Грушевського) за проектом Ф. Пляді. Костьол тринефний. Тепер тут кафедральний собор православної церкви Київського патріархату.

Однією з найкращих пам'яток барокової архітектури Львова є *собор св. Юра* (пл. Б. Хмельницького, 5) – перлина української барокової архітектури. Будівництво храму розпочалося у 1744 р. за проектом Б. Меретина (помер у 1759 р.) і тривало до 1764 р. під керівництвом С. Фесінгера. Оздоблення будівлі закінчено в 1770-х роках. Просторова композиція інтер'єру виражена хрещатим об'ємом з одним нефом, однак завдяки кутовим приміщенням сприймається як тринефний храм з видовженим бабинцем і вівтарем. Чотири опорні стовпи несуть систему склепін з головною банею і меншими банями над пониженими приміщеннями в зовнішніх кутах простірного хреста. Баня на чотириграннику все зв'язує.

До ансамблю належать ще капітульні будинки, що оточують собор з трьох сторін, огорожа з двома брамами (1765), митрополичий палац (1772), дзвіниця (1865). Фасад виділений монументальним порталом з постатями отців східної церкви Афанасія і Льва роботи скульптора Пінзеля. Скульптурна група Юрій Змієборець увінчує аттик. Верхня частина собору прикрашена численними декоративними ліхтарями і балюстрадами. По периметру будівлі є карниз.

Собор і його силует вирають також від його вдалого розташування на місцевості.

Майже одночасно з собором Юра у східній частині другого міста тривало будівництво католицького *Домініканського собору* (вул. Ставропільська, 1). Раніше тут була споруда, збудована 1370 – 1375 рр. Автор проекту костьола – Ян де Вітте, комендант Кам'янець-Подільської фортеці. Будівельні роботи почалися у 1745 р. під керівництвом Урбаника. З 1764 р. їх продовжив К. Мурадович. Фасад завершував Ф. Фесінгер у 1792 – 1798 рр. Споруда має вдале об'ємно-просторове вирішення інтер'єру за концентричної концепції плану: у плані еліпсоподібна, зверху – еліптичний купол. Портал з сильно розвиненим карнизом, в експресії. Скульптури на фронтоні виконані в різноманітних ракурсах.

Як бачимо, пам'ятки ренесансової архітектури сконцентровані головню в межах другого старого міста у чотирикутнику вулиць Підвальної, Лесі Українки, проспекту Свободи, Староєврейської, хоч на цій площі є чимало і пам'яток бароко. Споруди ж стилю бароко здебільшого побудовані вже поза згаданим чотирикутником на сході аж до церкви Петра і Павла, на заході – до собору Юра і костьола Марії Магдалини, на південному заході – до костьола Миколая, на півдні – до костьола сакраменток.

Дуже цікавими є художні особливості львівських архітектурних пам'яток епохи пізнього класицизму, еkleктики або історизму та модерну. Проте бодай частково схарактеризувати їх не маємо змоги, тому лише назвемо окремі з них: Спорудами стилю *класицизму* (пізнього класицизму) у Львові є:

митрополича палата біля собору св. Юра;

будинок на вул. Театральній, 10;

Дім земельного кредитного товариства (Личаківська, 1 – 3);

Бібліотека академії наук (будинок Оссолінеуму, вул. Стефаника, 2);

національний театр ім. М. Заньковецької;

будинок колишньої гауптвахти навпроти собору єзуїтів (пл. Підкови, 1);

палац латинських архієпископів (вул. Винниченка, 32);

будинок колишньої Генеральної команди (пл. Возз'єднання, 6).

Близькими до *бідермасрівського класицизму* є:

арсенал Сенявських (вул. Бібліотечна, 2);

будинок Народного дому (будинок Офіцерів);

багато житлових будівель

До пізнього класицизму належить альтанка у парку І. Франка.

Стиль еkleктики (історизму) у Львові:

Палац Потоцьких (1880) на вул. Коперника (архітектор Оверні і Цибульські);

Національний університет “Львівська політехніка” (1873 – 1877), (архітектор Захаревич);

Палац Семенських (вул. Пекарська, 19);

Палац Сапєги (вул. Коперника, 40а, товариство охорони пам'яток історії і культури);

будинок колишнього Земельного банку (пл. Галицька, 15);

будинок колишньої Галицької ощадної каси (нині Музей етнографії);

будівлі Львівського національного університету ім. Івана Франка (колишнього сейму, архітектор Гохбергер; будівництво 1877 – 1881 рр.). Величний колонний портик на фасадному боці з глибокою лоджією. Скульптори групи “Праця” й “Освіта” перед пілонами входів, алегоричні фігури Галичина, Вісла, Дністер на аттику, (скульптор Рігера);

Театр опери і балету (1897 – 1900 рр., автор Горголевський; чи не остання споруда цього напрямку у Львові);

готель “Імперіал” (вул. Січових Стрільців, 1);

Гранд-Готель;

готель Жорж;

казино по вул. Листопадового Чину, 6 (колишня Міцкевича).

Є риси *еклектики* у костьолі Єлизавети (вул. Городоцька); Преображенській церкві; будинку колишньої єврейської лікарні та ін.

До стилю *нового віку модерну* належать філармонія; консерваторія ім. Лисенка; залізничний вокзал; до *українського модерну* – будинок страхового товариства “Дністер”; будинок Українського товариства (нині Лісотехнічного університету, вул. Чупринки, 102); готель “Народний” (Мигниця); багато житлових будинків, у тому числі на Новому Львові.

3.3. Замки і фортеці – свідки історичного минулого

На території України як свідки минулих часів збереглися більше чи менше уцілілими численні замки, фортеці, оборонного характеру монастирі, церкви, костьоли, синагоги. Тільки в західних областях (поза Львовом) їх налічують сотні. Однак здебільшого це руїни, що дійшли до нас окремими стінами, фундаментами, вежами, та є й такі, які сьогодні зберігають свої повні ансамблі, а окремі навіть реставровані. Найінтенсивнішим часом спорудження замків був період після Люблінської унії і до початку Національно-визвольної війни українського народу, тобто до середини XVII ст. Уже цей час *визначає* фундаторів замків – головні польських вельмож. Багато з них будували на місці замків колишніх руських князів.

Є також пам’ятки замкової архітектури і з раніших періодів, зокрема на західноукраїнських землях, які опинилися у складі польської корони вже у XIV ст. До найраніше побудованих у Західній Україні треба зачислити такі замки й оборонні монастирі, як *замок у Свіржі*, перша письмова згадка про який датована

1530 р. Тоді замок належав шляхетському роду Свірзьких. Його сучасний вигляд сформувався у XVII ст., коли замок належав графу О. Цетнеру. Сьогодні пам’ятка в головних елементах відбудована і належить до так званої Золотої підкови – туристичного маршруту.

У XV ст. засновано *Унівський оборонний монастир*, що в Перемишлянському районі. До початку 90-х років у приміщеннях монастиря перебував заклад для інвалідів, а останні десять років – для психічно хворих жінок. У 90-х роках монастирські приміщення повернуто греко-католицькій церкві, завдяки чому там виконано реставраційні роботи.

За давньоруських часів був замок у *Старому Самборі*, зруйнований ордою Батия 1241 р. З 1850 до 1919 р. місто називалося Старе місто. Сліди замку були ще наприкінці XIX ст. в урочищі На Повалищі. Зазначимо, що в Старому Самборі збереглися залишки єврейського кладовища, що на узгір’ї при виїзді з міста на Турку праворуч від дороги. У 2001 р. кладовище впорядковано. Для добросовісного і прискіпливого дослідника могли б дати значну інформації епітафії на могильних плитах.

Багатим на архітектурні пам’ятки є місто Жовква. Тут зберігся замок, побудований 1594 - 1606 рр. у ренесансовому стилі Павлом Щасливим. Замок разом з фортифікаційними засобами захисту – ровами, валами, ставами, вежами – міг виконувати оборонні функції. Архітектурно виразними є такі пам’ятки міста, як міські оборонні стіни, парафіяльний костьол, синагога, монастир Василіан, церква Різдва Христового та ін.

Далеко за межами України відомий Олеський замок, що є тепер філією Львівської картинної галереї. В південно-східному напрямі в кількох кілометрах від нього піднімається величний ансамбль Підгорецького замку. Кільканадцять кілометрів східніше є релікти Бродівського замку. Вважають, що у проектуванні і будівництві двох останніх замків брав участь Гійом Левасер де Боплан, автор *всесвітньо відомого “Опису України”*.

З часів, коли ще українські вельможі почувалися елітою руського (українського) народу, а власне, з XV ст. існував *замок князів Острозьких* в Дубні. Згодом замок опинився в руках польських (зпольщених) родин Заславських та інших і до XVIII ст. його не раз перебудовували. Дубно так само багате на інші споруди оборонного характеру: Хрестовоздвиженський оборонний

монастир на Хрестовоздвиженському острові, Спаський, або Преображенський, монастир на Преображенському острові, оборонний двір князя Заславського (1631), синагога кінця XV ст., монастир кармеліток з 1630 – 1686 рр., Бернардинський монастир XVII ст. та ін.

У цьому регіоні, кілька десятків кілометрів східніше, у с. Дермань XV ст. був заснований *Троїцький монастир*, оточений високими мурами, з численними бійницями. В льохах на надбрамній вежі містився арсенал. Навколо мурів був рів, наповнений водою. У наші дні, на жаль, від монастиря залишилися Троїцька церква, двоповерховий корпус келій, фрагменти оборонного муру, п'ятнадцятивежа-дзвіниця, деякі господарські будівлі, криниці.

Ще східніше розташований старовинний *Острог*, згаданий у Повісті временних літ за 1100 р. Тут від *замку князів Острозьких* на Замковій горі, збереглося чимало імпозантних фрагментів з XIV і пізніших століть: палацова частина замку, в якій сьогодні історико-краєзнавчий музей, “Вежа Мурована” з XIV ст., Нова башта кінця XVI ст., Богоявленська церква XVII ст. Крім того, з XVI ст. стоять дві брами оборонного характеру на відстані в кілька сот метрів від замку: Луцька і Татарська. У вежі Луцької брами міститься музей книги і друкарства.

За два-три кілометри на південний схід від Острога у с. Межиріч і досі порівняно збереженим імпозантно виглядає ансамбль будівель Троїцького монастиря-фортеці XV – XVIII ст. (стіни і башти – початку XVII ст.). У середині мурів і нині діє Троїцька церква з XV ст.; збереглася піч з XVII ст.

Ще далі на південний схід, у Хмельницькій області розташоване місто-фортеця Кам'янець-Подільський. У Повісті временних літ про нього згадано уже з X ст., а за 1240 р. є інформація про Кам'янець у час ординського нападу Батия: “І прийшов він до Кам'янця, Ізяслава і взяв їх”. У XIV ст. Коріатович відбудував місто. Мурованим воно було вже у 1362 р. і згодом отримало назву Старого міста¹. З 1430 р. Кам'янець перебував під Польщею. За наступні

двісті років витримав до 40 татарських нападів і облог. Виникла навіть легенда про Кам'янець як про форпост християнства (przedmurze chrześcijaństwa). На укріплення міста давали внески пани. Одна з веж і досі називається Панською.

Найраніший опис замку дійшов з 1494 р. Тоді замок мав дві брами: Міську від сходу і Польову, або Скальську, від заходу. Наприкінці XIV – XV ст. споруджено башти. Від ріки Смотрич підносились природні кам'яні стіни заввишки 40 м. При міських брамах зведено мур. Відомий також опис замку з 1544 р. В 1585 р. замок зміцнював Стефан Баторій, який збільшив і модернізував башту на краю згину, пристосувавши її до вогнепальної зброї.

До найстаріших в Україні належить фортеця в Хотині – XIII – XVIII ст. У XVIII ст. вона була зміцнена турками.

До міст-фортець з давнього часу, щонайменше з XVI ст. зачисляють *Бережани*. Тут у 1554 р. збудований замок. Спочатку він належав Сенявським, потім Чорторійським, згодом Любомирським, а відтак Потоцьким.

З давніх часів залишилися руїни замкових укріплень у Кременці, Теребовлі, Чорткові, Бучачі. Збереглися контури стін замку в Чорткові (з 1610 р.) та руїни замку у Теребовлі.

Від XVII ст. у порівняно доброму стані є укріплення замку у Золочеві (будівництво завершено 1634 р.), побудованого Яковом Собеським, батьком короля Яна Собеського. Сьогодні замок використовує і реставрує Львівська картинна галерея.

Крім того, треба назвати оборонного характеру монастир з 1611 р. біля села Маняви Богородчанського району, у передгір'ї Карпат, уже в лісі.

Названі замки й оборонні монастирі є джерелами до історії великопанських родин, що панували в Україні; історії багатовікової боротьби з татарськими наїздами; історії церкви, її участі в обороні українських земель від ординських нападів; історії будівельного мистецтва.

¹ Janczykowski Jan. O potrzebie badań fortyfikacji Kamiecca Podolskiego // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu. – Kraków, 2000, t. 1, s. 310-311.

Список літератури

1. Вуйцик В.С., Липка Р.М. Зустріч зі Львовом: Путівник. – Львів, 1987.
2. Джерелознавство історії України: Довідник. – К., 1998. – С. 63-64.
3. Крип'якевич І. Історичні проходи по Львові. – Львів, 1991.
4. Липка Р. Архітектурна спадщина Львова – феномен взаємодії різних культур // Львів: Історичні нариси. – Львів, 1996. – С. 225-234.
5. Мацюк О. Замки і фортеці Західної України: Мандрівки історичні. – Львів, 1997.
6. Мельник Б. До питання про стан озброєності укріплень Львова у другій половині XVII ст // Наук. зап. ЛПМ. – 1997. – Вип. 6. – Ч.1. – С. 194-198.
7. Мельник Б.В. Вулицями старовинного Львова. – Львів, 2001.
8. Савка М., Горун П. Площа Ринок у Львові. – Львів, 1977.
9. Специальные исторические дисциплины. – К., 1992. – С.159-169.
10. Україна: Путівник / Підготували й упорядкували О. Зінкевич, В. Гула. – К., 1993.
11. Aipatow M. Historia sztuki. – Warszawa, 1968 – 1969. – Т.1-4.

Лекція 4. РЕЧОВІ ТА ЗОБРАЖАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ЗІ СФЕРИ СПЕЦІАЛЬНИХ ВИДІВ ЛЮДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

- 4.1. Речові пам'ятки символічного змісту.
- 4.2. Нумізматичні джерела.
- 4.3. Зображальні знаки на папері.
- 4.4. Ікони і портрети.

4.1. Речові пам'ятки символічного змісту

З найдавніших часів у побуті народів світу використовували різні речові атрибути символічного значення: фігурки чи зображення готемів-божеств у вигляді тварин, рослин чи речей, які нібито є родоначальниками або покровителями племен. В окремих випадках такі тотеми набували символу означення племені, належності до нього, тобто були тим, чим згодом стали герби у держав, ордени у військах.

Сьогодні з історичної науки виділилась ціла низка спеціальних наук, які вивчають речові символи, що ними користувалися в минулому і якими користуються тепер племенні вожді, аристократичні роди класових суспільств, держави і політичні організації, армії й окремі військові частини, нації і народи, міжнародні організації і товариства, церкви і релігійні ордени тощо. Кожне з аналогічних об'єднань чи спільнот прагне надати своєму речовому символу певного чіткого окресленого змісту, що виражає характер спільноти, мету її суспільної діяльності, ставлення до Бога і зовнішнього світу. Науками, що вивчають такі речові символи, є геральдика, вексилологія, фалеристика, медальєрика, сфрагістика, частково також символіка взагалі (хоча вона стосується не речових, а лише зображальних знаків).

Загалом названі науки не суто джерелознавчі, а є самостійними з історії окремих видів людської діяльності та розвитку певних спеціальних предметних комплексів культурного вжитку чи засобів спілкування людей.

Наприклад, *геральдика* (від пізньолат. *heraldus* – геральд, у середні віки оповісник зовнішніх ознак рицарів, які брали участь у різних змаганнях) спочатку стосувалася знання про зовнішні ознаки

особи в широкому розумінні. З часом, однак, за геральдикою закріпився вужчий зміст, а власне – знання, наука про герби як символічні опізнавально-правові знаки, створені і затверджені за відповідними правилами для означення, ідентифікації особи, роду, нації, закладу, міста, області, держави, міжнародної організації та ін.

Уже в епоху раннього середньовіччя рицаря, закутого в обладунок, розпізнавали по його гербу. Таким знаком могли бути певної форми чи розташування мечі, стріли, силуети замків, звірі, птахи, різного типу ламані лінії тощо. З часом герби перетворилися у символічне відображення належності до роду і їх почали передавати у спадок. Герб став символом честі роду, його членів. Пізніше право надання герба окремим знатним особам чи придворним слугам присвоїли собі королі, а в Росії – царі. Наприклад, у XVII ст. цар видав кілька сотень дипломів про дарування сановникам дворянських титулів з відповідними гербами, що їх не раз проектували і в проханнях рекомендували самі ж сановники. Однак загалом виробилися досить чіткі та суворі правила і приписи складання й оформлення гербів з основою щита, з основою хреста, тварин і птахів, небесних світил, певних видів зброї. Дуже частими елементами гербового оформлення були корони, шоломи, намети, легендарні постаті, короткі символічні фрази, написані на стрічках.

Розрізняють такі традиційні форми гербів з основою щита: французький чотирикутної форми із загостренням знизу; співвідношення висот до ширини 9:8;

іспанський: тих же розмірів, що й французький, проте із заокругленням унизу;

варязький трикутний зі слабгнутими сторонами;

італійський овальної форми;

німецький витіювато вираженої форми та ін.

Зображення на полі щита робили золотом, сріблом, емаліями червоною, голубою, зеленою, фіолетовою та ін.

У родових гербах були відмінні графічні розташування кольорів.

Майже від початків української державності герби використовували в Україні, прикладом чого є тризуб з часів Володимира Великого. Широко відомий герб Війська Запорізького, на якому зображено запорожця з мушкетом на лівому плечі і з

шаблею з лівого боку. На голові запорожця шлик, наплічний одяг оформлений позументами. Зображення вміщене в декорованому стилізованим вінком колі, що, відповідно, вписане в декорований квадрат.

Під час української національної революції 1917 р. розпочалася робота над створенням державного герба України. Були пропозиції, наприклад, узяти за герб золотий плуг, однак у кінцевому підсумку вибір припав на тризуб. ЗУНР узяла для себе за герб золотого лева, що стоїть на задніх лапах і повернутий у свій правий бік. Зображення лева було нанесене на щит, заокруглений знизу. Після злуки ЗУНР та УНР у січні 1919 р. Західноукраїнська держава взяла за герб поряд із золотим левом на щиті також тризуб.

Герб Української Радянської Соціалістичної Республіки фактично був варіантом герба Російської СФРР, а пізніше Радянського Союзу, чим ще раз підтверджено залежний статус від формально всесоюзної, а фактично російської державності. Як відомо, після розпаду СРСР Росія повернулася до герба часів царизму – двоголового орла, що дивиться головами, нібито європейською і азійською, у різні сторони, пильно оберігаючи безпеку держави.

Після завоювання державної незалежності 24 серпня 1991 р. Україна узяла за новий герб історичний – тризуб.

Знання геральдичних знаків родин, держав, політичних об'єднань тощо для історика важливе під час дослідження генеалогічних гілок певних аристократичних родів, переходу великої власності за спадковістю, зв'язків між народами і державами. Геральдичні знаки допомагають з'ясувати ідентичність історичних актів.

Таке ж значення в джерелознавстві має *вексилологія* (від лат. *vexillum* – прапор), що у XX ст. - відділилася від геральдики. Ця наука вивчає всі види прапорів, хоругв, бунчуків, їхнє виникнення в історичні часи, форми, кольори, взаєморозташування кольорів, символічне навантаження, використання державами, організаціями, товариствами тощо.

За формою прапори і хоругви – це символічні знаки, що є полотнищами одного чи комбінації кольорів, прикріплені до древка, держака. В окремих випадках на полотнищі, крім кольорів, можуть бути додаткові символічні зображення у формі герба чи іншого рисунка.

Бунчуки - це військові регалії частин або загонів у вигляді держака, завершеного кулеподібною чи гострою формою зверху, що прикрашена кінським або іншим хвостом. У XVI-XVIII ст. бунчук був гетьманською регалією. Хоча у запорізьких та лівобережних козацьких формуваннях, частинах і підрозділах гетьман, полковник, сотник мали важливішу регалію влади – булаву.

Прапори за часом походження, можливо, треба вважати навіть ранішими, ніж герби.

Відомо, що вже у XII ст. до н.е. за династії Чжоу в Китаї був білий прапор, пізніше з'явився прапор синього дракона, червоної птиці та ін. Прапори із зображеннями тварин жовтого кольору на червоному або зеленому тлі відомі в Стародавній Індії.

До нас дійшла легенда про те, як воїни перського царя Кіра (VI ст. до н.е.) відібрали “драконівське знамено” в ассирійців, а в IV ст. до н.е. його забрав у переможених персів Олександр Македонський.

Прапори і знамена одноколірні, однак різних кольорів, були у римських когорт. У Візантії військові з'єднання і частини мали верхню частину полотнищ прапорів однакового кольору, а нижні різних кольорів і зображень.

У Європі в середні віки форма прапорів була чітко регламентованою. Наприклад, довжина імператорського знамена становила шість футів, королівського – п'ять, герцогського – чотири, а знамен маркіза, віконта і барона – три. Були закріплені кольори певних династій. Зокрема, кольорами Гогенцолернів стали чорний і білий, Габсбургів – чорний і жовтий, Бурбонів – білий і жовтий, Вази – жовтий і голубий тощо. Поширеними були білі прапори. Їх мали королі Франції, Англії, Іспанії, Португалії, обох Сицилій. Тривалий час на прапори білого чи іншого кольорів наносили *зображення хреста*. І досі хрести є на прапорах Данії, Греції, Швейцарії, Швеції, Норвегії, Великобританії, Ісландії, Мальти, Фінляндії.

Зображення півмісяця є на прапорах мусульманських країн Туреччини, Алжиру, Мавританії, Пакистану, Сінгапуру. Драconi, слони, леви як священні тварини буддиської релігії є на прапорах Бутану, Брунею, Шрі-Ланки, Таїланду, Лаосу.

Давню традицію мають кольори сучасного українського державного прапора, зокрема знамено Галицько-Волинського князівства було голубого кольору із зображенням золотого (жовтого) лева. Під таким же прапором галицькі полки брали участь 1410 р. у битві під Грюнвальдом.

Дуже поширеним у запорізьких козаків був малиновий колір, проте окремі формування використовували й інші кольори та комбінації кольорів, у тому числі жовто-голубого поєднання.

У Російській державі від Петра I усталився прапор біло-синьо-червоний, який після розпаду СРСР Російська Федерація знову поновила як державно-національний.

Жовто-голубий прапор як національний для русинської нації в Австрії обрала під час революції 1848 р. Головна Руська рада у Львові, у наступні десятиріччя цим прапором користувалися українські галицькі політичні та культурно-освітні організації, товариства, в тому числі москвофільської орієнтації.

У роки української національної революції як на сході, так і на заході українські державні утворення обрала за свій прапор жовто-голубе полотнище. Такий же прапор як національний задекларовано під час проголошення самостійності Карпатською Україною у березні 1939 р. Жовто-голубий прапор є сьогодні національним державним прапором України (від 19 лютого 1992).

За радянського часу прапором Української РСР, як і всього СРСР був червоний і тільки 3 травня 1956 р. Указом Президії ВР УРСР затверджено інший прапор: з двох горизонтально розташованих кольорових смуг – верхньої червоного кольору у дві третини ширини і нижньої лазурового кольору в одну третину ширини полотнища, у верхній частині на третині довжини від древка було зображено серп і молот із п'ятикутною зіркою над ними.

У сучасному міжнародному житті поширеним є прапори міжнародних організацій: ООН, Олімпійського комітету, Організації африканської єдності, Червоного Хреста і Півмісяця тощо.

Джерелознавче значення знань у галузі вексилології важливе під час дослідження історії династій, держав, політичних організацій і структур, культурно-освітніх товариств, а також міжнародних організацій, для вивчення політичних рухів, національних традицій, міжнародної боротьби. Прапор, як символ певних структур і

рухів, особливо увиразнює роль традиції у національному і державному розвитку народів.

Дуже близькою за символічним значенням до геральдики і вексилології є *фалеристика* (лат. *falerae* – металева прикраса у вигляді жетона, художньої бляшки тощо) – спеціальна історична наука, що вивчає історію орденів, нагороджувальних медалей, хрестів, знаків, відзнак, значків, розвиток нагороджувальних систем, систему нагороджувальних правових документів. Термін уперше 1937 р. використав чеський дослідник і колекціонер Олдржик Пільц; у СРСР набув поширення лише з 1965 р. (раніше об'єкт дослідження – ордени, медалі тощо – досліджували у межах геральдики).

Пам'ятки нагороджувальних систем і знаків, що мають багатовікову історію, у тому числі в Україні, є цінним джерелом для вивчення соціальної політики держав, військової історії, матеріальної і духовної культури, національних цінностей держав і народів на різних етапах історичного розвитку. Перші фалеристичні пам'ятки з історії державності України з'явилися порівняно пізно, а саме – за часів Першої світової війни, хоч в російській і австрійській державах українців неодноразово нагороджували військовими відзнаками у вигляді орденів і медалей, а вчених – медалями наукових товариств (наприклад, Федір Вовк отримав орден Почесного Легіону у Франції, Міклухо-Маклай – у Росії та ін.).

В Українській РСР нагороджувальна система почала формуватися з 20-х років. У незалежній Україні деякі атрибути і форми її збереглися, зокрема присвоєння почесних звань із врученням відповідного знака і документа: народного артиста, заслуженого артиста, заслуженого діяча науки і техніки, заслуженого діяча мистецтв, заслуженого працівника культури, заслуженого юриста, журналіста тощо. Українська РСР мала ще як свої найвищі нагороди Почесну Грамоту та Грамоту Президії Верховної Ради Української РСР. Власних орденів в Українській РСР не було. Громадян УРСР нагороджували орденами і медалями СРСР: Леніна, Червоного Прапора, Дружби Народів, Знак Пошани, багатьма військовими.

Сьогодні в Україні формується своя система нагород. Запроваджено ордени “За заслуги” трьох ступенів, Ярослава

Мудрого п'яти ступенів (1995), Богдана Хмельницького трьох ступенів (1995) та ін.

Фалеристика як наука дає змогу глибше аналізувати наукову, військову, мистецьку, економічну еліту суспільства на різних етапах історії, соціальну політику держави, громадське життя суспільства.

Близькою, багато в чому такою, що охоплює зміст фалеристики, є наука *медальєрика*, хоча вона передбачає також знання про медалі не нагородного типу, а такі, які випускають на честь ювілеїв видатних діячів, видатних подій, і крім того, знання про серії медалей окремих художників. Ювілейні медалі часто не можна носити на грудях, вони є декоративними, свого роду мистецькими творами. У Львові, наприклад, цим видом мистецтва займалися І. Севера, Е. Мисько та ін. У Києві 1973 р. влаштовано навіть виставку творів цього жанру.

У медальєриці відображена історія міст, архітектурних споруд, роль видатних діячів, будівництво пам'ятників на честь подій та історичних осіб, громадсько-політичні пріоритети тої чи іншої епохи, зрештою, ремесло металевих прикрас, ювелірної справи.

Для визначення ідентичності історичних документів, домінування тих чи інших владних структур в окремих місцевостях і часі, з'ясування пріоритетності зображальних символів у середовищі елітних верств історичних епох важливе значення мають знання про печатки, або ж наука *сфрагістика* (*уцбжйу* - печатка), чи *сігілографія* (від лат. *sigillum* - печатки).

Сфрагістика вивчає печатки, пломби, керамічні та інші ремісничі клейма, папські печатки булли на буллах, кам'яні чи глиняні форми у вигляді жуків-скоробеїв у древніх єгиптян, що їх використовували також як печатки і медалі та інші предмети, за допомогою яких можна робити штампи, відбитки з матриці певної форми та певною символікою.

Матриці виготовляють з різних матеріалів: золота, срібла, свинцю, олова, воску, сургучу, поперу. Щоб віск набував більшої стійкості, до нього додавали особливу воскову мастику, змішували віск з фарбою, крейдою або мукою, смолами чи жирами. Були і так звані копчені печатки, коли поверхню матриці закопчували свічкою. У разі прикладання такої печатки до паперу копчений відбиток давали нерізані частини поверхні матриці, білий – вирізані заглиблення. В давнину, коли грамоти чи інші документи писали

на пергаменті, або й пізніше, коли їх писали на товстому папері, документи скріплювали підвісними печатками, які прив'язували до грамоти шнуром. (На Русі печатки використовували ще до офіційного прийняття християнства).

З дещо пізнішого часу печатки на грамотах та інших юридичних документах ставили безпосередньо на документ. Наприклад, пан Михайло Іванович заставляє своє село Черепин Осташкові Григоровичу Давидовському 27 липня 1386 р. В грамоті перелічено умови застави села, свідків умови і далі зазначено: “а на то свідочтво зависил свою печать, а пан Михайло свою печать”, далі дата й уточнення: “на святого мученика Панталеймона” [1, с. 68-69].

Ще приклад з угоди князя Юрія Святославича та інших князів з польським королем про мир і вірність королю від 17 вересня 1386 р. Зміст такий: смоленський князь Юрій Святославич дає обіцянку, що він разом з братом короля Владислава князем Скирикгайлом будуть завжди у всьому вірними королю. А в кінці написано, що за те “хрест целовали, на то свою грамоту дали есми, и своими печатъми завесили оу городі оу Вилии оу недлю по оу здвигени Чесного Хреста месяца сентября оу 31 днь под леты божего нарожня лят тысяча и триста восемдесят шестого” [1, с. 69-70]. Подібних прикладів дуже багато, і всі вони свідчать, що печатки у практиці суспільних стосунків – явище давнє. Вивченням військових, гетьманських, судових печаток козацької старшини, міст Глухова і Конотопа займався О.М. Лазаревський. Досліджував печатки й І. Крип'якевич, опис 130 печаток української козацької старшини зробили В.К. Лукомський і В.Л. Модзалевський.

З усіма названими науками перехрещується *символіка* – наука про символічні знаки в релігійних уявленнях людей та етнічній свідомості. Припускають, що орнаментальні знаки на трипільській кераміці мали символічне значення, хоча деякі науковці називають їх нерозшифрованою азбукою.

У пізніші часи символічні знаки набули поширення також у науці та мистецтві, зокрема знаки плюс, мінус, множення, ділення, корінь, або ж в астрономії графічне зображення знаків зодіаку. Свої символи мали алхіміки, а тепер хіміки, музиканти та ін.

Сьогодні є свої знаки у фізиці (знак атома – дві еліптичні орбіти з точкою всередині), у християнській церкві (знак хреста).

Знаком є свастика як різновид хреста, однак з навантаженням сонячного змісту. Вона була головним символом німецького фашизму.

Іншим знаком є тризуб; символ Парижа – Ейфелева вежа, символ центру Росії – Кремль, Ялтинського узбережжя – так зване Ластівчине Гніздо та ін.

Символи відповідних історичних епох нашої культури дослідників на висновки про зміст і характер менталітету народів, національні уподобання, культурні зв'язки з іншими народами.

4.2. Нумізматичні джерела

З-поміж наук, які називають спеціальними, *нумізматика* (від грец. νομισμα – монета) належить до найдавніших. Уже з кінця XVIII ст. з'являються праці, спеціально присвячені цій науці. Вони належали директору віденського мюнцкабінету І.І. Еккелу, професору історії права в Празі І. Мадеру, що писав про середньовічні монети, засновнику німецького нумізматичного журналу І.Я. Лейцману. В XIX ст. майже у всіх європейських країнах виникли нумізматичні товариства: 1836 р. – у Лондоні, 1841 – у Брюсселі, 1843 – у Берліні, 1846 – у Петербурзі, 1866 – у Парижі, 1873 – у Стокгольмі та Дрездені, згодом у Ляйпцігу, Женеві, Мюнхені, Нюрнберзі, Відні, Мілані, Оттаві, 1868 – у Нью-Йорку, 1888 – у Москві.

В Україні колекціонування монет відоме з XVI, у Росії – з XVII ст. Петровська кунсткамера 1742 р. мала колекцію близько 29 тис. монет. В Ермітажі була зібрана колекція східної нумізматичної.

Чималою є нумізматична бібліографія. Тільки за радянського часу в СРСР опубліковано близько 1 500 праць з нумізматичної (на жаль, досить мало праць українських авторів).

Серед істориків України спеціалістів у галузі нумізматичної дуже мало. Відомими є М.Ф. Котляр, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор В.В. Зварич, довгорічний викладач Львівського національного університету імені Івана Франка і завідувачий нумізматичним кабінетом, Р.М. Шуст, кандидат історичних наук.

Загалом же нумізматична наука має сьогодні дуже широкий об'єкт дослідження: практично все, що пов'язане з грошима – їхню історію, номінали, матеріал виготовлення, художнє оформлення,

грошовий обіг у різних країнах на різних етапах історичного розвитку, ціноутворення, роль грошей у розвитку міжнародної торгівлі, нумізматичні колекції, техніку монетної справи, нумізматичні скарби та інші знахідки, їхній облік і класифікацію, громадські, політичні й економічні функції грошей та ін.

З огляду на це *під джерелознавчим кутом зору* важливе значення мають такі аспекти науки нумізматики як:

- знання про появу і поширення грошей у різних країнах. Уважають, що перші литі форми з благородних металів як вартісні еквіваленти з'явилися в Китаї у XII ст. до н.е. У VII ст. до н.е. в країнах Середземномор'я почали карбувати монети. Ранні монети мали різні форми, наприклад, топірців, пластин, пірамідок, циліндриків. Монети овальної, а пізніше круглої форми виникли пізніше;

- знання про вигляд грошей у різних державах в окремі історичні періоди, матеріал, з якого їх виготовлено (золото, срібло, мідь, бронза, металеві сплави у тих чи інших пропорціях тощо), карбовані зображення на грошах, починаючи від значення номіналу і до їхнього художнього оформлення у вигляді барельєфів державних чи культурних діячів, або ж певних символів, а також фраз на зразок "Володимирово злато";

- знання про заснування і функціонування в тих чи інших державах і містах *монетних дворів*, їхній державно-правовий статус, масштаби діяльності, технічні особливості монет, які виготовляли там;

- знання про знахідки монет, грошових скарбів, характер тих знахідок за складом, якістю і походженням монет, їхньою вартістю, співвідношення у знахідці (скарбі) монет різних за походженням і вартістю, формою грошових знаків на зразок монет сучасного вигляду, шестигранних гривень тощо;

- знання про музейні та приватні нумізматичні колекції як в Україні, так і в інших державах.

Ці та інші знання в галузі нумізматики є первинним джерельним матеріалом для вивчення монетних систем окремих країн і всього світу у певні історичні періоди. На їхній підставі можна робити висновки про наявність у різних державних утвореннях благородних металів та інших матеріальних цінностей, про рівень унітарності влади в економічному та політичному житті, роль і

місце окремих міст, особливо тих, де діяли монетні двори, в господарському житті держав. Наприклад, у Києві монети карбували з X ст., пізніше в 60-х роках XIV ст.; у Львові – в 1351-1414 рр., коли місто було центром Руського королівства польської корони. З 1652 р. Б. Хмельницький карбував свою монету в Чигирині. Про це є низка письмових згадок. Проте реальної монети Б. Хмельницького поки що ніхто не знаходив.

Дуже важливе значення мають нумізматичні знахідки для дослідження торговельних зв'язків між країнами. Те, що на території Києва знайдено римські монети періоду правління Гая Юлія Цезаря, Октавіана Августа (27 р. до н.е. – 14 р. н.е.) та періоду Антонія Пія (131 – 136 рр. н.е.) свідчить щонайменше про торговельні зв'язки Середнього Подніпров'я з Римом уже на зламі ер. З пізнішого часу – II – III ст. н.е. – в Україні знайдено окремі скарби римських монет.

Монети, де що як і поштові марки, є ознакою того, які символи, які духовні цінності, які боги чи історичні діячі в тих чи інших державах у ті чи інші часи мали пріоритет. Наприклад, на аверсі (лицьовому боці) коринфських монет *драхми* був зображений Пегас, на реверсі – голова Афіни в коринфському шоломі. На римських *денаріях* карбували зображення у вигляді барельєфів Марка Антонія, Юлія Цезаря (близько 42 р. до н.е.), Гая Юлія Цезаря, Октавіана Августа (бл. 22 р. до н.е.), Тіберія (бл. 15 р. н.е.), Клавдія I, Нерона, Веспасіана, Адріана та інших імператорів. На монетах Київської Русі викарбувано тризуб. Зображення імператорів, королів, державних гербів були на гультенах німецьких держав, талерах і крейцерах Австрії, грошах і злотих Польщі, рублях і копійках Росії.

Аналогічні зображення-символи, що акумулювали в собі вищі національні цінності, були також на грошових паперових знаках. Як відомо, на американських доларах зображені президенти США, на польських паперових купюрах – політичні, військові і культурні діячі держави. Часом такі зображення мають підкреслено політичний зміст, наприклад, зображення на українській десятигривневій банкноті портрета Івана Мазепи, чим Україна ще раз заявляє про національне пошанування цього історичного діяча і розрив із військовою залежністю України від Росії. На монетах Сучасного Єгипту є зображення піраміди в Гізі, сфінкса, цариці

Нефертіті. На одній з монет сучасного Іраку зображено верхню частину скелі, на якій були висічені закони Хаммурапі. Пам'ятки старовини зображені на монетах деяких держав Африки.

Звичайно, усе це не вичерпує джерелознавчого значення нумізматики, не говорячи вже про її роль у висвітленні багатьох явищ загальноісторичного процесу.

4.3. Зображальні знаки на папері

Для з'ясування ідентичності багатьох документів, що зберігаються в архівах, а також у приватних зібраннях, поряд з палеографічними особливостями почерків використовують *водяні знаки* на паперах, так звані *філіграні* (франц. – filigrane, італ. – filigrana – приблизний відповідник українського водяний знак). Проте етимологія слова філігрань від техніки нанесення на папір певних візерунків, літер, гербів, зображень тварин, птахів тощо шляхом формування певного рисунка з тонких дротиків і металевих зерен на нижній частині форми, на якій відливали папір. Оскільки такий візерунок на товщину дротиків і пластинок піднімався над площиною, на яку заливали паперову масу, то на папері залишався відбиток візерунка, який було добре видно до світла. Саме цей візерунок отримав назву паперової філіграні.

Перший такий візерунок-філігрань нанесено в Італії 1282 р. Він зображав хрест. На українських землях водяні знаки – філіграні почали наносити на папір з XIV ст. Проте особливо багато паперу з філігранями залишилось з пізнішого часу – XVIII ст.

У XVI, XVII та першій половині XVIII ст. галицькі і волинські папірники для позначення паперу користувалися символами шляхетських родів і міст. Емблематичні філіграні розміщували на правій або лівій частині аркуша. Наприклад, Буська папірня мала герб Леліва, Лівчицька – Єліта, Брюховицька – герб міста Львова, Острозька – герб князів Острозьких.

Маркувати папір певними знаками передбачав також один з російських законів 1667 р. Однак не було окреслено вимоги до форми візерунка. Та вже у пізнішому законі з цього приводу (1774) зазначено, щоб водяні знаки на папері позначали рік і місяць виробництва, а також ім'я і прізвище фабриканта. У практиці, однак, прізвище та ім'я звичайно замінювали *ініціалами*. У 1778 р. в Росії прийнято ще один закон, який конкретизував вимоги щодо водяних

знаків. Передбачено, щоб на аркушах зазначали сорт паперу, фабриканта, назву папірні, рік виробництва. Після цього на папері, виробленому в межах Російської імперії, були всі ці дані, а часом додатково подавали ще номер чана, в якому виробляли паперову масу для розливу, та значок майстра. Водночас деякі папірні не дуже ретельно дотримувалися законів про папір. Зокрема, на Заславській папірні не було прізвища підприємця; не відповідали вимогам закону знаки Славутської й Одеської папірень. Деякі підприємці в Росії самовільно наносили прізвища та імена (чи ініціали) латинкою.

З 1772 р. у Галичині, Закарпатті та з 1774 р. на Буковині розвиток водяних знаків був регламентований австрійським законодавством. Патент 30 серпня 1787 р. передбачав, щоб усі товари, які направляють на ринок, мали свій штампель. Однак, якщо фабрика чи майстерня мали свій знак (наприклад філігрань на папері), то він мав силу штампеля і товар можна було не маркувати. Вимога патенту була дуже суворою: товари, які продавали без марки, підлягали конфіскації.

Циркуляр від 21 липня 1791 р. “Про скасування комерційного штампелю” передбачав, що майстрам, фабрикантам і надалі дозволено позначати свої виробни власною маркою. У паперовому виробництві такою маркою, як звичайно, була філігрань. Дія циркуляру 1791 р. дуже швидко була скасована, бо вже патент 1792 р. знову відновлював обов'язкове штампелювання. У 1803 р. окремим розпорядженням право виробництва штампельного паперу отримала лише одна австрійська папірня в Раннерсдорфі: на її папері передбачено потрійний водяний знак, а вартість оплати паперу залежно від його класу (було 14 класів) становила від 3 крэйцерів до 100 гульденів.

Різні патенти і розпорядження щодо маркування паперу надходили й надалі, проте чітких приписів, як повинні виглядати водяні знаки, в Австрії не було. З огляду на це підприємці виявляли свою фантазію, тому ці знаки тепер інколи важко розшифровувати.

Про значення водяних знаків для з'ясування часу написання документа австрійський учений Кіршнер писав так: “Значення водяного знака як допоміжного засобу для датування і локалізації рукопису оцінювалося по-різному. Звичайно, водяний знак не може

бути єдиним критерієм для датування рукопису. Проте разом з іншими критеріями... він набуває значення...”

Більшість дослідників зазначають, що друковані документи на 80-90% з'явилися на папері після його виробництва до трьох років.

О.Я. Мацюк з досліджених ним 55 українських філіграней XVIII ст. визначив, що на восьми з них друк був нанесений у рік виготовлення паперу (14,5%), на 16 (29,5%) – через рік після виготовлення, на дев'яти (16,3%) – у часі до двох років, на десяти (18,1%) – до трьох років. Подібні підрахунки виконували такі російські знавці філіграней, як С.А. Клепиков, М.В. Кукушкіна та ін.

В Україні філіграні досліджували І.М. Каманін, О.І. Витвицька (Київ) та ін. І.М. Каманін, київський архівіст-учений, можливо, найточніше оцінив значення філіграней для визначення автентичності архівного документа чи його фальсифікаторської природи.

“Правопис, мова, додержання юридичних формальностей бувають у грубих подрібках інколи не витримані. Але це трапляється зрідка. Фальсифікатори пунктуально відтворювали всі особливості автентичних актів, сусідніх в книзі з фальшивими. Але чого вони ніколи не могли досягти – це точності відтворення старого почерку і відшукання паперу з такими філігранями, які домінують у певний час і в певній місцевості. Таким чином, палеографія і водяні знаки на папері є одними з найбільш сильних викривачів подрібок. При старанності і вправності все вдавалося підробити, але відтворити почерк певного часу і підробити папір з подібними для цього ж часу водяними знаками було понад сили фальсифікаторів, тому що це вимагало вивчення і того, і іншого, а фальсифікатори не володіли ні потрібними знаннями, ні засобами, ні часом, ні здібностями до цієї справи” [7, с. 21].

Для філіграней кінця XVIII – першої половини XIX ст., якими позначали папір на українських землях, характерне те, що здебільшого на них відображено не лише прізвище власника папірні чи майстра-папірника, а й назву населеного пункту, де була папірня.

Чудовими ілюстраціями філіграней українських папірень є дві великі праці-каталоги філіграней О.Я. Мацюка [7], [8], де наведено 714 ілюстрацій філіграней. Названі праці можуть слугувати також засобом ствердження автентичності архівних документів.

4.4. Ікони і портрети

Термін *іконографія* (грец. *είκων* - зображення) в українській мові вживають як у вузькому значенні (знання про зображення культового призначення, власне про церковні та хатні ікони), так і в широкому (знання про всілякі зображення: осіб, подій, пейзажів, виконані живописними, скульптурними та графічними засобами). Наука іконографія вивчає засоби і методи визначення достовірності зображень, датування зображених явищ, характер культурної, побутової та політичної інформації, яку дають ці зображення. Такими є завдання іконографії з джерелознавчого погляду. В широкому ж розумінні слова наука іконографія досліджує художні особливості творів, їхні сюжети, композицію, колорит, відображення традиції і новаторство, правди життя чи фантазії тощо.

В іконографії (у широкому розумінні) джерелознавці виділяють такі види пам'яток, як мініатюра, гравюра, книжкова ілюстрація, портрет, власне ікони релігійного вжитку. Ікони в іконографії вивчені найповніше, передусім мистецтвознавцями. Серед львівських мистецтвознавців важливі праці про українські та інші ікони написали Іларіон Свенціцький, довголітній (з 1905 по 1952 рр.) директор Національного музею українського мистецтва у Львові (у 1905 – 1911 рр. – церковний), Мечислав Гембарович, Віра Свенціцька, Павло Жолтовський, Володимир Овсійчук, Микола Моздир, Василь Откович, Володимир Александрович та ін. Значення праць цих іконознавців насамперед важливе з мистецтвознавчого погляду для історії мистецтва як такого, етапів його розвитку, збереження пам'яток мистецтва, творчості художників, зв'язку мистецтва з життям. Проте іконографія у вузькому розумінні, тобто як наука про ікони має обмежене значення для вивчення історії українського народу. Річ в тім, що у власне іконописному мистецтві від часів Володимира Великого і до наших днів надзвичайно сильно утримується візантійська традиція зображення ликів святих, їхніх одягів і атрибутів святості, а також отців церкви. За змістом ікона відтворювала позаземну ірреальну дійсність і тільки мимоволі, інтуїтивно художник іноді прив'язував лики святих до українського антропологічного типу, побутових деталей, тих чи інших сцен з життя святих, народного одягу. Дуже гарно й образно про таке прив'язування іконопису до побуту українського селянина написав польський письменник Владислав Лозінський у новелі

“Буковиська мадонна”, змальовуючи зображення Богоматері для Буковиської церкви у Старосамбірщині у викладі Пресеятої Матері Божої Жниці (Лозінський В. Буковиська мадонна. Львів; Дрогобич, 1999).

Реально таке прив’язування в іконографії було властиве відомим західноукраїнським художникам другої половини XVII – початку XVIII ст. Івану Рудковичу та Йову Кондзелевичу, львівському маляру Федору Сеньковичу 20-х рр. XVII ст. та ін. Із суспільно національним рухом XVII ст. був співзвучний в українському мистецтві культ архангела Михаїла – воїна-переможця, захисника народу від темних сил, Юрія-Змієборця, ікони із зображенням якого, виконані у XIV ст., зберігаються в Національному музеї у Львові.

Проте для вивчення історії народу, його культури, побуту значно більше значення має такий підвид образотворчого мистецтва, як мініатюра (від лат. *minium* – червона фарба), так звана кіновар, якою фарбували ініціали, заголовні букви, заголовки, заставки книг, а дещо пізніше також рисунки, що повинні були ілюструвати текст. З часом термін мініатюра почали застосовувати і до окремо виконаних портретів малих розмірів, що їх наносили на пластинки зі слонової кістки, картон та інші матеріали. Очевидно, тут уже ізъято іншу етимологічну основу (франц. *miniature* – малий, невеликий).

У русько-українській практиці мініатюра відома від часів літописання, коли літописці прикрашали свої тексти червоними заголовними буквами, а на полях пергаментних аркушів наносили малюнки, які ілюстрували зміст розповідей. Кіновар’ю користувалися також переписувачі церковних книг-біблій, псалтирів, молитовників та ін.

Особливо багатим на мініатюри є Кенігсберзький, або Радзивилівський літопис, доведений до 1206 р., у якому Позість временних літ вміщена у вигляді протографа головню за Лаврентіївською редакцією. У цьому літописі (чи списку) є чимало мініатюр із зображенням на них князів, воїнів, церковних святих, битв, молінь, князівських дружин у поході, храмів та інших сюжетів, які відображають бачення літописцями подій минулого чи свого часу. Радзивилівський список зберігся з XV ст. Отже, не відомо, чи його мініатюри перемальовані з якогось ранішого, першого після 1206 р. списку, чи вже є ілюстраціями до тексту художника-переписувача XV ст. Однак навіть в останньому варіанті перед нами

зображення дуже раннього часу. Вони образно конкретизують матеріальну і духовну культуру русичів до XV ст.

Більшість мініатюр прив’язані до конкретних подій і осіб. За підрахунками Олени Огневої, у Радзивилівському літописі 618 мініатюр, з них 53 присвячені волинському циклу і відображають події 1085 – 1087, 1097 – 1099, 1118 – 1120, 1135, 1139 – 1142, 1149 – 1151, 1156, 1158, 1202 – 1205 рр., а саме: виступ Ярополка Ізяславовича проти Всеволода Ярославовича і його сина Володимира (Мономаха); втеча Ярополка до ляхів; похід Володимира Мономаха до Луцька; перевезення Гертруди, матері Ярополка, та його дружини Ірини до Києва; загибель Ярополка Ізяславовича від руки Нерадня; втеча Нерадня до Перемишля; перенесення труни з тілом Ярополка до Києва; зустріч труни князем Всеволодом, митрополитом Іоанном та духовенством. Майже всі мініатюри в часі 1074 – 1093 рр. доброзичливо зображають долю Ізяслава та його синів Ярополка та Святополка, а Володимир Мономах, син Всеволода зображений негативно – він жене дружину і невістку Ізяслава (Гертруду та Ірину) як звичайних полонянок. (Це можна пояснити тим, що Нестор-літописець був придворним літописцем Святополка Ізяславовича). Ізяслав прославлений в ілюструванні його дій, а вбивця Ярополка Нерадень змальований як злодій.

У наступній групі мініатюр змальовано перевезення осліпленого Василька Теревовельського в супроводі Давида Ігоровича Волинського до Володимира на Волині; бесіду Давида Ігоровича з Володимиром Ростиславичем; відправлення гонця за осліпленим Васильком; вимога віче мешканців Володимира видати на розправу Туряка, Василя, Лазаря, які були винними в осліпленні Василька; похід володимирців на Луцьк; осада Володимира Давидом Ігоровичем; загибель Мстислава Святополковича Волинського; розгром військ Давида Ігоровича силами володимирців та Святослава і воєводи Пугяти Вишатича; втеча Давида Ігоровича; вигнання Давида Ігоровича з Русі.

Чотири мініатюри відображають боротьбу володимирських князів за відокремлення від Києва і пов’язані з Ярославом Святополковичем та Володимиром Мономахом: похід Володимира проти Ярослава, примирення Володимира Мономаха та Ярослава Святополковича; від’їзд Володимира Мономаха з Володимира;

втеча Ярослава з Володимира до ляхів; вокняжіння у Володимирі Романа, сина Володимира Мономаха; вручення Володимиром Мономахом своєму синові Андрієві княжого меча; від'їзд Андрія на княжіння до Володимира.

На багатьох мініатюрах зображені тварини, що посилює символічне значення подій: ведмідь – символ лісової природи, мавпа – мінливість кочівників; кіт та миша – несподіваність нападу; собака – символ розбрату.

Такими ж конкретними (прив'язаними до конкретних осіб і подій) є мініатюри літопису і за наступні роки аж до 1205 р. У різних ситуаціях показано князів Ізяслава Мстиславовича Волинського (йому присвячено 54 мініатюри), Всеволода Велике Гніздо (31), Андрія Юрійовича Боголюбського (34 мініатюри) та ін. [9, с. 21, 22].

І.П. Крип'якевич використав у відомій праці “Історія українського війська” такі ілюстрації з Кенігсберзького (Радзивилівського) літопису: Дужання (боротьба); Кіннота в часі бойового походу; Княжа рада; Кінні відділи з хоругвами; Хорунжий і сурмач княжих військ; Критий віз для зброї; Військове шатро; Військо в поході; Молитва перед боєм; Бій кінноти; Сцена з бою кінноти; Воєнні бранці; Будівництво міста; Робота робітників на валу; Облога города; Бій на морі; Печенізький пир; Сцена зі степового походу; Княже військо виступає в похід на човнах і конях; Князь з дружиною в поході та ін.

З пізнішого часу дуже прив'язаними до реального життя (були мініатюри друкованого “Євангелія учительного”, що видаче у Крилосі (тепер село Галицького району Івано-Франківської області) 1606 р.¹ У крилоських виданнях уперше в практиці українського та й усього східнослов'янського книгодрукування містяться *сюжетні ілюстрації*. В цьому Євангелії є малюнок із зображенням плуга та процесу оранки, сівби, соціального розшарування (Притча про смерть), проілюстровано молотіння хліба “у три ціпи”, змальовано коси, лопати, процес будівництва двокамерних приміщень, характерний комплект селянського чоловічого одягу, що складався зі свити, шапки і шаровар та ін. Для вивчення історії

народної культури ці мініатюри мають дуже важливе значення (Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії. К., 1990. С. 237, 239; 2, с. 21).

Джерелознавче навантаження мають також рисунки Василя Григоровича-Барського (1701 – 1747) у його дорожніх записках з Італії, Греції, островів Середземного моря (усього до 150 штук). Мандрівник і художник змалював молотіння хліба волами, просапання городів, нав'ючених верблюдів, ішаків та мулів, грецьких селян, ченців.

До мистецтва мініатюри зачисляють також портрети малих розмірів (від 1,5 до 20,0 см²) зображення, виконані на кості, пергаменті, картоні, папері, метали, фанері засобами гуаші, акварелі, емалі, іноді олійних фарб. Такі портретні мініатюри з XVIII – XIX ст. часто є джерелом, іноді єдиним для персоніфікації історії.

Давня книжна мініатюра дала поштовх розвитку *гравюри* (фр *gravure*, від *graver* – вирізати, висікати) – зображення на папері, полотні чи іншому матеріалі засобом відбитку з металевої чи дерев'яної пластини, на якій вирізано рисунок. У книжковому мистецтві гравюра пов'язана з друкарством, однак можна виконувати відбитки з таких дощок і для створення окремих зображень: портретів, пейзажних і сюжетних картинок.

Під час друкування львівського “Апостола” Іван Федоров уже використовував гравюру (1564). Особливо широко і досконало застосовував гравюру для ілюстрації книг польською, руською, слов'янською і латинською мовами львівський гравер Іван Филипович (помер 1767 р.), який з 1740-х років творив у Любліні, а з 1744 – у Львові. Художник створив близько 200 естампних картин, які прикрасили видання друкарень католицького братства святої трійці при кафедральному костьолі, монастиря єзуїтів, Успенського братства (“Служебник”, 1759), Почаївського монастиря, Бердичівського монастиря кармелітів та ін.

Касіян Сакович 1622 р. опублікував у Лаврській друкарні “Вірші на жалостний погреб рицера Петра Коначевича Сагайдачного”, ілюстровані портретом Петра Сагайдачного, зображенням козака з мушкетом, герба Війська Запорізького і сцени взяття козаками Кафи. До XVIII ст. гравюри виконували переважно на дереві, з XVIII ст. – на метали.

¹ За книгами: Українська народність. – К., 1989 та [10, с. 127], “Учительное Євангеліє” було видане 1637 р.

У галузі гравюри творили такі художники XIX ст., як Т. Шевченко (офорти, від фр. *eau-forte* – азотна кислота: спосіб нанесення рисунка на смолі дряпанням аж до металевої чи дерев'яної дошки. У видряпану форму заливають кислоту, яка робить відповідні заглибини в дошці) Л.М. Жемчужников, І.Н. Крамської, І.Ю. Рєпін та ін.

Практично всі книжкові ілюстрації, у тому числі виконані засобом гравюри, описані у праці Я. Запаска, Я. Ісаєвича “Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні”. У каталозі “Украинские книги кирилловской печати XVI - XVIII вв.” є зображення князів Київської Русі, герби Війська Запорізького, міста Львова, Львівського братства, портрети Петра Могили, Петра Сагайдачного та ін.

Окремо в іконографії виділяють жанр *портрета* (старофр. *portrait* – риса в рису). Цей жанр давній і дійшов від XIV ст. Історичний портрет коли приховано, коли відкрито містить у собі інформацію про саму людину, її час, побут і звичаї, соціальний стан, рід занять, костюми і моди епох тощо. Портретного характеру зображення робили на надгробках, портретні посмертні маски виливали з воску й алебастру (в Римі), золота (у Єгипті). У XVII ст. в Україні робили так звані натрунні портрети.

Як звичайно, усі портрети виконували на пам'ять для нащадків про вождів, королів, царів, пророків, пап. У Давньому Єгипті пам'ятники-портрети ставили фараонам, у Греції – знаменитим спортсменам, видатним державним діячам (наприклад, Періклу, який підніс Афіни до найвищого державного утворення і мілітарної держави), також ученим-філософам (наприклад, Сократу (IV ст. до н.е.)). Загалом же на грецьких творах людей лежала печать ідеалізації, подібно як у змалюванні богів. Натомість у Римі скульптурні зображення осіб – імператорів, полководців переважно дуже реалістичні.

У середньовічній Європі портрети реальних людей мали ознаки ликів святих і були далекими від справжнього вигляду особи. Однак з часом портрет ставав щораз реалістичнішим, а від XVII ст. в українському не тільки портретному жанрі, а й в іконописі набув рис реальних людей з їхніми болями, переживаннями, надіями, у тім числі навіть зображення Бога і святих: Ісуса Христа, Діви Марії, апостолів, отців церкви. Христос на іконі “Преображення” із

с. Яблунова на Львівщині (XVI ст.) зображений у білому одязі, вишитому червоними узорами, свята Уляна з сорочинської церкви на Полтавщині подібна на багату міщанку.

Справжнього розвитку досяг портретний жанр в епоху ренесансу. Найвідомішим у цьому жанрі був Рафаель Санті (1483 – 1520) – автор Сікстинської Мадонни, Мадонни в кріслі, а також портретів своїх видатних сучасників, пап та ін. На нашу думку, найліпшою узагальнювальною працею про український портрет XVII–XVIII ст. є розділ “Портретний живопис” у праці Павла Жолтовського [4, с. 119 – 228].

Портретний живопис в Україні відомий з часів Київської Русі: це церемоніальні портрети родини князя Ярослава у розписах Софійського собору, сімейний княжий портрет в “Ізборнику Святослава” та ін. З XIII, XIV–XV ст. пам'яток портретного мистецтва не виявлено, хоч є відомості, що були портрети князя Ольгерда та його дружини, виконані у Вітебську. У перемишльській церкві з XVI ст. (існувала до XVIII ст.) на стінах були зображені портрети перемишльських єпископів.

З XVI ст. збереглися оригінали портретів короля Стефана Баторія, Костянтина Острозького, Яна Гербута, Романа Сангушка, Яна Замойського, Анни Гойської (фундаторки Почаївського монастиря), а також копії портретів Івана Підкови, Гедеона Балабана, Софії Тарнавської (дружина Костянтина Острозького), Беати Костелецької. Всі названі портрети походять з Галичини чи Волині. Головна увага художника в портретах XVI ст. сконцентрована на обличчі, передаванні розуму, сили волі, почуття власної гідності; розкриття внутрішніх емоцій стримане. Одяг, фон уваги не відвертає.

На копії портрета Івана Підкови обличчя спокійне видовжене, що виражає розум і волю. Довгі вуса спадають додолу, на голеній голові великий чуб. Образ доповнений польським написом з розповіддю про силу Івана Підкови, який міг втиснути талер у дерево, переламати підкову, спинити рух карети, запряженої кіньми, пробити ворота воловим рогом, зламати дишло об коліно.

Найвідомішими з XVII ст., багатими на історичну інформацію є портрети Юрія Мнішека – одного з фундаторів Львівського бернардинського кляштора 1610 р.; Яна Замойського (? роботи львівського художника Яна Шванковського); єпископа Єлисея Плетенецького;

гетьмана Петра Сагайдачного (з гравюри до книги віршів Касіяна Саковича). У пізніших повтореннях з того часу дійшли портрети аристократа Й. Тризни, З. Кописиенського, І. Оксеновича-Старушича, оригінальні портрети Михайла Браславця – козака “Осадчого”, можливо, засновника слободи Велика Багачка на Полтавщині, Адама Кисіля, Олександра Острозького, Криштофа Збараського, Кароля та Олександра Корняктив, Богдана Хмельницького, Богдана та Єви Домашевських, полковника Івана Гуляницького (курсунського, 1656), генерального судді Івана Домонтовича – фундатора собору Миколаївського монастиря в Батурині, полковника лубенського Максима Ілляшенка та полковника прилудського Івана Стороженка (копія з 40 – 50-х років ХІХ ст.), генерального обозного з ХVІІІ ст. Василя Дуніна-Борковського, Євдокії Жоравко, Івана Паєвського (1697), Феодосії Палій (початок ХVІІІ ст.) – дружини фастівського полковника Семена Палія, Ганни Полуботок та Єфимії Полуботок (дружина Павла Полуботка), а також Василя Гамалії, козака Гната Галагана та його дружини Парасковії Сулими, Івана Забіли, Семена Сулими, Василя і Степана Родзенків, Віри Дараган.

У середині ХVІІІ ст. лаврський живописець написав портрет донського отамана Данила Єфремова; художник Софіївського монастиря Самуїл – портрет ченця-аристократа Дмитра Долгорукого (1769). Відомими з другої половини ХVІІІ ст. є портрети братів-запорожців Якова та Івана Шиянів, запорожця Павла Руденка, (виконаний В. Боровиковським 1787 р.). Серед ілюстрацій літопису Самуїла Величка є десять портретів: Б. Хмельницького, І. Виговського. Ю. Хмельницького, П. Тетері, І. Брюховецького, П. Дорошенка, Д. Многогрішного, М. Ханенка, І. Самойловича, І. Мазепи, автор малюнків невідомий (можливо, сам Величко). Портрети виконані пером і підфарбовані сірою та іноді коричневою тушшю. Всі погрудні або поясні, обернуті на три чверті. На двох обличчя зображені у профіль. Особи гетьманів характеризовані дуже індивідуально. Відчутна велика повага художника до Б. Хмельницького: на простому, розумному і втомленому обличчі є відбиток складного і важкого життя, булава в опущеній руці [4, с. 158 – 159]. Виговський, Тетеря, Ханенко змальовані як типові шляхтичі в гордовитих позах з підкрученими вусами, піднесеними булавами. Нікчемно виглядає Юрась Хмельницький з

довгим закарлюченим носом, вузьким обличчям, тендітною постаттю. Портрет перегукується зі словами думи: “Ей, Єврасю Хмельниченку, гетьмане молодий! Не подобало б тобі над нами козаками гетьманувати, А подобало б тобі наші козацькі курені підмітати”. Постаць Івана Брюховецького простакувата. Портрет Мазепи гордовитий, сухий, замкнутий. Неприродною неспокійністю виділяється постаць П. Дорошенка з величезною булавою в руці, що ніби підкреслює його пошуки якоїсь великої удачі на безконечних манівцях політики і воєн. Д. Многогрішний викликає співчуття: він у розпачі підняв руки, у яких щойно тримав булаву; погляд спрямований за межі портрета ніби на своїх навітників і недругів. Так само з молитовно складеними руками та заплющеними очима, ніби в ніч перед смертю, зображений І. Самойлович [4, с. 160].

Збереглося багато портретів львівських малярів ХVІІ–ХVІІІ ст.: Яна Барановського, ректора львівської кафедральної школи (близько 1640); Станіслава Мостицького, каноніка кафедральної капітули (1677); Петро Рено, італійця за походженням, львівського лікаря; грецького купця Мезанети (1622); багато так званих домовинних портретів, зокрема митрополита Досифея (родом з Молдавії, помер в Жовкві) (1683 р., жовківський маляр Фома Веселович) та активного діяча львівського православного братства Миколи Красовського, а також черниці-сестри Красовського, братчика Юрія Ілляшевича, шестирічної дівчиці Феді (1668), мабуть, роботи Яцька з Вишні, младенця Стефана Комарницького (1697), попавича Івана Викоцького з околиць Самбора та ін. Портрети цього жанру виконані народними майстрами і в них нема елементу соціальної дистанції, властивого портретам цього періоду різних вельмож.

Поширеною манерою було зображення портретів на іконах. Це властиво Івану Рутковичу, відомому художнику, оформлювачу багатьох іконостасів (у Жовкві, Волиці, Потеличі та ін.). На іконі “Розп’яття” в Лубнах зображено постаць полковника Леонтія Свічки, надмірно героїзований. Поясний портрет Л. Свічки і його портрет, вписаний в ікону, дуже різні. У світському портреті полковника відчутна холодна жорстока сила, у молитовному – це козак-ветеран, однак силу образу збережено.

Дуже численною є галерея портретів польської знаті, виконаних на західноукраїнських землях, зокрема, Якуба Собеського,

Вацлава Ржевуського, Миколи Потоцького, Ганни Ржевуцької, Щенсного-Чацького та багатьох інших. Колекції цих портретів, які налічують багато сотень примірників, зберігаються у фондах Львівської картинної галереї, особливо у монастирському приміщенні навпроти Олеського замку.

З XVII й особливо XVIII ст. так само численними є портрети церковних діячів, а саме: Іосафата Кроковського, Варлаама Ясинського, Гавриїла Кременецького, Дмитрія Ростовського, Іпатія Потія, Афанасія Шептицького, Рафаїла Заборовського та ін. Збереглося чимало портретів сільських священників, ігуменів, ченців, джерелознавче значення яких виходить за межі історії мистецтва.

У XVIII ст. створено багато портретів, на яких відображено діячів минулого з уяви художника: наприклад житомирського старости Семена Дениска, князя Федора Коріатовича, який жив у XIV ст., Дмитра Байди-Вишневецького, зображення Анастасії Лісовської (Роксолани) – круглолидої світловолосої дівчини у східному тюрбані на голові (таких уявних портретів є кілька, у тім числі один в Українському національному музеї у Львові); в жанрі настінного розпису в Києво-Печерській Лаврі є зображення Андрія Боголюбського; зберігся уявний портрет князя Льва та ін. Реальна джерелознавча ціна таких портретів дуже мізерна, й окрім легенди, нічого не відображає.

Для вивчення історії матеріальної культури і побуту цінними є зображення на побутові теми, замальовки пам'яток культури. Наприклад, у “Віршах” Касіяна Саковича є зображення стін та башт Кафи, Золотих воріт, Софійського собору, Києво-Печерської лаври, загального вигляду Києва. На гравюрі Никодима Зубрицького зображено облогу турками Почаївської лаври у 1674 р. Є картина Львова під час його облоги турками у 1672 р. [4, с. 267].

Цікаві для вивчення народної пам'яті, національного менталітету народні картини козака-бандуриста. З XVII ст. цей сюжет був найпоширенішим на Чернігівщині, Харківщині, Полтавщині, значно менше – на Правобережжі. Переважно на картинах зображена сидяча постать козака з бандурою. Дуже часто картини мають назви: “Козак Мамай”, “Мамай – сильний козак” (запорожець Мамай брав участь у гайдамацькому повстанні 1750 р., розгромив м. Мошну та маєтності Любомирського. Схоплений командою

генерала Леонтєва, повішений, а його голову в шапці настромлено на палю в Торговиці на мосту. Андрій Харченко зняв з мертвої голови шапку, одягнув її і назвав себе Мамаєм. Новий Мамай знову громив панів на Черкащині у 1758 р. і теж загинув на палі).

Картина козака-бандуриста з підписом “Максим Залізняк” зберігається в Етнографічному музеї народів Росії (Петербург). Подібні зображення є з підписами “Семен Палій”, “Кошовий Харко”, а також невідомих героїв – “Гордій Валігура”, “Іван Кутовий” [4, с. 294]. Харко – легендарний засновник Харкова; одного разу переслідуючи татар, зазнав від них поразки і втопився у Дніпрі. На картині Харко зображений у вигляді молодого козака на коні зі списом, щитом і сагайдаком за спиною, у гостроверхій шапці. Під картиною підпис: “Харитон или Харько – основатель Харькова” [4, с. 312]. Численними є варіанти аксесуарів навколо козака-бандуриста: то він в оточенні двох жінок – Химки і Марусі; то біля нього кінь і корчма, то козак з келихом у руці, поруч дівчина, а позаду крамар із запобігливою позою з рукою біля грудей і солдат; то козак-бандурист збоку, а всередині два запорожці: один танцює, інший б'ється з хлопцем-скрипалем; то козак-бандурист ліворуч, а перед ним сцена з гайдамацького життя. Пізніше витворився варіант козака-бандуриста в оточенні багатого речового стафажу.

Серед народних картин поширеними були сюжети козацьких гулянь, а також про Б. Хмельницького, гайдамацьких ватажків Максима Залізняка та Івана Гонту. Залізняка зображали з довгими руками, Гонту – зі списом у руці, часто у правій руці Залізняка “свячений” ніж з написом “Ось вам”. До гайдамацького циклу належить картина народного майстра “Хома-осавул житомирський”, де особу змальовано з довгими мусами і списом у руці. Під картиною латинськими буквами підпис: “Я, есавула житомирський, хотів з ляхами погуляти, а они, зловивши, стали кожу з мене драти”. Такого ж характеру портрет “Бондаренко”, на якому зображено невисокого кремезного козака зі списом у руці (обидві картини у Національному музеї Львова). Бондаренко – гайдамацький ватажок 1768 р., страчений у Чорнобилі.

Отже, речові, символічні та раціонально-художні вироби й твори зі спеціальних видів і сфер людської діяльності є дуже важливими джерелами до історії матеріальної і духовної культури народів, економічних і політичних взаємозв'язків між державами, еволюції

національних цінностей у часі, власне історії мистецтв і художніх ремесел та багатьох інших галузей людської творчості.

Список літератури

1. Грамоти XIV ст. – К., 1874.
2. Государственный музей книги и книгопечатания Украинской ССР. – К., 1983.
3. Джерелознавство історії України: Довідник. – К., 1998. – С. 20-21, 25-26, 34, 59-61, 70-71, 75-76.
4. Жолтовський П.М. Український живопис XVII-XVIII ст. – К., 1978.
5. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). – Львів, 1992.
6. Криль М. Кафедра дипломатики, геральдики і хронології у Львівському університеті (кінець XVIII – перша чверть XIX ст.) // Наук. зошити іст. ф-ту. – Львів, 1999. – Вип. 2. – С. 73-75.
7. Мацюк О.Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок ХХ ст.). – К., 1974.
8. Мацюк О.Я. Філіграні архівних документів України. – К., 1992.
9. Огнева О. Волинь в мініатюрах Радзивіловського літопису // Минувле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь: Матеріали ІХ наук. іст.- краєзнав. конф., 20 – 23 січня 1998 р. – Луцьк, 1998. – С. 21 – 22.
10. Специальные исторические дисциплины. – К., 1992. – С. 69 – 78, 94 – 99, 123 – 132, 184 – 190, 220 – 229, 242 – 246, 246 – 247, 247 – 256, 270 – 276, 280 – 283.

Лекція 5. ЗБРОЯ МИНУЛИХ ЧАСІВ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ ВІЙСЬКОВОЇ СПРАВИ І ВОЄН

5.1. Історичні види зброї як відображення рівня розвитку суспільств минулих часів.

5.2. Види зброї як речові джерела до історії воєн доби середньовіччя.

5.3. Зброя ХХ століття та її роль у системі відносин між державами і народами.

5.1. Історичні види зброї як відображення рівня розвитку суспільств минулих часів

У разі написання історії військової справи і воєн історики користуються, головню, писемними пам'ятками: літописами і хроніками, спогадами учасників боїв і битв, описовими творами іноземців та іншими наративними джерелами. Однак наративні джерела дуже часто виявляються недостатніми для того, щоб відтворити справжню картину того чи іншого фрагмента військової історії, оскільки багато видів зброї, які застосовували в минулому, просто називають. Крім того, і досі не завжди відомо, що приховано за тою чи іншою назвою. І.П. Крип'якевич, наприклад, в “Історії українського війська” не раз про це зазначає, як ось: “у грамоті володимирського князя Володи-мира Васильковича з 1287 р. згадано про якісь “броні дощатіє” (с. 24); “який вигляд мали різні роди списів, це вяснити нелегко” (с. 25); “у війську Данила 1251 р. появляється якийсь новий рід лука, рожанець: “стрільці йшли з обох боків, тримали у руках свої рожанці й наклали на них стріли на ворогів” (с. 28); “самостріл – щось наче великий лук”... “були луки тут самострільні, щойно 50 людей могли їх ледве напружати” (с. 76); “порок – це щось наче таран розбивати мури”... “але в іншому місці порок це прилад, що кидає каміння” (с. 77); “за козацьких часів була якась вогнепальна зброя “харчівниця – не знати, що означала” (с. 150). З приводу комбінованих риштунків на одному возі зі шмигівниці та кількох гаківниць чи напівгаківниць І.Крип'якевич писав: “Чи це робили з ошадности, чи для якої технічної користі – не знати” (с. 154). Подібних прикладів, коли історик, не маючи речового джерела, може робити лише здогадки, дуже багато. І навпаки, речова пам'ятка завжди є “документом” першорядного

значення, об'єктивним за інформацією, зі значним обсягом прихованої інформації, що її дає матеріал і форма речі.

Зброя поряд з іншими речовими пам'ятками є важливим джерелом до вивчення соціально-економічної та політичної історії суспільств, племен і народів, починаючи від найдавніших часів до наших днів.

Уважають, що зброю спочатку створювала первісна людина, як і всі інші знаряддя праці, для добування їжі й одягу. Засобом же боротьби між людьми вона, нібито, стала тоді, коли суспільство досягло класового поділу [4, с. 234]. Ми думаємо, однак, що такі міркування штучні. Очевидно, життя найдавніших людей у всі часи супроводжувалось не тільки полюванням на диких звірів, але й боротьбою з сусідами за нові природні угіддя, за тих же звірів, зрештою, боротьбою певних індивідуумів чи груп людей за лідерство у первісному людському суспільстві.

Дослідники ранніх стадій історії людини, як звичайно, вважають, що поява перших примітивних видів зброї була синхронна з появою й перших примітивних знарядь праці. “Від першого, що потрапив під руку, сучка дерева, викинутого тоді, коли в ньому вже не було потреби, предок людини переходив до використання кия для копання чи друка для захис-ту” [1, с. 99]. Так само *еоліти* (гр. *eos* – зоря, *літос* – камінь) – камені зі слідами примітивної обробки найдавнішою пралюдиною, – можна було однаковою мірою використовувати як для приготування їжі (розбивання кістей тварин, розбивання горіхових плодів тощо), так і для полювання на звірів чи боїв з іншими людьми. Для об-робки кия, рубання туші вбитого звіра, як і для бою придатні шельські ударні крем'яні рубила.

У середньому палеоліті з'явилося нове знаряддя праці - *примітивна сокира*: кремінний клинок, закріплений на легкозігнутому чи прямому державку, а також *крем'яні “диски”* [1, с. 222], *метальні камені (кулі, боласи)*, що їх у XIX ст. етнографи спостерігали в індіанців Південної Америки.

Предмети зброї виразно відокремилися від власне знарядь праці в мустьє. Головною зброєю для полювання в цій культурі був важкий дрюк, однак поряд використовували *примітивний спис* у вигляді тонкої жердини з твердої породи дерева, загостреної й обпаленої на одному кінці.

Широко застосовували метальні камені у вигляді, *праці*. Людиною культури мустьє був неандерталець, якого нібито винищив інший біологічний тип людини – кроманьйонець. Однак ця новіша версія про походження сучасного біологічного виду людини дуже непереконлива, адже неандертальця виявлено не тільки в Європі, а й у Середній Азії (печера Тешик-Таш на півдні Узбекистану). Тому припущення про те, що біологічний тип, поширений на євразійському просторі, міг бути винищений повсюди, є дуже сумнівним.

У пізньому палеоліті водночас з удосконаленням усіх знарядь праці виникли нові види знарядь полювання, а також силової міжродової чи міжплемінної боротьби (Пам'ятки культур оріньяцького, солютрейського типів, культури мадлен (XV–VIII тис. до н.е.)). Зокрема у цей час з'явилися дерев'яний спис з добре загостреним *костяним наконечником*, костяні та метальні гарпуни. За зміною форми гарпунів можна простежити процес ускладнення мадленської техніки обробки і використання кості [1, с. 513].

Під кінець культури мадлен на місцях палеолітичних стоянок виявлено маленькі крем'яні наконечники, що могли бути призначені для стріл. У поселеннях *азільського* типу їх знаходять частіше (початок мезоліту, VIII тис. до н.е.). Подібні наконечники є звичайним явищем і в пізніших горизонтах, зокрема в печерах Криму Шан-Коба, Фатьма-Коба та ін. [1, с. 514].

Винайдення лука було важливим, стрибкоподібним кроком на шляху до вдосконалення знарядь праці й одночасно зброї. Людина вперше використала пружні властивості матеріалів (спочатку дерева, пізніше металу) для багаторазового збільшення власних фізичних можливостей завдавати удару тварині чи людині, яку переслідували, на недосяжній до цього відстані. В епоху пізнього палеоліту вдосконалено також форми та вжиткові якості кам'яної сокири, кинджалів з каменю і кості, булав. З'явилися і списи з крем'яними наконечниками, праці, списометальні пристрої.

Вік міді і бронзи (IV–II тис. до н.е.), що відповідав за часом появі ранньокласових суспільств у Месопотамії, Єгипті, в ареалі Середземномор'я, Китаї, позначився бурхливим розвитком зброї, яку почали достосовувати переважно для силової боротьби людей з людьми, тобто для воєн. У цей період з'явилися різні форми мечів, чеканів (бойових молотів), списів, і водночас засоби для захисту

від них - шоломи, щити, панцири тощо. Ці та інші види зброї ставали надбанням масових військових сил, професійних армій рабовласницьких держав, а також військових дружин племінних об'єднань, кочових народів. Значна різноманітність державних структур та кочово-племінних об'єднань на євразійському просторі в період від енеоліту до раннього європейського середньовіччя зумовила величезну різноманітність видів озброєнь, їхню спеціалізацію, форми організації збройних сил. Навіть в одних і тих же арміях рабовласницьких держав піші і кінні вояки застосовували відмінні види мечів, списів, луків, захисних засобів, тоді ж відбулася диференціація озброєнь за призначенням: чи то для наступальних дій, чи то для захисту фортець, замків, оборонних рубежів.

Часто, незважаючи на суттєву різницю в суспільно-економічному та культурному рівні держав і народів, що воювали між собою, у збройних силах таких об'єднань аж дуже суттєвих відмінностей не простежувалося. Це свідчило про те, що як сьогодні, так і в давні часи часто відсталі соціально, економічно і культурно народи намагалися концентрувати свої зусилля на досягненні високих військових можливостей, прикладом чого можуть бути війни скіфів з персами Дарія, готів і гуннів з Римом, слов'ян з Візантією та ін.

Поява великих міст і фортець, відповідно, зумовила створення облогової техніки. Вже у стародавньому світі з'явилися спеціально достосовані до цього приставні драбини, рухомі багатопверхові дерев'яні башти з відкидними мостиками, металеві машини (балісти, катапульти, тарани) та інші пристосування.

Кожного разу матеріали, з яких виготовляли зброю, та види зброї, її потенційні руйнівні можливості відображали загальний рівень культури і техніки суспільств.

5.2. Види зброї як речові джерела до історії воєн доби середньовіччя

Значного вдосконалення та різноманітності різні види зброї набули в добу середньовіччя. Урізноманітнилися види *холодної зброї*, збільшився їхній асортимент та форми, традиційними стали деякі види зброї окремих країн: ножі, кинджали, мечі, палаші, шпаги, шаблі, ятагани, тесаки, багнети, списи, алебарди, сокири, булави, чекани, перначі та ін. Крім того, у середньовіччі заявила

вогнепальна зброя. Перші вогнепальні види зброї створили араби у XII ст., їх називали "модфи". Це були свого роду праобрази артилерійських гармат. У Західній Європі вогнепальна зброя з'явилася у 20-40-х роках XIV ст. спочатку в Іспанії, потім в Італії, Франції, Німеччині, Англії. Найдовніша згадка про наявність вогнепальної зброї в Росії стосується 1382 р., коли москвичі, обороняючись від орди Тохтамиша, виставили на стінах вогнепальні "тюфяки". Вогнепальна зброя ще швидше вдосконалювалася й урізноманітнювалася, ніж холодна.

Значних змін зазнавала, відповідно, так звана захисна зброя: системи дерев'яних і мурованих укріплень, замки, фортеці, остроги, приспи, греблі, вали, рови, а особливо засоби індивідуального захисту: броні, панцири, шоломи, щити, а також деякі захисні компоненти так званої зачіпної зброї на зразок *гард* на палашах кірасирів.

Нема сумніву, що в разі описування озброєнь армій, окремих вояків, родів військ, національних формувань, у тім числі українських козаків, історик не повинен обмежуватись писемними джерелами, а обов'язково ознайомлюватися з речовими пам'ятками різних видів зброї. Коротко опишемо окремі найпоширеніші види зброї та їхні варіанти за речовими пам'ятками Музею зброї у Львові.

Різновиди ножів

Кортик – це довгий вигнутий односичний клинок, відомий з XIII ст. Спочатку був зброєю непривілейованих верств населення, його також використовували як мисливський ніж для білування туш забитих тварин. Десь із XVIII–XIX ст. став почесною зброєю пруських, російських та інших морських офіцерів. Ефеси (руків'я) деяких кортиків виготовлені з позолоченої латуні, мають зображення сцен полювання; хрестовини завершуються зображеннями голів чи копит тварин, жолудів тощо.

Стилет – це невеликий кинджал з тригранним клинком. У Музеї є експонати з XVI–XVII ст. Руків'я окремих оздоблені слоновою кісткою, золотом, сріблом, іноді мають вигляд постатей Сатира (божества, підручного бога вина Діоніса (Вакха)), завершення – у формі черепа. Стилет не раз застосовували для підступного вбивства: його клинок легко пробивав кольчугу.

Мечі як зброя відомі практично від початків залізного віку (з IX–VIII ст. до н.е.), а близькі до них за бойовою функцією

кинджали були поширені вже у бронзовому віці (від IV тис. до н.е.), хоча їх використовували в усі наступні часи. Клинок меча загострений з обох боків, кинджала - з одного.

У давньоруському війську мечі були на озброєнні княжих дружинників. Крім виконання бойової функції, вони відображали престижність воїна, його честь і славу. У XII–XV ст. мечі мали довжину 90 – 120 см. Вони були, як звичайно, одноручні. Клинки прикрашали чи позначали клеймами, символічними знаками, написами. На голівках руків'їв і кінцях хрестовин розмішували різні фігурні пірамідоподібні прикраси-завершення та наносили сцени боротьби Геракла з Антеєм, убивства Гераклом кентавра, ловлі лані тощо.

Унаслідок появи у XIV ст. пластичного захисного обладунку, проти якого легкий поясний меч був малоефективним, на озброєння взято *півтораручні*, або *сідельні*, мечі. Їхня довжина сягала 150 см, а маса була значно більшою, ніж одноручних поясних. У бою їх піднімали двома руками, а опускали для удару одною (звідси і назва *півтораручні*). У поході меч прикріплювався до сідла. На клинках робили клейма і написи. В експозиції Львівського музею зброї є *півтораручний меч XIV ст. Тевтонського ордену*. Голівка його руків'я таушована латунним хрестом. Інший *півтораручний меч з XV ст. знайдений у р. Буг біля Сокаля, де він лежав з 1518 р. – від часу битви з татарами*. Клинок меча з воронової сталі не втратив зовнішнього вигляду.

Дещо пізніше, але також у XVI ст., для озброєння піхоти почали виготовляти так звані *дворучні мечі*. Вони мали масу від 4,5 до 7,0 кг, довжину – 2 м і більше. Спочатку такі мечі застосовували під час оборони фортець для збивання штурмових драбин, а з XVI ст. їх мали на озброєнні наймана німецька піхота *ландскнехти*. Проте такими мечами озброювали тільки окремих вояків – п'ять-шість на підрозділ (батальйон). *Дворучні мечі* носила охорона вищих командирів і прапора. В музеї зберігаються німецькі та італійські *дворучні мечі*. Один – *фламберг* – має хвилясте з обох боків клинка лезо. Очевидно, такий меч завдавав удару по тілі на різну глибину в місцях дотику.

Завдяки широкому впровадженню у XV–XVI ст. вогнепальної зброї важкий рицарський обладунок втратив захисну вартість і поволі відходив із вжитку. Це, відповідно, зробило зайвим

використання важких мечів. Меч, орієнтований на рубання обладунків, було замінено легшим – *палашем*. Це була зброя головно важкої європейської кавалерії - кірасирів (тих, які надягали на спину і груди металеві лати - кіраси (франц.)). Клинок у палаша, як і в меча, прямий, однак руків'я нахилене. Руку захищає дугоподібна або іншої форми *гарда*. Ранні палаші були двосічними, гарда мала різні форми: суцільну, ажурну, дугоподібну, пластинчасту, пізніше – систему дуг. У європейських арміях палаш використовували до кінця Першої світової війни.

У Шотландії палаш є національною зброєю. В музеї експонують шотландський варіант 1797 р. – двосічний, з полірованої сталі, прикрашений геральдичними знаками.

З XVI ст. у європейських арміях поширилась *шпага*. Її характерна ознака: клинок меншої, ніж у мечів, ширини. На клинку є глибокі заглиблення і високі ребра. Руків'я захищене гардою суцільною, сітчастою, у вигляді системи дуг. У бою шпага розрахована не на удар, а на укол. Поряд з бойовими окремим різновидом були шпаги дуельні, парадні придворні, чиновницькі. Вони мали художньо оформлену гарду, іноді ажурну, клинок оздоблювали фіолетовими візерунками, зображеннями рослин, амурчиків, сонць тощо. Чиновницькі шпаги до Першої світової війни у Львові носили австрійські урядовці. Ефес однієї з таких шпаг закінчується головкою лева, а дужка гарди має форму змії (символи сили і мудрості).

До групи холодної зброї належать *шаблі, шашки, ятагани*. Ці види об'єднує те, що у них вигнуті клинки. І. Крип'якевич зазначає, що шаблю знали у Київській Русі, оскільки нею користувалися степові кочівники, однак поширенішим тут був прямий дволезовий меч. Щойно з XII–XIII ст. шабля стала масовою зброєю князівських дружинників поряд з мечем. Серед народів Сходу шабля відома ще з античних часів.

Бойові властивості шаблі виявлялися в тому, що вона завдяки вигнутій формі та меншій довжині ніж меч, мала таку ж довжину ріжучої поверхні (з одного боку). В одній розповіді з Галицько-Волинського літопису про Данила Галицького записано: “Був кинь під ним диву подобен, і сідло позолочене, і стріли, і шабля, золотом були оздоблені, аж дивно було” [3, с. 4].

За козацьких часів – від XV ст. – шабля стала головним видом холодної зброї в Україні, так само як і в Росії, Польщі, Угорщині. Головні вороги названих країн – татарські ординці – теж користувалися переважно шаблями. Проте в більшості європейських країн перехід від меча до шаблі завершився досить пізно – у час наполеонівських воєн. У колекції львівського “Арсеналу” є кілька сотень шабел, виготовлених у XVI–XIX ст. Вони між собою різняться формою клинка і руків’я, оздобленням руків’я, хрестовинами, гардами, дужками гард тощо. Легкі іранські шаблі XVII ст. мають стрілу вигину, що перевищує 10 см. Руків’я однієї з японських шабел обтягнуте шкірою акули, щиток (цуба) для захисту руки золотий, піхва оздоблена золотими пластинками квітки сакури. Інша японська шабля має руків’я і піхву зі слонової кістки. В одній парадній турецькій шаблі XVII ст. – срібна оправа руків’я у вигляді розет. Є рідкісна шабля східного типу з подвійним клинком.

Кавказький варіант шаблі – *шашка* (від адиг. с’ашхо – довгий ніж). Шашки відрізняються від класичних шабел значно меншим вигином клинка, не мають хрестовин чи гард. Лише в окремих варіантах зафіксовано з’єднувальні дужки. Носили шашки тупим боком клинка догори, що давало змогу завдавати удару сходу після вихоплення шашки з піхви, не роблячи півкола над головою, як у разі з шаблею. У XIX ст. в російській кавалерії шашка практично витіснила шаблю.

Ще одним різновидом холодної зброї був *ятаган*. Він мав подвійний вигин клинка дугами в протилежних напрямках. Вигини йшли відразу ж від рукоятки, друга половина клинка була майже прямою з легким вигином. Руків’я ятаганів, батьківщиною яких вважають Туреччину, виготовляли з дерева, рогу, срібла у вигляді стилізованої гомілкової кістки, а деякі завершували стилізованими головками дракона. Окрім Туреччини, ятаган був поширений на Балканах, у Північній Африці. Українські козаки не раз користувалися трофейними ятаганами.

Білою зброєю пізнішого часу стали *багнети*, що поширилися в Європі від XVIII ст. Багнет заміняв воякові одночасно вогнепальну і холодну зброю. Проте до сучасного поєднання багнета зі стрілецькою зброєю дійшло не скоро. Вперше багнети застосували в бою запорізькі козаки на початку XVII ст. Вони вставляли ніж з

круглою дерев’яною ручкою в дуло мушкета, коли необхідно було користуватись холодною зброєю, якщо ж переходили до стрільби, то ножі виймали з дул. Наприкінці XVII ст. до масового застосування багнетів (назва від міста Байонни, де французи вперше 1641 р. застосували такий спосіб поєднання холодної і вогнепальної зброї) перейшли європейські армії, і лише значно пізніше винайдено досконалу конструкцію поєднання багнета з мушкетом, рушницею, пізніше гвинтівкою, за якої можна було одночасно стріляти і колоти ворога.

Спис, як зазначено, виник ще в кам’яному віці і був поширений у військовій практиці до XVIII ст. Зрозуміло, впродовж багатомісячного використання його постійно вдосконалювали. В середньовіччя рицар завдавав удар списом по противнику силою інерції, яку він набував від бігу коня. Піші вояки завдавали удару списом за допомогою сили руки і тіла. Довжина древка рицарського списа сягала кількох метрів, а маса могла перевищувати 10 кг. Наконечники у списів мали різні форми: плоскі, гранчасті, іноді здвоєні чи стросні у вигляді вил (такі були поширені на Сході).

В роки Першої світової війни і громадянських воєн на озброєння були взяті *сталеві піки* з функціями списа.

Модифіковані форми списів – *протазан* і *куза*. Куза – це стилізовано сокироподібний меч, у якому на всю довжину металевої частини списа, починаючи від древка ратища приблизно до половини довжини всього списа, проходить однобоко опукло-вигнута ріжуча частина, що завершується гострим кінцем. Такою зброєю-кузою можна було не тільки колоти, а в разі потреби і можливості також рубати, сікти.

У мисливстві XVII ст. був поширений *механічний спис*, у якому до вістря домонтовано два ножі: на бажання мисливця за допомогою важеля на ратищі вони могли розскакуватись під тиском пружин і розширювати рану.

Дуже поширений вид холодної зброї XIV–XVI ст. – *алебарда* – комбінація сокири зі скошеним видовженим лезом, списа і гака, за допомогою якого піхотинець міг стягнути вершника з коня. За конструкцією алебарда була ніби ускладненою кузою. Із занепадом рицарства і рицар-ської кавалерії алебарда у практичному вжитку виявилась непотрібною, однак залишилась як парадний атрибут охоронців королів, пап, князів: спис, сокира стали швидше

ажурними, ніж бойовими. Таку алебарду і досі використовують у гвардії Папи Римського.

Під час розкопок практично всіх городищ кнївського часу знаходять бойові сокири. Ними були озброєні як піші, так і кінні дружинники. В давньоруські часи бойові сокири за формою нагадували господарські, теслярські, дроворубні, однак мали довший держак та легшу власне металеву сокиру. Під час завзятих січ бойова сокира в руках вправного вояка була справді грізною зброєю, вражаючи ворогів на смерть. У пізніші часи в Росії та інших країнах (XVI–XVII ст.) бойові сокири мали вигляд півмісяця на довгому держаку. Це були так звані *бердиші*. Під час стрільби з рушниць бердиші слугували опорою. Найдовше бойові сокири утрималися на військових кораблях у вигляді абор-дажних (до XVIII ст.).

З XVI ст. на озброєнні багатьох армій був винахід німецьких селян, які брали участь в антифеодальних повстаннях – *моргенштерн*. Він мав вигляд дерев'яної довбешки на держаку, окутої залізними шипами на зразок зірки. За кінцем довбешки (“зіркою”) була ще колюча піка.

Як ударну зброю застосовували *булави, перначі, келепи (чекани)*. *Булава* мала голівку куле-, грушо-, кубоподібної форми на короткому ратищі; головка деколи з шипами. На Русі булави відомі з XI ст.

Пернач – це різновид булави, що навколо головки має радіально поставлені пера з гострими краями. В Україні і Польщі булава була знаком влади гетьмана, пернач – полковника. Як булави, так і перначі, художньо оброблені золотом, оксамитом, самоцвітними руків'ями, дужками на руків'ях тощо.

Келепи, або *чекани*, мали вигляд молотка, що зверху закінчується гострим зубом, прямим чи загнутим, на видовженому ратищі. Їх також оздоблювали сріблом, золотом, вони були символом влади воєначальника. У Львівському музеї є келепи (чекани) з України, Польщі, Росії, Молдавії. Як зброю келеп використовували ще у XVII ст.

Холодна наступальна, чи так звана зачіпна, зброя була стимулом до виготовлення *захисного обладунку* вояка: кольчуг, панцирів, кірас, щитів, шоломів.

Захисний обладунок (озброєння) поділяють на *кільчастий* (кільчуги та їхні варіанти) і *пластинчастий* (лати, кіраси тощо). Кільчастим способом робили *бармиці*, які кріпили до нижнього краю шолома; вони були призначені для захисту шиї. В “Арсеналі”

експонують фрагменти давньоруських кольчуг, виявлені під час розкопок Звенигорода.

Перехід від кільчастого обладунку до пластинчастого відбувся в Європі у XIV ст. Новий обладунок надійно захищав тіло воїна від холодної зброї, однак був дуже важким, разом з кольчугою, яку надягали під низ обладунку, важив 30 – 35 кг, а маса турнірного обладунку досягала 50 кг.

З XVII ст. впроваджено полегшені захисні обладунки, що склалися з *кіраси* – металевих лат на спину і груди, прикриття для рук та шолома. Були різні варіанти такого полегшеного обладунку. Зокрема, відомий панцир “крилатого польського гусара” XVII–XVIII ст. масою 18 – 20 кг. Крило над обладунком слугувало окрасою, застрашуючим засобом та захистом від удару.

Різноваріантним був такий компонент обладунку, як *шолом*. Давньоруський шолом мав сферично-конусну форму (шишак), що нейтралізувала прямий удар, оскільки меч, сокира, спис, келеп тощо ковзали по ньому. Відомі такі різновиди шоломів:

- з бармицями (як, звичайно);
- з носовими стрілками і забралами;
- з навушниками;
- з козирками;
- так звані крилаті капеліни XVI–XVII ст. у кавалеристів;
- відкриті моріони піхотинців та ін.

Шоломи, як і інші види озброєння, часто оздоблювали за допомогою ташування золотом рослинних, геометричних та інших орнаментів, а деякі італійські шоломи що є у фондах, – навіть сценами з “Енеїди” Вергілія.

Обов'язковим атрибутом захисного обладунку був *щит*. Як відомо, щити в різних країнах у певних формах стали компонентами національних чи родових гербів. Помітним було прагнення робити щити не тільки надійними, а й легкими. Наприклад, один щит татарського кінного вояка виготовлений з виноградної лози, прикрашений і зміцнений у центрі металевими бляшками з позолоченого срібла.

Окремий тип холодної зброї – так звана *механічно-метальна*, має два різновиди: *лук* та *арбалет*. Іноді ці різновиди називають проміжними між вогнепальною і холодною зброєю. Лук розрізняють простий і складний. Простий мав дерев'яну основу,

зігнути в дугу і стягнуту тятивою. Дуга складного доповнена кістяними прокладками, що надавало їй більшої пружності і міцності. Древка стріл мали оперіння. Стріла з доброго лука могла пробивати захисний обладунок на відстані 225 кроків, причому лучник міг робити 10 – 12 прицільних пострілів за хвилину. Аж до масового поширення вогнепальної зброї лук був обов'язковим компонентом озброєного українського козака.

Уже в XII ст. з'явився вдосконалений різновид лука – *арбалет*, за російською назвою – самостріл. Арбалет мав ложу з механічним пристроєм для натягання тятиви. Дальність польоту стріли сягала 1500 кроків. Проте скорострільність арбалета з огляду на механічне натягання тятиви була меншою: два-три постріли за хвилину. Ложі арбалетів прикрашали слоновою кісткою, різьбленим орнаментом, чорненням тощо.

Вогнепальна зброя. Як зазначено, вона з'явилася в Європі у 20–40-х роках XIV ст., а на Русі – наприкінці цього століття.

Швидше винайдені важкі порівняно великокаліберні вогнепальні зразки зброї, а першими – *залізні куті труби* з глухою казною і запалювальним отвором; заряджали їх з дула, а стріляли кам'яними, залізними, згодом чавунними ядрами та дробом.

У Львові такі куті труби, що їх виставляли на мурах, називали *гаківницями* і *півгаками* (є в музеї). У XVI–XVII ст. почали виготовляти гармати з чавуну і бронзи, що дало змогу зменшити їхній калібр. На цей же час припадає ширше застосування так званого зернистого пороху, за допомогою якого збільшено скорострільність і дальність польоту ядра.

Гармати теж оздоблювали різними символічними і просто декоративними знаками.

Залежно від калібру гармати мали відмінні назви:

- кулеврини;
- фальконети (італ. назва гармати зі свинцевим снарядом);
- серпентини (фр. *serpent* – змія, ?);
- мортири (фр. *mortier* – ступа, гармата, достосована до стрільби по закритих цілях, прообраз пізнішого міномета).

З XVII ст. почали застосовувати чавунні бомби, наповнені порохом, що здатні були розриватися і запалювати обстрілюваний об'єкт.

Великокаліберну вогнепальну зброю вдосконалювали за допомогою запалювальних систем, казни (місця закладання

запалювальної суміші), винайденням замка, а також ядер та їхньої еволюції у снаряди, створенням лафета (свого роду верстата, на якому закріплювали дуло), поліпшенням маневреності гармат тощо.

Ручна вогнепальна зброя з'явилася пізніше від гармат. До першої ручної вогнепальної зброї належали так звані *петринці* – металеві трубки з казною й отвором для запалювання пороху. Пороховий заряд у петриналях запалювали від руки розпеченим металевим дротиком. До речі, під час німецької окупації 1941–1944 рр. українські хлопчачі самі виготовляли такі *самопали*, найчастіше у вигляді револьвера.

У першій третині XV ст. (період формування козацтва) з'явилися *пищали* (у Західній Європі їх називали *аркебузи*), подібні до переносних гарматок. Спочатку вибухову суміш у пищалях запалювали за допомогою гнота, а з часом винайдено *кремінно-колісцевий* замок. Стріляли з них олов'яними та свинцевими кулями. Приклади були дерев'яними, їх оздоблювали різьбою, інтарсією тощо.

З кінця XVI ст. ручна вогнепальна зброя стала досконалішою. Сконструйовано *мушкети*, *пістолети*, спочатку з такими ж запалювальними пристроями (гнотовими, кремінно-колісцевими), проте з більшою точністю бою.

Кремінно-колісцевий замок у XVII ст. замінив кремінно-ударний. Капсульний заряд, а, відповідно, достосований до удару по капсулю замок з'явилися лише на початку XIX ст. У XVII ст. створено вогнепальну зброю з нарізним дулом, однак ще довго кулю заганяли у дуло за допомогою шомпола.

Водночас удосконалювали мисливські варіанти ручної вогнепальної зброї. Принцип їхньої дії – гнотовий, кремінно-колісцевий, кремінно-ударний запалювальний пристрій – той же, що й у військових варіантах, проте мисливські рушниці майже завжди вирізнялися багатим оздобленням. Зразки багатьох таких мисливських стрільб з Бельгії, Франції, Варшави, також Гуцульщини та Львова виставляють в "Арсеналі". Там є також гуцульський топірець, у сокирку якого вмонтоване дуло, а з боку прилаштовано кремінно-ударний замок.

До обладунку вояків і мисливців належала порохівня, яку виготовляли з рогу, нераз дуже багато оздоблювали інкрустацією, інтарсією, металевими кільцями тощо.

З XIX ст. вогнепальна зброя повсюди в Європі стала капсульною. Це револьвери з багатозарядною казною, шестизарядними барабанами систем С. Кольта, Е. Левоше, Адамса, Сміт-Вессона.

У середині XIX ст. на озброєнні армій і флотів була *нарізна казнозарядна зброя*, яка підвищила дальність і влучність стрільби. Замки старих конструкцій замінено новішими затворами. Заряд і снаряд, чи кулю, вмонтовували в патрон з капсулем, що дало змогу суттєво збільшити скорострільність. Стрілецька зброя (гвинтівки та карабіни), як звичайно, стала магазинною. Модифіковані в напрямі до автоматизму зразки такої зброї є на озброєнні сучасних армій.

5.3. Зброя XX століття та її роль у системі відносин між державами і народами

Зброя і війни, на жаль, у всі попередні часи постійно супроводжували життя людей. Однак XX століття у багато разів більше узалежнило народи і держави від збройної боротьби та воєн. З'явилися такі нові види озброєнь: військова авіація і авіабомби, морські торпеди і міни, далекобійні гармати і танки, бронепозди і хімічні гази та багато інших нововведень, що використані в роки Першої світової війни.

Міжвоєнне ж двадцятиріччя, навіть неповне (оскільки в 1920 р. точилися ще багатомасштабні громадянські війни, а в 1938 р. фашистська Німеччина вже анексувала Австрію та Судети Чехословаччини; у 1939 р. фашистська Угорщина завоювала Карпатську Україну (березень); а Німеччина напала 1 вересня 1939 р. на Польщу (цей день прийнято вважати початком Другої світової війни)), всі провідні держави теж використали насамперед для підготовки до нової війни.

Армії ворожих сторін, що брали участь у Другій світовій війні широко застосовували традиційні вдосконалені види озброєнь періоду Першої світової: артилерію, легку автоматичну зброю, танки, авіацію, міни, радіо- і телефонні засоби зв'язку тощо, а також узяли на озброєння деякі нові за принципом дій: ракетну зброю типу радянських "Катюш" та німецьких фауст-патронів (ФАУ-1, ФАУ-2), військові літаки з ракетними двигунами, нові засоби зв'язку та ін. Однак здебільшого техніка Другої світової війни за принципом дії була тою ж, як і в часи Першої. Зміни відбулися у двох напрямках:

у десятки разів збільшилася маса зброї: артилерії, танків, самохідних гармат, літаків;

суттєво поліпшилися техніко-бойові характеристики традиційних озброєнь: дальність польоту та вантажопідйомність літаків, потужність артилерії та дальність бою, скорострільність легких озброєнь, військова потужність морських флотів.

Крім того, зазначимо, що лише в Радянському Союзі, починаючи з 1942 р., на фронт щорічно направляли 3 млн. гвинтівок, 2 млн. ручних автоматів, 450 тис. кулеметів. Виробництво гармат у 1942 р. збільшилось порівняно з 1940 р. у 8,3 раза, у 1943 р. - 8,5, 1944 р. - у 8 разів. Уже 1944 р. Червона Армія мала майже 95 тис. гармат і мінометів та 8500 бойових літаків, а німецький вермахт – близько 55 тис. та понад 3000, відповідно. У 1944 – 1945 рр. співвідношення кількості озброєнь суттєво змінювалось не на користь німців, навіть якщо не брати до уваги озброєнь західних союзників СРСР.

Проте найсуттєвішою новизною в галузі військових озброєнь періоду Другої світової війни стало винайдення і використання Сполученими Штатами у війні з Японією, вже після розгрому фашистської Німеччини, ядерної зброї. На полігоні Аламагоро 16 липня 1945 р. США провели випробування атомної бомби, а 6 серпня 1945 р. скинули її на місто Хіросіма. Унаслідок цього було вбито і поранено 140 тис. жителів міста. Дев'ятого серпня американці скинули бомбу на інше місто Японії – Нагасакі, де вбито і поранено 75 тис. осіб.

Крім того, активну науково-дослідну роботу зі створення атомної зброї розпочали і в СРСР. Тобто вже в роки Другої світової війни розпочалася гонка в галузі ядерних озброєнь, яка і досі кидає зловіщу тінь глобальної ядерної катастрофи на весь світ.

В СРСР ядерну бомбу випробували у серпні 1949 р., а 1 листопада 1952 р. у США проведено випробування так званого термоядерного заряду потужністю 3 мегатонни, тобто у 150 разів потужнішої вибухової сили, ніж бомби, що скинуті на Хіросіму і Нагасакі (по 20 кілотонн тротилового еквівалента).

Ядерні заряди різних видів у другій половині XX ст. винайдені і випробувані також в інших державах, а саме:

30 травня 1952 р. у Великобританії;

13 лютого 1960 р. у Франції;

16 жовтня 1964 р. в Китаї.

До кінця 70-х років у світі вже близько 30 країн науково-технічно та економічно були здатні виробляти ядерну зброю, це Канада, Індія, Ізраїль, Бразилія, Італія, Іран, Ірак, Японія, Швеція, Єгипет, Південно-Африканська Республіка, Бельгія, Голландія, Туреччина, Пакистан та інші. Сьогодні вважають, що таку зброю вже мають Ізраїль, Індія, Пакистан, ПАР та, можливо, деякі інші країни, хоча про це не завжди були офіційні повідомлення. Ядерна зброя була і в Україні; для українських фізиків і техніків її створення й сьогодні не є секретом. Однак Україна вирішила належати до без'ядерних держав. На нашу думку, така позиція правильна, хоч деякі українські націоналістичні течії її не схвалюють. Нині наявність у державах другого порядку ядерної зброї творить для них більшу небезпеку, ніж безпеку, бо така зброя є притягальною силою для можливого ядерного удару з боку світових ядерних надпотуг. Це тим більше небезпечно, враховуючи густоту населення України.

Небезпека ядерної зброї для людства є дуже серйозною і з огляду на паралельний розвиток ракетних носіїв ядерних боеголовки. Уже в 60-х роках на озброєнні США та СРСР з'явилися міжконтинентальні балістичні ракети. Від випробування першого супутника Землі 4 жовтня 1957 р. в СРСР і 1 лютого 1958 р. у США міжконтинентальні балістичні ракети з ядерними боеголовками стали доконаним фактом світових політичних відносин. Паралельно нарощували потужності ракет середньої дальності. До початку 70-х років у двох наддержав нагромадились тисячі ядерних зарядів, головна небезпека яких полягала в наявності міжконтинентальних носіїв. З огляду на це почались пошуки певної стабільності стосунків в умовах надозброєності.

Наслідком таких пошуків стало одночасне в Москві, Вашингтоні і Лондоні підписання 1 липня 1968 р. договору про непоширення ядерної зброї. До нього, однак, не приєдналися Китай і Франція. У травні 1972 р. між СРСР і США підписано договір про обмеження стратегічних наступальних озброєнь ОСО-1, а в 1979 р. – ОСО-2, який накладав певні обмеження для обох сторін на кількості цих озброєнь. Водночас дискутували питання про заборону підземних ядерних випробувань, а з 80-х років – про відмову від систем ПРО (глобальної протиракетної оборони). Це питання, проте, і досі є

актуальним: США дають зрозуміти, що вони таку систему мають намір будувати. Грізною зброєю стали також підводні атомні човни.

Руйнівна сила сучасних озброєнь здатна багато разів знищити все живе на землі, не говорячи вже про людей. Крім того, поширилася колосальна диференціація і руйнівні можливості так званіх звичайних озброєнь, види яких перерахувати неможливо: це кулякові, дротикові і детонаторні бомби та міни, дистанційно керовані вибухові пристрої, хімічно зарядні керовані снаряди і ракети, бойові літаки і вертольоти різного призначення, корабельні ракети, гармати, торпеди, глибоководні бомби, так звані звичайні підводні човни тощо. Не треба забувати про арсенали хімічної та бактеріологічної зброї, які теж можуть бути застосовані.

Отже, на відміну від усіх попередніх часів, зброя ХХ ст. почала нести смертельну небезпеку не окремим воякам чи арміям, а всьому людству; неприборкана гонка озброєнь свідчить, що людство, так зване світове співтовариство держав, не здатне усунути людиноббивчу практику. А це доводить, що гуманістичні ідеї передових людей і минулих, і сучасних часів і надалі є утопіями, людство ж живе за ніким некерованими законами дикої природи.

Список літератури

1. *Ефименко П.П.* Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени: Изд. 3-е. – К.: Изд. АН УССР, 1953.
2. *Історія українського війська /Від княжих часів до 20-х років ХХст : Вид. 4-те. – Львів: Світ, 1992.*
3. *Музей “Арсенал” у Львові: Довідник. – Москва, 1990.*
4. *Специальные исторические дисциплины. – К.: УНК МО, 1992.– С. 233-236.*
5. *СССР в борьбе за мир и социальный прогресс.– Львов: Вища школа, 1987.*

Лекція 6. ЕТНОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА

6.1. Сектор етнографії в структурі історичних наук.

6.2. Речові етнографічні джерела до історії народної матеріальної культури.

6.3. Відображення минулого народів у їх усній творчості, звичаях і обрядах.

6.1. Сектор етнографії в структурі історичних наук

У широкому розумінні слова історією називають будь-який процес розвитку в природі і суспільстві. Проте історія як наука об'єктом свого вивчення має людське суспільство в його розвитку від найдавніших часів до наших днів. Оскільки людське суспільство виявляє себе у численних вимірах: у кількості населення і його стратифікації, в етнічній диференціації і національному житті, у політичній і державній організації, в господарському розвитку і зайнятості населення, у війнах і зовнішньополітичних зв'язках, у науці, культурі й освіті, в соціальних стосунках і побуті, у співвідношенні в його житті культурних традицій і революційних змін, у віруваннях людей і конфесійному поділі, в характері родинного життя і способах виховання молодого покоління та ще у багатьох виявах, то й історія як наука має виразну диференціацію на підрозділи: вітчизняну і всесвітню історію, археологію, етнологію, історію господарства, історію держави і права, історію культури й освіти, історію церкви, історію літератури, історію громадських рухів тощо.

Усі ці науки, не перестаючи належати до загальної науки історії, мають властиві тільки їм предмети дослідження, методологічні та методичні підходи, наукові цілі і завдання, а також специфіку джерельної бази. Відповідну специфіку має і така галузь історичної науки, як *етнологія* – наука, яку ще донедавна називали переважно *етнографією*, хоч ці назви здебільшого використовували паралельно з дещо відмінним семантичним акцентом, однак не протиставляли. Близьким до зазначених термінів є і термін *народознавство*, який сьогодні набув більшого значення, ніж етнологія чи етнографія, охоплюючи і такі галузі науки, як народне мистецтво, фольклор усний і музичний, теорію націй і національних відносин сучасного етапу.

У межах науки етнології можна визначити цілу низку порівняно самостійних напрямів, кожний з яких має певні особливості джерельної бази, а також методи і методичку дослідження явищ. До цих напрямів науки етнології належать такі:

історія виникнення та розвитку *етносів*, народів, націй, тобто таких історичних спільностей людей, які мають тільки їм властиві культурно-побутові риси;

знання про традиційні види, форми й особливості народної матеріальної культури та їхню трансформацію в часі: знаряддя праці, поселення, двори і житла, одяг, їжу, промисли і ремесла;

знання про духовні цінності етносів і націй та їхню трансформацію в часі: традиції духовного життя, менталітет, звичаї й обряди, традиційні стереотипи побутової поведінки;

вивчення територій розселення етносів, руху етнічних меж, змін національного складу населення на етнічній території, процесу формування національних діаспор, їхніх особливостей у різних країнах;

вивчення соціальних структур етносів у різні історичні періоди, елітних станів, відмінностей соціальних структур різних народів, у тому числі в одних і тих же країнах: наприклад українців, росіян, євреїв, поляків та інших в Україні;

вивчення народної художньої творчості як у галузі образотворчого, так і словесного та музичного жанрів: народного малярства, різьби, художнього ткацтва, вишивки, гончарства, переказу, думи, пісні, танцю тощо.

Поряд із названими останнім часом важливе місце в етнографії посіли такі напрями, як народна культура і побут міського населення;

доля етносів і етнокультур в індустріальних та постіндустріальних суспільствах, за умов урбанізації суспільств; міжетнічні та міжнаціональні контакти в сучасних умовах та їхній вплив на етнотворчі процеси.

6.2. Речові етнографічні джерела до історії народної матеріальної культури

Окремі напрями етнографічної науки, зокрема, історію етносів, їхнього розселення, соціальних структур тощо можна вивчати на базі традиційних писемних джерел, зокрема літописів, описових

творів, статистики, актових документів, мемуарів. Проте писемних джерел зовсім недостатньо для того, щоби простежити історію народної матеріальної та духовної культури, характеру та особливостей занять населення того чи іншого етносу на різних етапах історії, його звичаїв та обрядів, форм і художніх рис народного мистецтва, особливо вжиткового та декоративного. Ці сфери діяльності і творчості народу в їхньому розвитку можуть бути об'єктивно висвітлені, потрактовані головню на підставі *речових етнографічних джерел*.

Однак не треба думати, що речові етнографічні джерела покликані обслуговувати лише історичну етнологію, тобто науку про етнографічні особливості народів у минулому. Використання речових етнографічних джерел є дуже важливим компонентом роботи також істориків, які досліджують історію господарства, соціальних відносин, торгівлі, науки, культури і мистецтва та інших сфер людської діяльності.

До речових етнографічних джерел належать такі їхні *підвиди*, як поселення, двори, житла, господарські і підсобні будівлі, знаряддя праці тяглі і ручні, господарські та родинно-побутові, засоби транспорту, чоловічий і жіночий, святковий і робочий одяг, народні святкові й обрядові печива і страви, знаряддя ремісничі ковальські, гончарні, стельмаські, кушнірські, столярні, шевські, кравецькі, теслярські, малярські, ткацькі та ін. Усі ці підвиди в різні історичні періоди дещо змінювалися, що було пов'язано із загальним розвитком продуктивних сил, нагромадженням знань і практичного досвіду, зміною естетичних смаків, мод, спілкуванням між народами, впливом міської культури на сільський побут.

З етнографічного погляду поселення класифікують за характером *планування, конфігурацією розташування вулиць*, дворів щодо вулиць і сонця (сторін світу), щодо вулиць. Розрізняють такі етнографічні типи поселень: безсистемні, вуличні, гніздові, безсистемно-гніздові, ланцюгово-гніздові, вулично-гніздові, природно-гніздові, квартальні, кругові, радіальні та ін.

Та чи інша конфігурація поселення, як звичайно, дає інформацію про умови заснування поселення та його розвитку. Наприклад, *безсистемні поселення* найчастіше засновували в місцевостях вільної займанщини: на Слобожанщині, на Південно-Східному

Поділлі, Нижньому Подніпров'ї, також на Поліссі, де менш регламентованими були умови користування землею та угіддями.

Натомість, *вуличні та квартальні* поселення засновували в місцевостях чіткого регламентування землекористування, яке визначали для селян, зокрема панщизняно залежних, земельні власники поміщики. В багатьох випадках характер поселення за конфігурацією найбільше формувався під впливом природних умов рельєфу: у Карпатах поширені прирічково-гніздові та ланцюгово-гніздові; у південних степових районах України, де часто траплялися балки, витворювались поєднання вуличних конфігурацій на рівнинах з безсистемно-гніздовими в балках і ярах. Зазвичай поміщики або держава створювали квартальні, радіальні та кругові поселення; у радіальних вулиці відходили радіально від майдану в центрі села; у кругових село оточувала довкруги вулиця, а городи дворів, звужуючись у трикутник, тягнулися до центральної точки. Характер поселення міг набувати неповторних особливостей залежно від розташування в ньому культових споруд церков, костелів, каплиць, громадських будівель, шкіл, корчм, громадських шпихлірів, панських маєтків і парків, а в пізніші часи – будинків “Просвіти”, торговельних кооперативів, будинків культури, стадіонів та ін.

Етнографія класифікує поселення також за *соціальними критеріями*, а саме: населення поселень, зайнятістю населення, характером забудови за розміром будівель, матеріалом, оформленням, соціально-побутовим статусом.

Прийнято розрізняти такі *соціальні типи поселень*: села; міста; містечка; селища за термінологією радянських часів; слободи; колонії; хутори; присілки, виселки, урочища.

Найдавнішим типом соціального поселення на Україні є *села*. Поселення типу сіл повсюди фіксує археологія дописемних часів. Про села містить багато інформації найдавніший літопис – *Повість временних літ*, у якому йдеться про “игрища межі сели”, про половця, який, убивши смерда, “в село его” в’їде, про храми в селах тощо.

Близькими до сучасних міст були давньоруські *городи*. У тому ж літописі згадано про існування на Русі сотень городів.

Кожен соціальний тип поселення має своєрідну характеристику, що визначає умови його заснування, соціально-правовий статус

населення, у тому числі в певні історичні періоди, розміри та інші риси.

Слобода – це поселення, що виникло внаслідок вільної займанщини.

Колонія – це поселення, що його заснували іноземці, як звичайно, іммігранти, на певних державою визначених правах і приписах.

Хутір – це індивідуальне чи групове поселення на відстані від міста чи села. Часто такий хутір, наприклад Середній Горб, розростається до розмірів села, проте його й далі називали хутором.

У давньоруські часи були такі поселення, як *погост*, *двір*. Особливий вид поселень – замки.

Двори у селах розрізняють за двома критеріями: за взаємним розташуванням будівель на садибі та за характером зв'язку між будівлями.

Залежно від взаєморозташування будівель двори бувають вільної забудови, однорядні, Г-подібні, П-подібні, замкнені, змішані. Залежно від зв'язку між будівлями виділяють:

– двори з непов'язаними будівлями (хата, хлів, клуня, шопа тощо стоять окремо);

– двори з частковим зв'язком між будівлями, коли, наприклад, хата і хлів з'єднані одним дахом, а клуня, шопа, шпихлір, здебка та інші – окремо;

– двори із з'єднаними між собою будівлями (найпоширеніші в Карпатах (гражди) та на Поліссі – (підварки).

Хата в Україні була одною з визначальних етнографічних ознак українців. Не зробимо помилки, коли скажемо, що своєю хатою українці майже так само, як і мовою, відрізняються від сусідів росіян, поляків, білорусів, словаків та інших народів. По всій Україні від Дінця до Сяну, від Чорного моря і до Прип'яті традиційна хата мала однакове внутрішнє планування: піч звернута челюстями до подвір'я, з якого вхід у сіни, по діагоналі від печі Покуть (святий кут у хаті), від печі до причілкової стіни – місце для спання (піл, ліжка), навпроти печі мисник. У причілковій стіні, за окремими винятками (Бойківщина, де причілкова стіна може прилягати до комори з входом з подвір'я), практично завжди два вікна. Зовнішні стіни, за винятком Гуцульщини та Лемківщини скрізь білили, на Поліссі – білили лише житлову частину, а сіни і комора зовні мали природну фактуру дерева.

Дещо відмінним було внутрішнє планування української хати лише на Лемківщині, де піч “дивилася” челюстями на причілкову стіну.

Дослідження такого історичного джерела, як українська хата, історики використовують для обґрунтування самотності українців з найдавніших часів, їхньої етнічної відмінності від своїх сусідів. Зокрема, Михайло Брайчевський у праці “Біля джерел слов'янської державності”, побудованій головню на речових археологічних джерелах, уже стосовно VI ст. н.е. зазначає про відмінні особливості житла на території сучасної України від жител на території інших слов'янських земель, тобто “викопна” хата як історико-етнографічне джерело слугує доказом раннього етнічного вирізнення українців із загальнослов'янської спільності. Більше чи менше мають на собі певні етнічні традиції, часто неповторні в інших народів, і господарські будівлі самі по собі – клуня, здебка, повітка, оборіг та інші, а також техніка їхнього будівництва: зрубна, каркасна, монолітна, способи і прийоми будівництва, особливості конструкцій тощо.

Важливими історичними джерелами не тільки для історичної етнології, а й для дослідження загальної історії, історії господарства, культури, розвитку знань мають *пам'ятки знарядь праці* як вкопні, так і зібрані у XIX–XX ст. під час етнографічних експедицій. Не знаючи знарядь праці, не можна писати про характер виробництва матеріальних благ, умови праці, продуктивність виробництва, соціальне розшарування суспільства. Зрозуміло, що знаряддя праці також мають свої етнічні особливості, хоч, можливо, не настільки, як хата чи народна пісня.

Знаряддя праці прийнято класифікувати за їхніми функціями: знаряддя обробітку ґрунту: плуги, борони, сохи, рала, волокуші, лопати, сани, колоди тощо, відповідно, колоди бувають ручні і тягли; знаряддя для збирання й обмолочення зерна: серпи, коси, коси з грабками, ціпи, молотарки, віялки, млинки та ін.;

знаряддя для переробки зерна: жорна, ступи, млини, вітряки, крупорушки, олійні та ін.

знаряддя ремесел і промислів: гончарні, ковальські, столярні, теслярські, шевські, кравецькі, ткацькі, кушнірські, чинбарські, бондарські;

засоби транспорту: вози, сани, човни різних підвидів, відповідно, упряж.

За знаряддями праці об'єктивно і повно можна з'ясувати характер виробництва, способи – виготовлення предметів ужитку чи знарядь праці, умови праці. Наприклад, не бачачи і не знаючи кузню в її роботі із її знаряддями праці, не можна повно судити про працю коваля; так само, не бачачи, як гончар заготовляє глину, як вона вклеюється, як виглядає гончарний круг і праця гончара на ньому, як виглядає гончарна піч і як вона нагрівається, як у ній обпалюють посуд тощо, не можна зрозуміти гончарного виробництва. Ознайомлення з речовими джерелами чи то з сільськогосподарського виробництва, чи з промислів, звичайно, бажане для істориків усіх напрямів, а для істориків окремих галузей виробництва, істориків економічної історії – обов'язкове. Зрозуміло, що без використання речових етнографічних джерел етнограф не може вивчати традиційного землеробства і тваринництва, народних промислів. І в сфері землеробства та тваринництва, і в сфері народних промислів також дуже виразною є етнографічна специфіка. Наприклад, українське селянське господарство виділяється на тлі сільськогосподарського виробництва в інших народів такими специфічними (етнічними) рисами, як набір сільськогосподарських культур з відповідним сприйняттям їхньої пріоритетності в житті селянської родини. В лісостеповій зоні такими культурами були жито, пшениця, ячмінь, овес, гречка, просо, коноплі, льон, горох, ріпак, просапні картопля, буряки, ріпа, морква, різні городні.

Сіяли і вирощували ще багато інших культур, однак їхнє значення у сприйнятті українця було іншим. Про жито говорили: “Вродить жито – буде хата сита”, а про мак: “Сім літ Бог маку не родив, та й голоду не було”, “не вродить мак, перебудемо й так”. Пшениця у народному сприйнятті за значенням поступалася житу з двох причин. Вона вибагливіша до якості ґрунту і більше ризикована залежно від погодних умов. Було прислів'я: “пшениця – дурниця, удвох молотили, а одному їсти”. Ще більшим був ризик у разі вирощування гречки: вона могла дати врожай 1:20 – 1:1.

До часу століпінської реформи в підросійській Україні і до часу міжвоєнної комасації в Західній Україні за часів польського панування специфічною особливістю українського селянського

господарства було його громадське регулювання, особливо сівозміни на всьому польовому масиві села.

Єдиним і однаковим був сільськогосподарський календар для всіх селян. Українці пошановували землю: “земля свята”, “земля багата”.

Тісно з цим пов'язане пошанування хліба і зерна: “Хліб святий!”. Коли кусочок хліба ненароком випускали з рук, його піднімали і цілували. Був ритуальний хліб, а також багато ритуальних побутових дій з використанням зерна.

Сімейне і громадське становище людини визначало те, що вона виконувала в сільськогосподарському виробництві: пастушок, підпасич, пастух, косар, молотник, орач, жнець, лановий, ткач, ткачиха, конюх, бовгар, вівчар, свинар. Специфічні етнічні характеристики мали українські плуги, дерев'яні борони з залізними зубами, коси з грабками, ціпи, ступи, ткацькі верстати, вози тощо.

На фоні всіх речових етнографічних джерел виділяються *предмети одягу* як у разі дослідження загального історичного процесу у всіх країнах світу, так і для вивчення етнографічних особливостей народів та етнографічних і локальних груп населення. Знання істориків про давню історію Єгипту, Месопотамії, Індії, Китаю, Персії, Греції, Риму, інших народів Європи, Азії, Африки, Америки, Австралії й Океанії кожного разу охоплюють і знання про одяг. На жаль, ці знання мають джерелом не речові пам'ятки, а різні пам'ятки образотворчого мистецтва: скульптури, розписи на вазах, фрески на стінах, сюжетні ікони, книжкові мініатюри, описи мандрівників та ін. З настінного розпису довідуємося про жіночі “калазіриси” (свого типу плаття) в Стародавньому Єгипті, залишились зображення єгипетських жерців в одязі з леопардової шкіри; з пам'яток образотворчого мистецтва, у тому числі з розписів на фарфорових виробках дізнаємося про давній одяг у Китаї: довгі платтеподібні чоловічі з широкими рукавами, закриті на грудях наплечні короткі одяжі; широкі жіночі плаття з широкими рукавами, вишитими навколо шиї і по долу рукавів; про платтеподібний довгий майже облягаючий чоловічий і жіночий одяг Стародавньої Ассирії та ін.

Закритим, що переважно облягав, багатокомплектним (курти, кафтани, штани, пояси, сорочки тощо) був перський одяг, з яким за

кроєм перегукувався одяг наших скіфів та сарматів. Пам'ятки мистецтва Стародавньої Греції, як звичайно, відображають легкі як чоловічі, так і жіночі одяги: чоловічі хламиди, що покривали одне плече та корпус ззаду і спереду, а на другому плечі їх кріпили фібулою; легкі складчасті як чоловічі, так і жіночі кіси. Натомість в епоху Східної Римської імперії – Візантії у панівних верств населення були вироблені легкі довгі багатодекоровані ризи і плаття, у жінок тісніші, у чоловіків, як це видно на фресках святої Софії в Києві, легкі. Ці візантійські “моди” перейняла знать Київської Русі. Зазначимо, що в давні часи одяги народів і держав були, назагал, дуже консервативними і не змінювалися у головних компонентах упродовж сотень років. Навіть раннє європейське середньовіччя багато в чому – особливо в жіночому костюмі – повторювало форми античності. Порівняно швидко – через сотню чи десятки років почали змінюватися європейські моди лише десь з другої половини XVIII ст. Наприклад, у жіночому костюмі *мода рококо*, коли на голові аристократки могли конструювати образ морського парусника, була поширена близько 50 років, мода пізнього класицизму, що на початку XIX ст. отримала назву *ампіру*, теж близько 50 років, проте вже *бідермайєр* 30 – 40-х років XIX ст. тривав десь близько 20 років. Йому на зміну прийшла мода *криноліни* – широкого круга на рівні таза під широким платтям, що протрималася кільканадцять років, з 1870 р. поширилася мода *тюрнюри* – плаття з подушечкою нижче пояса позаду, довге, нероз'їз шлейфом. Моди кінця XIX – початку XX ст. відповідали художнім стилям історизму (неоренесансу передусім) модерну тощо; 20-ті роки XX ст. знаменувались поширенням жіночої моди чоловічих естетичних цінностей: плоских грудей, маскованих одягом обрисів таза і ніг, видовженого силуету, низьких каблуків на взутті. Військово-чоловічі риси надавали жіночим модам, у тому числі платтям, від передодня Другої світової війни. Особливо модними були високі плечики у платтях, що робило вигляд звуженої талії. До округлих плечей остаточно повернулися у 1948 – 1949 рр., а у Львові ще до початку 50-х років.

Щодо чоловічого костюма, то він ось уже майже 200 років змінюється несуттєво на базі класичного європейського костюма, компонентом якого є піджак, штани, сорочка, а також галстук чи інша в'язана прикраса сорочки посередині грудей на шії, жилет.

Варіанти модних варіацій чоловічого костюма визначали ширина холош, одно- чи двобортність піджаків, кількість гудзиків піджака, прилягаючий чи вільний крій, проріз внизу на плечово-спинній тканині, іноді гама кольору, одноколірність чи різноколірність компонентів.

За останні 200 років міський європейський костюм практично втрапив етнічні риси і набув інтернаціональної форми.

Ще більше речові пам'ятки одягу важливі під час дослідження етнічної самобутності народів, а також регіональних особливостей окремих народів. На міжнародній арені народи насамперед рекламують себе одягом: росіяни – сарафаном і чоловічою косовороткою на випуск; білоруси – тканими із вишитими червоними узорами на білих сорочках, “наметками” на голові, спідницями білими чи одноколірними, андараками чи саялами як поясними одягами; для жіночого одягу народів Середньої Азії передусім характерна *паранджа* (фаранджа) – спеціальний халат, який надягали прямо на голову, з вирізом для обличчя, закритим спеціальною маскою *чачваном* (чашимбанд), для чоловічого – тубетейка, а в давніші часи – чалма. Зрозуміло, що є особливості – на фоні загальноазійських рис в одягу узбеків, казахів, туркменів, таджиків, киргизів та інших народів.

Особливі етнографічні риси властиві також усім народам, у тому числі європейським: німцям, болгарам, французам, англійцям, шотландцям, полякам, словенам, італійцям, іспанцям та ін.

Надзвичайно багатий за одяговими компонентами, кольоровою гамою прикрас, кількістю одягових ансамблів етнографічних груп та за іншими ознаками народний одяг України. Без перебільшення можна сказати: ніщо так чітко не ділить України на етнографічні регіони, як народний одяг. Є ансамбль народного одягу Середнього Подніпров'я з компонентами, властивими тільки цьому регіону: каргатими плахтами, прилягаючими наплечними юпками, кольоровими сап'яновими чобітками, фактурною вишивкою сорочок та ін.; є ансамбль подільського одягу з горбатками, вишивками поліхромного геометричного узору на все поле рукава сорочки, поясами-крайками; є свої особливості в одязі гуцулів: запаски, кептарі, ходаки, гачі, гуні тощо.

Чітко виділяються особливостями в одязі Полісся, Волинь, Слсбжанщина, Бойківщина, Лемківщина, Покуття, Холмщина і

Підляшшя. Етнографи давно визначили, що етнографічне районування України за одягом накладається на таке ж районування за народним будівництвом, діалектами, мелосом та й менталітетом. Це, очевидно, стверджує, що етнографічні та локальні групи українського етносу відображають дуже давні відмінні умови та, відповідно, субетнічні корені свого формування.

Відмінні етнографічні риси народів є не тільки в таких первинного значення речових пам'яток, як зняття традиційного виробництва і занять, житла і поселення, народні ноші, а й у народних печивах і стравах. Щі із капусти чи рибна уха – традиційна страва росіян, пельмені – сибіряків, чанахи і чахохбілі – грузинів, деруни – білорусів, мамалига – молдаван, шашлики – вірмен, бiшбармак – казахів, кумис – казахів, туркменів, киргизів, кийму – кебаб – узбеків, мацу – євреїв, піцца і макарони – італійців, біфштекс – німців, і т.д. Так само, як з білою хатою чи народною думою, асоціюється українець з таким стравами, як хліб з салом, ковбаса з хроном, горілка з перцем, борщ, вареники з сиром, галушки, пампушки з часником, гречаники, куліш, голубці, юшка, кваша, джур, кутя, коровай, книш тощо. Цілоком є підстави вважати, що без речових пам'яток з ділянки народної кулінарії не можна дати завершеного етнографічного образу будь-якого народу, як і без інших речових пам'яток з ділянки промислів і ремесел, рибальства, мисливства, збиральництва, пасічництва.

6.3. Відображення минулого народів у їхній усній творчості, звичаях і обрядах

Усі сучасні народи, як звичайно, мають написані історії передусім на базі традиційних писемних джерел. Проте деякі сторони історичного минулого необхідно доповнювати відомостями з джерел нетрадиційних: усних переказів, дум, билин, народних історичних та обрядових пісень, таких видів словесної творчості, як прислів'я, байки, та навіть казки, з описів народної весільної та родинної обрядовості, календарних звичаїв і обрядів тощо. Багато реліктів давнини затримувалося в селянському громадському побуті.

Найдавніший період грецької історії значно забарвлений відомостями, що зафіксовані у міфах. Однак найбільше історики дописемної епохи (палеоліту, мезоліту та неоліту, віку міді і бронзи;

за суспільствознавчим визначенням - первіснообщинного ладу) використовують етнографічні відомості про сучасні відсталі у розвитку племена і народи для реконструкції найранішої історії сучасних передових націй і держав. Загальноприйнята думка про те, що у своєму розвитку людські спільності проходили, по суті, однакові ланки історичного ланцюга. За такою закономірністю історики реконструювали первіснообщинний лад на будь-якій території не лише на базі речових археологічних пам'яток, а також доповнювали багато його ланок відомостями з етнографії сучасних відсталих племен. Цю методу дуже широко використав Люїс Морган, доповнюючи давню історію Європи відомостями з життя індіанського племені ірокезів у Північній Америці. Учений написав відому працю "Стародавнє суспільство або дослідження ліній людського прогресу від давнини через варварство до цивілізацій" (1877). Працю і методу Л. Моргана широко застосовував один з основоположників марксистських теорій Фрідріх Енгельс у праці "Походження сім'ї приватної власності і держави".

Компаративний дисхронний метод у поясненні особливостей давніх суспільств на підставі етнографічних матеріалів з життя відсталих племен Америки, Африки, Австралії, Полінезії, російської Півночі і Далекого Сходу та інших куточків землі широко використовували історики первісного суспільства в радянський період. Прикладом може бути праця П.П. Єфіменка "Первобытное общество", видана 1953 р., у якій численні "білі плями", тобто явища, які повинні б бути за логікою людського співжиття, і які не надавалися для відтворення на базі археологічних пам'яток, кожного разу доповнені матеріалом з життя відсталих племен XIX чи й XX ст.

На підставі етнографії сучасних відсталих племен історики найдавніших епох намагаються реконструювати родоплемінну організацію давніх людей, форми шлюбу і шлюбно-сімейних стосунків та їхню еволюцію в часі, роль чоловіка і жінки в суспільних і сімейних стосунках та багато інших питань. Ф. Енгельс, наприклад, вивів такий ряд форм шлюбно-сімейних стосунків, використавши етнографічний матеріал з життя ірокезів та інших племен: *груповий шлюб* – чоловіки одного роду вступали у шлюбні стосунки (статеві) з жінками з іншого роду; *пуналуа* – брати одної сім'ї-роду вступали у шлюбні зв'язки з сестрами іншої

сім'ї-роду (етнографія це фіксувала у ХІХ ст. на Гавайських островах у племені пуналуа): *парний шлюб* – шлюбні стосунки склалися між парами за взаємною симпатією, та, здебільшого тимчасово; індивідуальна сім'я мала такі послідовні форми: патріархальна сім'я, братська сім'я, а також велика у різних варіантах, та мала у різних варіантах тощо.

Пізніше археологічна наука, що з різних найдавніших періодів історії розкопувала людські житла, розраховані на невелику кількість членів сім'ї, виявляла суперечність зі схемами Моргана, а особливо Енгельса, Ковалевського, Михайловського, що свідчило: не можна механічно переносити реальності сучасних племен на історичні реальності племен давно минулих часів, однак враховувати сучасний етнографічний матеріал у разі вивчення минулого також потрібно.

Специфічну раціональну історичну інформацію дають міфи (гр. *mythos* – переказ, оповідь) – особливі усні перекази, які формувалися в дописемних суспільствах і відображали сприйняття людиною навколишньої природи, як звичайно, одухотвореної, обожествленої, із внутрішніми зв'язками і суперечностями, властивими для стосунків між людьми з гіперболізованими можливостями божеств. Героями міфів були різні боги в їхньому генеалогічному зв'язку і взаємозалежності, напівбоги – людинобоги, народжені від шлюбних зв'язків богів з земними жінками. В більшості випадків стосунки між богами нагадують стосунки між членами роду доби так званого первіснообщинного ладу. Так само певні види діяльності ототожнювали з іменами окремих божеств. Виникли боги ковальського ремесла (Гефест у греків, Меркурій у римлян), тваринництва і пастухів, пастушої ліри і хороводів німф, пізніше також торгівлі і купців (Гермес у греків, Меркурій у римлян, Велес у східних слов'ян, Дамон у кельтів та ін.), прядіння і ткацтва (Афіна Паллада у ранній грецькій міфології). Утвердження патріархальних засад у сім'ї відображають стосунки на божественному Олімпі, де серед богів також панує “патріарх” (Зевс у греків, Юпітер у римлян, Перун у слов'ян). У богів так само, як і в земних патріархів дружини: у Зевса – Гера, в Юпітера – Юнона. Часто ті жінки подібно до земних дуже властолюбні, підступні, ревниві і жорстокі; є у “патріархів” також сини і дочки. Наприклад, у грецькій міфології Зевс був батьком Аполлона,

Артеміди, Арея, Афіни, Афродіти, Гермеса, Гефеста, Діоніса, Геби, Іриди, Персефони, також муз і міфічних героїв Геракла, Персея та ін. *Аполлон* – бог плодотворних сил Землі, цілитель, віщун, з часом бог мудрості і покровитель мистецтва; *Артеміда* (римська Діана) – в ранішу епоху богиня плодючості, покровителька тварин і полювання, богиня Місяця, з часом покровителька дівочості і породіль; *Арей* – бог війни; Афіна – покровителька Афін, богиня-діва війни, мудрості і знань (римська Мінерва), мистецтва і ремесел. Уважали, що вона вийшла з голови Зевса. В Афінах було свято Панафіней (Великих Панафіней). *Афродіта* (римська Венера) – богиня кохання і краси (дочка Зевса й оксаніди Діони, за іншим міфом вийшла з морської піни). *Діоніс* – покровитель виноградарства (римський Вахс, Бахус), син Зевса і фіванської царівни Семели. *Геба* – богиня вічної юності, дочка Зевса і Гери, дружина Геракла.

Очевидно, культ Зевса формувався в добу язичницького багатожества, як це пізніше було також у слов'ян в дохристиянську добу. Через це багато богів мають за свого батька Зевса, проте матері в них чи не завжди різні.

Міфологія, отже, відіграє роль своєрідного джерела родинно-суспільних стосунків гомерівського періоду, з якого маємо багату інформацію у міфологічному дзеркалі, хоча й у викривленому художньою фантазією.

Усна народна творчість своєрідно відображає історичні події та історичних діячів також з пізніших часів, тобто власне з тих, які широко відображені у писемних джерелах. Прикладом можуть бути українські історичні думи і пісні, сербські епічні пісні, російські билини, з пізнішого часу болгарські гайдуцькі пісні та ін. Порівняно з міфами епічна поезія, що виникла в середньовіччя, майже кожного разу прив'язана до конкретних історичних подій і діячів, проте в ній так само історична дійсність відображена через призму фантазії та неадекватно.

В українських думках головними героями є козаки, які боролися з турками і татарами, з ляхами та іншими ворогами України. Це історичні особи Дмитро Вишневецький, оспіваний як Байда, запорізький кошовий Іван Сірко, Богдан Хмельницький, Іван Богун, Максим Кривоніс, Семен Палій, а й також вигадані Козак Голота, Івась Коновченко, Вдовиченко, Маруся Богуславка, отаман Матеш Старий, Хвесько Ганджа Андибер та ін.

Загалом українські думи та історичні пісні передають значення багатовікової боротьби народу проти ординських нападів у всенародному сприйнятті. І реально таке сприйняття дуже близьке до об'єктивного:

Козак Голота на татарина як вовк поглядає.
А татарин важить насамперед на козака молодого:
Я тебе хочу живцем у руки взяти,
В город Килію запродади,
Перед великими панами-башами вихваляти
І много червоних, не лічачи, набрати,
Дорогії сукна, не мірячи, почитати.
Однозначною є оцінка того багатовікового лиха, яке несли турки і татари для українців:
Ой ти, турок проклятий, віро бусурманська,
Розлуко християнська!
Ти не одного сина з отцем і з матір'ю розлучила,
І брата з сестрою, і мужа з жоною,
Товариша із товаришем...

Як відомо, український народ мав складні стосунки з турецько-татарським світом від 1223 р. і до XVIII ст. Не буде перебільшенням сказати, що символ татарсько-турецької небезпеки залишився в народній пам'яті чи не на генному рівні.

Водночас, незважаючи на всі правильні оцінки в народному епосі трагічного впливу стосунків українського народу з татарами, турками, поляками, москалями, сюжетні лінії здебільшого є плодом художньої фантазії складачів дум та історичних пісень, тому прикладати їх до якихось історичних подій можна тільки з багатьма застереженнями.

Боротьба проти турецького поневолення, а вже далі – прославлення героїв тої боротьби, осудження зрадників, почуття ненависті всього народу до нападників, насильників і агресорів пронизує сербську епічну поезію. Центральною історичною подією тієї поезії є Косова битва, або битва на Косовому полі, у 1389 р. сербського війська під командуванням краля Лазара з численним військом турків на чолі із Султаном Муратом і його сином Баязетом. Сербські герої воевода Мілош Обилич, який зарубав Мурата, воїн Юг-Богдан та його дев'ять синів, банович Страхи́ня, цариця Милиця, дівчина Косівка, воїни Павло Орлович, Іван Косанчин,

Милан Топлиця ті інші змальовані як люди, для яких захист вітчизни є найвищою цінністю, дорожчою, ніж життя. Під час битви воевода Милош пробрався в турецький табір і вбив султана Мурата, однак його теж вбили. Пісня підносить цей подвиг ще вище, гіперболізує його:

Милош теж загинув там, цариця,
При Ситниці, при воді студенній,
Але й турків він побив немало,
Зарубав, султана він Мурата
Та й іще дванадцять тисяч турків.

У сербському епосі теж відображена народна уява, народна оцінка подій і людей; багато конкретних явищ або передані з великою дозою художнього вимислу, або ж всупереч історичній правді. Наприклад, цілком можливо, що князь Юг-Богдан та його дев'ять синів є вимислом творця епічної пісні, який намагався посилити драматизм події на Косовому полі: загинув у битві Юг-Богдан, загинули вісім його синів,

Зостався лиш Югович-Бошко
Він з корогвою літав по полю
Розганяв він турків-яничарів
Наче сокіл зграю голубину.

Реального ж героя битви Вука Бранковича народний епос незаслужено змалював як зрадника, хоча той усе життя боровся з турками і загинув у тій борні.

Сумнівна з погляду історичної достовірності постать героя битви бана Страхи́ні, який подібно до воеводи Милича теж пробрався в турецький табір, убив там Влах-Алію, визволив з неволі свою дружину, але так само “по коліна у крові червоній смерть прийняв”.

Надзвичайно милим є образ дівчини з народу у пісні “Дівчина Косівка”. По переможеному, покритому юнацьким тілом і кістками полю ходить Косівка, шукаючи серед убитих і поранених свого нареченого, умиває рани ще живих юнаків, знаходить юнака Павла Орловича:

Ще живий юнак був той відважний,
Та відрубана правиця в нього,
По коліно - ліва нога втята,
Ще й поламани крутії ребра.

У світлі духу й образів Косової битви, очевидно, можна ліпше зрозуміти, чому сучасна Сербія так болісно сприймає втрату Косово.

Великі пласти історичної інформації несуть на собі українські звичаї й обряди. Якщо проаналізувати українську *календарну обрядовість* від осінньо-зимового її циклу і до літньо-осіннього, то можна зрозуміти таке:

– найдавніший зв'язок нашого етносу і його праетносів (субстратів) з осілою землеробською культурою. Про це свідчать дідухи, які на свят-вечір перед Різдом ставлять на покуті, пригощання в той вечір худоби хлібом, зерном, пахучим сіном, новорічні посівання хлопчиків, ритуали, пов'язані з сівбою, жнивими, збиранням і споживанням плодів саду тощо;

– повсюдне поширення язичницьких вірувань багатобожжя в дохристиянські часи. В колядках, щедрівках, веснянках, купальських піснях до цього часу збереглися образи Сонця, що в дохристиянській Русі накладалося на бога Даждьбога (іранського Хорса), матері Землі (бог Сімарагл), вітру (Стрибога), грому, блискавки і війни (Перуна), весняного розквіту (Ярила). Язичницький пласт слов'янської міфології особливо затримався в обрядах, пов'язаних із Зеленими святами (Русалії) та зі святом Івана Купала.

У сімейному обряді весілля, що, напевне, сформувався в епоху первіснообщинного ладу, випуклими є фактологічні свідчення про особливе пошанування як духовної цінності подружнього життя, подружньої вірності, авторитету батька і матері, відповідальність молодій парі перед усім родом. Сюжети українського весілля не дуже узгоджуються із міркуваннями про невпорядковані шлюбно-сексуальні стосунки на ранніх етапах історії. Дочку, яка від'їжджає з родини своїх батьків, супроводжують піснею:

На добраніч, на добраніч,
і не на одну годину, і не на всю ніч,
І не на всю ніч, і не на весь рік,
І не на весь рік, а на весь вік.

Водночас, весільного дійства не досить, щоб стверджувати чи заперечувати існування матріархату десь у сивій давнині. На весільній обрядовості також нашарувалось чимало елементів пізнішого походження, зокрема, назви дійових осіб обряду: князь, княгиня, боярин, світилка, дружба та ін. Натомість деякі весільні

терміни, очевидно, дуже давні і про їхню етимологію єдиної думки немає (наприклад, коровай); не до кінця з'ясовані такі дійства обряду, як гільце, посад, перезва тощо.

Значно переплетений з язичницькими уявленнями про природу і стосунки між людьми родильний обряд. Багато історичних стереотипів духовного характеру народу відклалося в народних прислів'ях. Отже, коли говоримо про етнографічні джерела, треба завжди пам'ятати, що етнографічні сюжети - знання про народну матеріальну і духовну культуру у всіх її виявах – є дуже суттєвою органічною частиною взагалі історії як науки про людські суспільства.

Список літератури

1. *Борисенко О.К.* Весільні звичаї та обряди на Україні. – К., 1988.
2. *Вовк Хведір.* Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995.
3. *Горленко В.Ф., Бойко І.Д., Куницький О.С.* Народна землеробська техніка українців. – К., 1971.
4. *Етнографія України / За ред. С. Макарчука.* – Львів, 1994.
5. *Здоровова Н.І.* Нариси народної весільної обрядовості на Україні. – К., 1974.
6. *Мифы народов мира.* Энциклопедия. – М., 1980. – Т. 1: А-К; 1982. – Т. 2: К-Я.
7. *Павлюк С.П.* Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект. – К., 1991.
8. *Пономарьов А.* Українська етнографія. Курс лекцій. – К., 1994.
9. *Скуратівський В.* Вінець. – К., 1994.
10. *Степовик Д.* Скарби України. – К., 1990.

Лекція 7. ЛІНГВІСТИЧНІ ДЖЕРЕЛА

Лінгвістика як наука про мови народів, лексику мов, фонетичні, морфологічні та синтаксичні їхні особливості в цілому охоплює безмежну кількість історичної інформації. Для пізнання історичного минулого народів особливо важливі такі підрозділи лінгвістики, як порівняльне мовознавство та ономастика, зокрема, етнологія, антропоніміка, топоніміка та гідроніміка, інші галузі знань про власні назви.

Під історико-джерелознавчим кутом зору розглянемо такі галузі лінгвістики.

- 7.1. Історичне та порівняльне мовознавство.
- 7.2. Історичні та сучасні етноніми і субетноніми.
- 7.3. Гідроніми.
- 7.4. Топоніми.
- 7.5. Антропоніми.

7.1. Історичне та порівняльне мовознавство

Порівняльне мовознавство відображає відомості про мови народів у минулому і тепер, генетичні зв'язки між мовами народів, мовотворчі процеси в минулому, диференціацію і конвергенцію мов, які були в основі також етнотворчих процесів.

На підставі порівняльного мовознавства прийнято ділити всі мови світу на мовні сім'ї і групи. З огляду на певні аналогії в лексиці і фонетиці, а також у морфології і синтаксисі вчені розділили всі мови світу на такі великі сім'ї, як індоєвропейська, мовами якої розмовляє сьогодні близько 45,5 % людства, китайсько-тібетська, мовами якої користується 23,3% населення світу, семіто-хамітська, розмовляють 4,8% людей, дравідійська (3,8%), алтайська (2,5%), яку деякі дослідники поділяють на тунгусо-маньчжурську, уральську, тюркську, монгольську, ще одні вводять в цю сім'ю і японську, корейську та інші мови. Виділяють також менш вагомі за кількістю носіїв мовні сім'ї: чукотсько-камчатську, мон-кхмерську, малайсько-полінезійську, мунда; в Африці – нілосахарську, конго-кордофанську, койсанську. Не чітко ще класифіковано мови корінних народів Америки, а також не класифіковані мови корінних народів Австралії. Дуже умовно за ступенем близькості мов є так звана кавказька сім'я: абхазько-адигейські, картвельські, нахсько-дагестанські мови, хоч окремі

народи Дагестану є носіями тюркських мов (алтайська сім'я), наприклад кумики.

Спільна атрибутика мовної сім'ї найперше виявляє себе в подібності займенникових форм, назві окремих частин тіла, слів з семантикою води, вогню, сонця, членів сім'ї, бути, дати, їсти, пити та ін.

Ця ж спільна атрибутика лексики є свідченням ближчої чи дальшої спорідненості між собою окремих мовних груп усередині мовних сімей. Очевидною є фонетична подібність багатьох слів на означення членів родини у слов'янських і германських мовах, наприклад, в українській і німецькій: батько – Vater; мати – Mutter; син – Sohn; дочка – Tochter. Однакову або наближену між собою семантику в обох мовах мають такі слова, які у словотворчих процесах повинні були з'явитися на дуже ранніх етапах, тобто тоді, коли ще не простежувалося диференціації мовних груп: сонце – Sonne, море – Meer, вода – Wasser, день – Tag, ніч – Nacht, кіт – Katze, ніс – Nase, серце – Herz, ім'я – Name, любов – Liebe, гість – Gast, стояти – stehen, лежати – liegen, сидіти – sitzen, їсти – essen, дякувати – danken, кликати – klingeln (дзвонити), ні – nein, один – ein, два – zwei, три – drei тощо. Крім іншого, подібність назв членів родини повинна свідчити про те, що внутрішні сімейні стосунки, близькі за змістом до сучасних, були в дуже давні історичні часи, принаймні на тому етапі, коли ще від індоєвропейської мовної спільності не від'єдналися в окремі мовні групи германці і слов'яни, а це, як припускають, відбувалося не пізніше першої половини першого тисячоліття до нашої ери.

Історичне та порівняльне мовознавство допомагає реконструювати процеси розселення племен і народів, напрями рухів кочівників, контактування між етносами в історичні часи. Проте інформаційні властивості історичного та порівняльного мовознавства для дослідження руху етносів у минулому є в межах розселення носіїв одної мовної сім'ї. Сучасні мовознавці відкинули думку про походження всіх мовних сімей, тобто всіх мов світу з якогось одного кореня. Очевидно, зародження і розвиток мов припадало вже на період, коли найдавніші предки людини розселилися на широких просторах земної кулі.

У межах же одної мовної сім'ї можуть добре простежуватися географічні регіони проживання близькоспоріднених етносів, шляхи їхніх мандрівок, контактування з іншими, навіть мовно

далекими племенами і народами. Наприклад, належність угорців, які проживають сьогодні в центрі Європи, у Паннонській низовині над Дунаєм, до уральської мовної сім'ї, навіть без знання їхнього історичного минулого за іншими джерелами, наштовхує на висновок про їхню прабатьківщину десь у районі сучасного розселення численних, здебільшого невеликих за кількістю носіїв мов уральської сім'ї, народів: фіннів, карелів, комі, воді, саамі, венсів, марійців, мордві, удмуртів, мансі, мері, мурами, мешери, а також дрібних самодійських племен у районі Саян. Звичайно, одна мовна близькість угорців до інших етносів уральської сім'ї (угро-фінських і самодійських), ще не свідчить про їхню значну кровноспорідненість з північними етносами уральської сім'ї. В оточенні європейських народів угри і за антропологією набрали дуже багато відмінних рис від антропології, наприклад, фіннів. Угри переважно темноволосі, серед них чимало темнооких, високорослі, брахікефали; фіни, навпаки, переважно світловолосі, світлоокі, доліхокефали. І все ж, мовна близькість угрів і фіннів – не випадковість в історичній долі та історичних взаємозв'язках народів, а незаперечне джерело того, що колись, у давньому минулому долі цих народів перехрещувалися.

На багато історичних пошуків наштовхує сучасне розселення носіїв мов тюркської мовної групи, до якої належать такі народи, як турки, азербайджанці, казахи, киргизи, туркмени, узбеки, башкири, каракалпаки, татари, тувинці, чуваші, якути, хакаси, кумики, ногайці, балкарці, карачаївці, гагаузи, караїми, також деякі народності Афганістану, Монголії, Китаю, Ірану. Якути проживають на сході Сибіру, турки – в Малій Азії та Європі, багато з цих народів – у Середній Азії, на Кавказі і Волзі. Суттєво на таку географічну розселеність тюркомовних народів повинні були вплинути особливі соціально-політичні умови їхнього розвитку, зокрема захоплення їхніх предків ординськими пересуваннями в часи Чингісхана і Батия. За кровноспорідненістю турки є ще більше різними, ніж угро-фінни, і належать до різних рас. Якути – монголоїди, турки, гагаузи, азербайджанці – європеїди. До європеїдів переважно належать туркмени, однак уже серед узбеків, казахів, татар Поволжя, каракалпаків, а особливо серед киргизів виразно простежуються монголоїдні риси. Як відомо, антропологічні характеристики та відмінності формувалися значно раніше, ніж

мовні. Отже, на якомусь етапі розвитку різних за фізичним типом народів на їхнє життя повинні були накладатися якісь сильні соціальні та етнокультурні чинники.

Багато загадок таїть у собі розселення індоєвропейських народів на великому євразійському просторі, не беручи до уваги їхнє розселення на американському та інших континентах, де вони оселились у відомі пізніші історичні часи. На півострові Індостан проживають такі великі індоєвропейські за мовою народи, як гінді, маратхі, бенгальці, біхарці, гуджаратці, орія, роджастханці, пенджабці та ін. У Середній Азії живуть таджики, в Ірані – перси, курди, гілянці та інші, у Європі – численні народи слов'янської, германської, романської, балтської, кельтської та інших мовних груп, окремі народи індоєвропейської сім'ї – греки, албанці, на Кавказі – вірмени. В історичній та етнографічній літературі нема єдиної думки про індоєвропейську, арійську прабатьківщину. Одні автори шукають її в Індії, інші, в тому числі М. Грушевський, – у Східній Європі, ще інші – у горах Алтаю. Від першого тисячоліття до нашої ери пересування індоєвропейських народів відображене в пам'ятках писемних джерел (зокрема про кіммерійців, скіфів, сарматів). Уже зазначено про мовні паралелі в українській і німецькій мовах, що належать до двох індоєвропейських мовних груп, відповідно, слов'янської і германської. Вчені-лінгвісти відшукують так само багато спільних рис у мовах балтської і слов'янської груп, слов'янської та іранської (історичних скіфів, сарматів, сучасних осетинів, персів та ін.), слов'янської та романської тощо. На тій підставі, що кількість спільних рис у парі мовних груп балтської та іранської є в багато разів меншою, ніж у парах балтської і слов'янської, слов'янської та іранської, академік Ф.Філін зробив висновок, що прабатьківщина слов'ян повинна бути десь на просторі між давніми іранцями і балтами, у пізніші часи – між скіфо-сарматами і балтами. “Давній пласт сепаратних слов'яно-іранських мовних зв'язків, – писав він, – у багато разів перевищує сепаратні балто-іранські зв'язки [10, с. 13].

Про тривалі історичні контакти румунської та молдавської мов з мовами слов'ян свідчить той факт, що в сучасній мові румунів та молдаван налічують до 45% спільних зі слов'янськими коренів, часом аж до семантично близьких фраз: наприклад, “татул рус, мама рус, нумо Іван молдаван”.

Отже, історична та порівняльна лінгвістика слугує дуже важливим критерієм для з'ясування прабатьківщини окремих народів, їхніх мовно-культурних контактів з іншими етносами минулого, характеру занять давніх попередніх поколінь, характеру місцевостей – степових, лісистих, лісостепових, болотистих, поблизу моря тощо. Власне, на базі особливостей мови слов'ян, поширеності в ній окремих термінів, назв рослин, постичних образів дослідники зробили висновок про прабатьківщину слов'ян десь у лісостеповій зоні з болотами й озерами, але далеко від моря, з лісами, у яких росли дуби й осики, берези, липи, клени, ясени, ялини, сосни тощо, проте не було буків, яворів, черешень, модрин [10, с. 7].

Крім того, знання про гідроніми, про мовні контакти ранніх слов'ян зі скіфами на півдні і балтами на півночі та інші відомості дали підставу мовознавцям висловити думку, що слов'янські племена у першій половині I тис. до н.е. заселяли лісову рівнинну територію від верхів'їв Західного Бугу до середньої течії Дніпра. До регіону на заході належала Прип'ять з притоками, на сході ж межа раннього слов'янського заселення, за даними мовознавства, не є чітко визначеною, хоча припускають, що вона була на лівому боці Дніпра між нижніми течіями Десни і Сожі.

7.2. Історичні та сучасні етноніми і субетноніми

Етнонім (народоназва) у сприйнятті сусідніх і тих, що контактують, народів концентрує в собі всі антропологічні, мовні, історичні, культурні та психологічні риси свого носія і є засобом диференціації етнокультурних рис різних народів. Коли українці говорять про татар, то мимоволі усвідомлюють їхні азійські витоки, столітні ординські пляндрування України, мусульманську віру, дещо монголоїдні риси обличчя, належність до тюркомовної групи народів, депортацію кримських татар у 1945 р. і їхні сучасні умови проживання в Криму та ще багато атрибутів того етносу. Коли ж називають німця, то думають про його належність до великого народу, що мешкає в центрі Європи, який дав світові великих мислителів, художників слова і пензля, а також розпочав Першу і Другу світові війни, за командою Гітлера повірив у свою расову вищість і прилучився до фізичного нищення інших народів.

Етноназва єврей означає представника народу, що живе вірою у свою богообраність, розсіяний по всьому світу, який після Другої

світової війни спромігся створити національну державу Ізраїль на землі давньої історичної прабатьківщини; до 1941 р. густо населяв численні міста і містечка України, мав свої синагоги і крамнички, був вірним своїм, віками виробленим правилам співжиття з українцями, не у своєму добропорядним, але й не злочинним, що в зоні німецької окупації в часи війни був майже поголовно винищений. Відкарбувався в пам'яті зовнішній вигляд містечкових євреїв і єврейки, постійно заклопотаних, не завжди охайно вдягнутих, багатьох з довгими носами і кучерявим рудим чи чорним волоссям тощо.

Такими ж досить повно означеними склалися в уяві українців стереотипи поляків, росіян, білорусів, чехів та інших національностей, з якими доводилось контактувати у сфері господарської діяльності і побуту.

Зрозуміло, що українці усвідомлюють і власні позитивні та негативні духовні й фізичні риси: працьовитість і почуття відповідальності перед членами родини та громади, побожність і віра в чари, пісенність і гостинність, відвага і скромність, а разом з тим схильність до прислужництва і підлабузництва, надшерблення відчуття національної гідності і солідарності, надмірне захоплення часто сумнівними цінностями інших націй.

Національні риси сформувалися протягом багатьох віків під впливом способу життя і занять попередніх поколінь, характеру етнічного процесу чи то як ізольованого, чи то в конвергентних зв'язках з іншими етносами, природно-географічних умов проживання тощо.

Писемні пам'ятки залишили багато повідомлень про етноніми, в тому числі на території сучасної України. Геродот в "Історії" називав такі народи, як скіфи, сармати, калліпіді, які нібито були напівеллінами і напівскіфами, алізони, що сіяли і споживали пшеницю та цибулю, часник, сочевицю і просо. Алізони проживали вище (течії Борисфена, Гіпаніса та ін.) калліпідів. Вище алізонів жили скіфи-оратаї. Деякі сучасні лінгвісти вважають, що скіфи-оратаї належали до місцевих праслов'янських племен, однак були іранізовані скіфами [13, с. 22]. Ще північніше від скіфів-оратаїв мешкали племена неврів. Геродот також називав народи, до яких скіфські вожді посилали своїх послів з метою схилити їх до спільної боротьби з персами: таврів, агатірсів, андрофагів, маланхлайнів, будинів, савроматів [1, с. 204].

Наприкінці I тис. до н.е. сильним було мовно-культурне контактування скіфів з давнім слов'янським народом венетами. Дехто навіть вважає, що тоді виробився свого типу скіфо-венедський білінгвізм. У будь-якому разі у слов'янські мови ввійшло багато іранських слів: рік, степ, смерд, вогонь, собака та ін. [13, с. 24].

Про венедів (західних) писали римський історик Тацит (I–II ст. н.е.), грецький учений II ст. н.е. Птоломея. На картах Птоломея нанесені венеди, певкини й бастарни, язиги й роксолани. Ще раніше про роксоланів писав також грецький географ Страбон (I ст. до н.е.— I ст. н.е.). І взагалі цю народоназву фіксували багато авторів уже з кінця I тис. до н.е. Значно пізніше, у часи Руської держави і згодом, народоназву “роксолани” не раз ототожнювали з етнонімом руси.

Відомий етимолог-іраніст В.І. Абаєв вважає, що назва народу роксолани утворена від скіфських слів геука, гаука – світло і алани, алани – назва племені, її етимологія – світлі алани, або ж алани русі [13, с. 28].

Римський автор I ст. н.е. Пліній Старший писав про розселення за Істром (Дунаєм) скіфів, над Понтом Евксинським гетів (поримськи – даків), сарматів (по-грецьки – савроматів), також зачислюваних до них гемаксобів, або аорсів, далі – троглодитів (нащадків скіфів-рабів), аланів і роксоланів. Роксоланів згадували і пізніші автори Амміан Марцеллін (330 – 400 р. н.е.), готський історик Йордан (VI ст. н.е.), географ Равенський (IX ст. н.е.) [13, с. 30].

Якщо б вдалося довести неперервність назв роксолани-руси від кінця I тис. до н.е. і до русів київського часу, то тим самим було б остаточно підірвано норманську концепцію походження народоназви русі і держави Київської Русі. Конструкцію такої неперервності робив свого часу М. Ломоносов [13, с. 30 – 31]. У сучасній осетинській мові, що належить до персько-іранської мовної групи індоевропейської мовної сім'ї, і сьогодні є слова гох – світлий; алани – назва народу.

У сучасній мовознавчій науці тривають численні пошуки географії та етимології назви русі. Іноді вдаються до протиставлення лексем русь, русин, руснак, руський, русинець та інших у цій низці, відносять у давньому європейському письменстві прізвища Rusinus, наприклад, у контексті Rusinus jpanus morsticus (Русин морський воевода) тощо. Проте філологи не відмовились від думки про походження назви русі власне від

слов'янської етимологічної основи. “Вважаємо, – пишуть автори вже цитованої книги [13, с. 36], – що етимологи надто легко відмахнулися від думки О.І. Соболевського, за якою етнонім і топонім Русь перебувають у генетичному зв'язку із давнім прикметником русь “русий”, “блондин”, “рудий”. Ці ж автори припускають, що етнонім русь міг потрапити до нас також з півночі, можливим аргументом чого може бути фонетична паралель з відомими угро-фінськими етнонімами весь, водь, голядь, корсь, либь, пермь, сумь, чудь, ямь та ін.

На нашу думку, проте, безперспективними і штучними є пошуки семантичних протиставлень у словах русь, русин, руснак, Rutheni тощо. Мабуть, безпомилково на це відповідав Михайло Драгоманов, який писав, що нема жодних підстав протиставляти лінгвістичну генеалогію слів “русський”, “русский”, “русский”, “русин”, “Русь”, “Росія”, “російський” [3, с. 43 – 44, 59, 103].

Про прадавнє місцеве походження етноніма Русь свідчить поширення і багаторазова його фіксація вже з першої половини XI ст. на Закарпатті. Важко, і навіть неможливо уявити, щоби принесений варягами десь у IX ст. на Середнє Подніпров'я етнонім “русь” уже від початку XI ст. міг бути без застережень уживаний на означення місцевого слов'янського населення аж на Закарпатті. Наприклад, в угорських анналах під 1031 р. син угорського короля Степана Емеріх, який управляв Закарпаттям, названий “князем руським”. Під 1046 р. титул князя руського “rex Ruthenorum” мав майбутній угорський король Бейла, у 1064 р. під цим титулом вписаний майбутній король Гейза, у 1085 р. – майбутній король Коломан. У життєписі архієпископа Конрада під 1127 р. Закарпаття назване Руською маркою [17, с. 16 – 17].

Як відомо, українці використовували етноніми “русський”, “русин” як власні аж до початку XX ст. У Галичині ще 1931 р. за польським переписом населення близько 1200 тис. осіб записали як рідну мову руську. Паралельно впродовж віків Україні був відомий етнотопонім “Україна”, від якого вже від середини XIX ст. в громадсько-політичному житті (від “Книги буття українського народу” і звернення “До братів українців” кирило-мефодіївців) почав утверджуватися етнонім “українці”.

Надзвичайно численною є наукова та спекулятивно-політична література про етнотопонім “Україна”. Уперше це слово на

означення певної території (Середнього Подніпров'я) вжите в Київському літописі за 1187 р. у контексті про смерть переяславського князя Володимира Глібовича (“місяця квітня у вісімнадцятий день”), який “покладений був у церкві святого Михайла, і плакали по ньому всі переяславці... За ним же Україна багато потужила”. Через два роки в тому ж літописі згадано про “Україну Галицьку”, куди приїхав на княжіння Ростислав Берладничич. З приводу цих перших літописних згадок висловлено багато міркувань, зокрема щодо семантики слова “Україна”. Чи не найбільше авторів схилилося до думки що це слово було вжите в літописі в значенні країни. Свого часу (1672) польський історик Самуель Грондський спробував надати “окраїнній” схемі походження назви “Україна” політичного забарвлення. У праці “Історія козацько-польської війни” він написав, що нижня і середня Наддніпрянина, де жили козаки, була Окраїною Польщі, і тому її називали Україною. Пізніше подібні польські конструкції ввійшли навіть до шкільних підручників і популярні досі. Те ж саме робили й росіяни, які в Посольському приказі навіть слово спеціальне придумали: “украинные” замість “окраинные”, щоб ліпше прикладалося до України, нібито як країни Росії.

Треба, проте, зазначити, що багато українських істориків, у тому числі дуже заслужених і авторитетних, серед них М. Грушевський, К. Гуслистий, М. Котляр, О. Пріцак, погоджувалися з “окраїнною”, чи “українной”, схемою, хоч вона, вочевидь, є дуже штучною, суперечить змісту давніх літописних записів, у яких усе стає чітким, як тільки слову “Україна” (літописному “Оукраина”) надати змісту слова “країна”. З пізніших українських перекладів слов'янських текстів святого письма також чітко видно, що ще у XVI ст. в українському культурному середовищі словом “Оукраина” перекладали церковно-слов'янське “страна” [8, с. 496 – 497]. Останнім часом щораз переконливіше доводять, що у XII ст. і, напевне, раніше слово “Україна” відігравало роль субетноніма Русі, на зразок Волині, Полісся, Сівера, Погорині та інших, і стосувалося тоді Середнього Подніпров'я.

Поряд з етнонімами історико-етнографічна наука розрізняє також суперетноніми. Ними називають історичні спільності, що мають близькі мови, походження та історичну долю, релігію, спосіб життя, культуру тощо, наприклад слов'яни, германці, балти, романці. Є,

однак, автори, які за головний критерій суперетносу беруть не генетичну спільність етносів, а їхню історичну долю і культуру, що складалися в умовах великих політичних об'єднань, під впливом “інтернаціональних” релігій тощо. Відомий російський учений Лев Гумільов зачислявав до суперетносів, наприклад, елліністичний світ, католицьку Європу, мусульманський світ. Очевидно, з таких позицій до суперетносу можна було до 1991 року зачислити так званий радянський народ. І навіть досі деякі спільні характеристики можна прикладати до українців і казахів, грузинів і молдаван тощо.

Субетнонімами прийнято називати історико-культурні спільності в межах одного етносу. Субетноси мають відмінні від назви етносу субетноніми. На рівні етнічних груп у рамках російського етносу вирізняють донських козаків, камчадалів, на рівні етнографічних груп – сибіряків, поморів та ін. Усередині українського етносу на рівні етнографічних груп розрізняють гуцулів, бойків, лемків, поліщуків; а на думку деяких учених, також литвинів (на території лівобережного Українського Полісся) [2, с. 194 – 200].

У разі використання етнонімів необхідно враховувати, чи етнонім є самоназвою того чи іншого народу, сприйнятою також іншими народами, чи виник у середовищі сусідніх народів. Самоназви визначають як *автоетноніми*, а назви, що виникли поза етносом - *аллоетнонімами*. Автоетноніми здебільшого сприймають також сусідні народи. У випадках існування аллоетноніма, як звичайно, для користування в межах етносу є паралельно також автоетнонім. Наприклад, слов'янські народи називають німців німцями, самі ж німці мають автоетнонім *Deutschcen*; більшість європейських народів на означення народу Фінляндії використовують народоназву фінни, самі ж фінни називають себе *суомі*.

Походження етнонімів у різних народів неоднакове. Є етноніми, що походять від легендарних чи міфічних керівників племен у минулому: вятичі – від Вятка, радимичі – від Радима. Відома легенда про братів Леха, Руса і Чеха, які, нібито, були родоначальниками поляків (ляхів), русів і чехів, про їхнього батька Славу – родоначальника слов'ян. Від глав територіальних об'єднань ведуть свої народоназви ногайці, лотарингці, за легендою – також давні римляни.

Дуже частими є етноніми, що походять від назви країни, краю, природних особливостей території проживання народу в давні часи:

українці, дреговичі, древляни, поляни, ободрити та ін.; деякі аллоетноніми виводять від сторін світу, у яких мешкають носії етнонімів: сіверяни, франки салічні (від кельтського слова САЛ – море). Серед українських субетнонімів є такі, які виводяться від деяких характеристичних ознак їхніх носіїв: сотаки – від тих, хто замість займенника “що” вживає “со”, лемки – від частого вживання в мові частки “лем”, батюки – від поширеного звертання “батьку” тощо. Слов’янський народ болгар узяв для себе автоетнонім від асимільованого ним же тюркського племені болгар з-над Волги. Деякі народи поміняли свої етноніми вже в ХХ ст., наприклад казахи, які до 30-х років називалися киргизами.

Кожний історичний етнонім, отже, таїть у собі багато загадок, а також інформації про свій зв’язок з мовою власного чи сусіднього народу, про спосіб життя і місце проживання предків, про контакти з іншими народами, про антропологічні та психологічні риси його носіїв, про тривалість та особливості національної традиції народів і про інші історичні відомості.

7.3. Гідроніми

Важливу історичну інформацію дають *гідроніми* – назви річок, озер, боліт. Гідроніми дуже стійкі. Помічено, наприклад, що назви великих і малих річок часто етимологічно і фонетично пов’язані з мовами народів, які давно вже перестали проживати в тій чи іншій місцевості. Один із таких гідронімів – Дунай, що у скіфо-сарматських мовах означав просто велику воду, а в українській мові не лише означає конкретну велику ріку Дунай, а в усній народній творчості відображає символічну, міфічну ріку Дунай у розумінні великої водиріки. Поетичний образ Дунаю в українській народній пісні, як нам здається, постав не тому, що десь далеко пливла велика ріка з такою назвою, а тому, що слово дунай десь на етапі формування української мови означало в ній збірний образ великої води.

Тихо-тихо Дунай воду несе,
А ще тихше дівка косу чеше.
Вона чеше та й на Дунай несе,
Пливи, косо тихо за водою,
А я піду слідом за тобою...
або ж: Понад Дунай глибокий
Виріс терен високий,

А з-під того терена
Вийшла вдова молода.
Вийшла вдова молода
Породила два сина
Та як та й породила
В чорний китай повила
Та й на Дунай пустила... [12, с. 83 – 84];
або ж: Надлетіли гуси з далекого краю,
Збили, сколотили воду на Дунаю.
Бодай тії гуси із пір’ям пропали,
Що нас молоденьких до війська віддали. [12, с. 90]
або ж: Ой піду я понад Дунай, - Дунай стоїть тихо
Рада бим в нім утопити усе своє лихо. [12, с. 142], і
таких прикладів безліч.

Однак, поряд з міфічним і водночас конкретним Дунаєм ввійшли в українську мову і такі назви рік, як Дон, що в оучасній осетинській мові (з групи іранських, до яких належала і скіфська) означає просто вода; як Дністер, що осетинською означає бистра вода; як Стрий, що означає просто бистрий; як Дніпро, що, очевидно, тотожне воді з порогами та ін. Про зв’язок з іранськими мовами свідчить звучання таких українських гідронімів, як Стир, Остер.

Звичайно, інформація, яку таять нинішні гідроніми, не подає нам якихось хронологічних відомостей, не відображає причини зникнення ще давніших гідронімів, як наприклад Істр, Тирас, Борисфен, Гіпаніс та інші, однак вона засвідчує істину про проживання на тих чи інших територіях у давні історичні часи носіїв мови, залишки від якої закріпилися в назвах рік та озер уже й після того, як ті носії зникли.

Дослідники гідронімів України наводять також відомості про походження назв деяких рік з мов інших народів, які тривалий чи короткий час проживали на землях сучасної України або ж “мандрували” ними. З огляду на це, варто зазначити, що в Україні пливають ріки, які зберегли свої назви ще з епохи індоєвропейської мовної спільності. Відповідно, такі факти є доказом концепції індоєвропейської прабатьківщини також і в Східній Європі. До давньої індоєвропейської мови деякі дослідники зачисляють гідроніми з коренем чи звукосполученнями ЛУП, що відображали

бурхливість, негамовність потоку, КАРМА, що ніби семантично пов'язане з індоєвропейським *kurmen* – черв'як (течія крива, як черв'як), з коренем БУТ, що мав семантичне навантаження прибування (води), роздування тощо. Вдаючись до фонетичної близькості звукосполучень – ЛУП і – Лип, під іллірійське чи навіть індоєвропейське походження пробують підводити здавалось би цілком зрозумілі такі українські гідроніми, як Гнила Липа, Золота Липа [13, с. 55, 66–67, 87–89, 93].

Серед українських гідронімів помічені й такі, що були занесені варягами, наприклад Тясма чи Ільма, балтами (допускають балтійське походження назви р. Бетеж у басейні Сейму) [13, с. 68, 88–89] та ін. Тюркську етимологічну основу мають гідроніми Коломак (кол, коль, куль – вода, річка, озеро, рукав річки і ін.), Кагамлик (каган – ватажок племені), Сула (рідкий, водяний, соковитий, багатий на воду), Супой (су - вода), Альма (алма - яблуко), Карань (чорна вода) та ін.

Багато гідронімів України під етимологічним кутом зору і досі не прочитані. Достатньо хоч би назвати деякі середні і малі річки на території колишнього Київського намісництва за описом 1785 року: Псьол, Харол (Хорол), Унава, Ірклій, Чумгач, Недра, Сваромка, Чавелка та ін. [14, 161–173].

Проте чи не найбільшу частку гідронімів України становлять слов'янські назви. Особливо багато їх у північній і середній смузі сучасної України і частини сусідніх земель Польщі та Білорусії: Вепр (польське Вепш), Буг, Турія, Стохід, Горинь, Уборть, Ірпень, Стугна, Трубіж, Тетерев, Десна, Уж, Случ, Прип'ять. До цього ряду можна додавати назви десятків невеликих річок і річечок, озер, боліт, які у всій середньо-північній смузі України майже кожного разу мають зв'язок зі слов'янськомовною основою: Прорва, Абзув (перший зовнішній шар дерева, нижній шар кори дерева та ін.), Ольховиця, Ровчак, Мосток, Неріч, болото Кумарське, озеро Осовське, озеро Каракове, озеро Сажалка, десятки озер з власною назвою Озеро з тим чи іншим так званим ад'єктивним компонентом: Біле Озеро, Велике Озеро, Волкове Озеро, Горлове Озеро, Гірке Озеро, Довге Озеро, Дякове Озеро, Журавлеве Озеро, Кругле Озеро, Криве Озеро, Лоєвцеве Озеро, Сине Озеро, Тихе Озеро, Ужеве Озеро, Чисте Озеро тощо. Дуже поширеними є назви озер, боліт та низин з апелятивами ТОПИЛО, ТОПИЛЬЦЕ: наприклад, Морозове

Топило, Мохове Топило, Кругле Топило, Довге Топило, Груське Топило, Мале Топило та інші, так само з апелятивом КУПАЛО: озеро Купела, Шевченкове Купело, Галка Купела, Юдина Купела тощо; з лексемою окулок, що в деяких говірках означає озеро, семантично пов'язане зі словом ОКО: озера Окулок, Котлубаїв Окулок, Чорногорців Окулок, Чистий Окулок, Дальній Окулок, Панів Окулок тощо; чимало озер мають у назві лексему Закруг [6, с. 164 – 168; 20, с. 170 – 176].

Здебільшого саме на підставі частішого використання гідронімів слов'янськомовного походження більшість дослідників етногенезу слов'ян трактують територію від Вепра і Бугу на заході до середнього Дніпра і Десни на сході як найімовірнішу прабатьківщину слов'ян. Та є й такі, які схиляються до думки про те, що цей регіон міг бути прабатьківщиною індоєвропейців. Наприклад, Михайло Грушевський 1904 р. писав: “...Все більше правдоподібним... стає погляд, що індоєвропейці жили десь в Східній Європі ще перед своїм розселенням, а їх культурна еволюція на правітчишні іде ген в глибину неолітичної культури... Зістається в цілості *можливість*, що від неолітичних часів до вповні історичних IV віка людність полудневої і полуднево-західної частини Східної Європи в головнім була з індоєвропейської родини і значить стрічались тут одноплемінні етнографічні групи” [16, с. 3 – 5]. Навпаки, на тій підставі, що на захід від Вісли практично нема слов'янських гідронімів, відкидають концепцію вісло-одерської прабатьківщини слов'ян, яку свого часу висловили і відстоювали польські археологи І. Костшевський, Л. Козловський., Т. Лер-Сплавінський [10, с. 6 – 8].

Цікаво зазначити, що знання про поширення тих чи інших гідронімів історики використовують також для вивчення міграцій етнічних груп у давнину. Наприклад, на Закарпатті є ріки з назвами Пина, Мала Пина, Уж, Тур'я. Притоки з подібними назвами Уж, Пина, Тур'я на півночі України має Прип'ять. У Київській області є річка Ірша, а на Закарпатті - річка Іршавка і селище Іршава. Дністер у давнину називали Тирас, на Закарпатті тепер є річка Тирасва. На це звернув увагу лінгвіст М. Антошин. Враховуючи поряд з фактами гідронімії велику строкатість закарпатських діалектів, лінгвісти та історики доходять висновку про широку географію східнослов'янської прабатьківщини закарпатських українців [15, с. 161 – 169].

Треба завважити, що дослідники історичної лінгвістики у питанні гідронімів висловлюють різні припущення щодо їхньої етимології, іноді малоправдоподібні. Наприклад, що гідронім Яловиця за семантикою походить від лексеми ялова, пуста; гідронім Жеребна – від горбів; Ляда – від твердого місця; Полудниця – від течії з південного напрямку, Макоша – від індоєвропейських лексем “ма” – мати і “кош” – жереб, доля [13, с. 49 – 51, 62, 71, 74, 165] тощо. Не заперечуючи категорично подібних пошуків етимології гідронімів, можемо, однак, припускати й інші їхні пояснення: Яловиця в давнину могла пропливати через ялинові бори; Жеребна – бути багатою на рибу; Ляда названа за теонімом Ладо; в Полудниці течія покривала лише півдня, тобто річечка була мілководною; Макоша названа так за присутністю над її берегами численної мокши тощо.

Можна, отже, підсумувати, що сучасні гідроніми сформувалися протягом багатьох віків і тисячоліть, а тому їхні етимологічні корені пов’язують до семантики слів з мов племен і народів, які в різні часи проживали на тій чи іншій території.

Походження гідронімів мало найрізноманітніші причини, обставини, ознаки: природні особливості водних об’єктів, їхнє соціальне значення, вигляд води, дна, берегів, характеру міфології творців гідронімів тощо. Гідроніми тісно пов’язані з іншими ономастичними групами слів, зокрема з топонімами, антропонімами, теонімами та ін.

7.4. Топоніми

Українські *топоніми*, особливо назви поселень, очевидно, є менш загадковими, ніж гідроніми. Якщо визначати поширення назв поселень за їхнім походженням, то не помилилось, коли поставимо частоту їхнього поширення в такому порядку:

назви, які походять від імен людей і значно рідше від прізвиськ чи прізвиськ;

назви, які походять від характеру чи особливостей місцевості, в якій розміщені поселення;

назви, які є альтернативними до сусідніх з прикметниками великий, малий, верхній, нижній, старий, новий тощо;

назви, що відображають заняття засновників чи мешканців поселень;

радянізовані штучні назви, надані, як звичайно на зміну попереднім, “невігідним” з ідейних чи інших міркувань;

назви, що відображають етнічний склад засновників чи мешканців поселень;

назви, що свідчать про зв’язок поселень з храмами, конфесіями та іншими релігійними чинниками;

інші етимологічні джерела назв місцевостей, у тому числі прихованого змісту.

Наприклад, особливо численними, часто повторюваними в різних регіонах є топоніми антропонімного походження на зразок Андріївки (близько 80 поселень), Антонівки (понад 50 поселень), Артемівки, Богданівки, Борисівки, Варварівки, Василівки, Ганнівки, Гринівки, Дмитрівки, Єлизаветівки, Іванівки (130 назв, а разом з іншими, що походять від імен Іван, Івах, Івась, – понад 250), Йосипівки, Карпилівки, Максимівки, Миколаївки (понад 100 поселень), Улянівки, Софіївки, Степанівки, Романівки, Петрівки (разом з іншими назвами, що походять від імен Петро на зразок Петриківці, Петричі, Петрове тощо, – понад 250 назв) та ін.¹

Серед назв, що походять від характеру чи особливостей місцевості, у яких розташовані поселення, часто повторюваними є такі, як Вербівка, Діброва, Дібровка, Долини, Долин’яни, Дубівка, Заболотці, Зарічне, Заріччя, Зелене, Зелений Гай (57 поселень), Килинівка, Кам’янка, Лішня (від Лісна), Нагірне, Низиничі, Підгірне, Підлісне, Підліски, Піски, Піщани, Роздолля, Роздол, Садове, Степове (47 сіл), Яблуневе, Яблонівка та ін.

Сотні топонімів є двочленими з прикметниками Великий, Малий, Старий, Новий, Верхній, Нижній, а також Білий, Веселий, Вільний, Красний, Червоний, відповідно Велика, Стара тощо, доданими до назв, які, як звичайно, побутують і без таких значень. Наскільки поширеними є такі топоніми, може свідчити хоч би те, що прикметники велика, велике, великий, великі є в понад 400 двочлених назвах поселень, відповідно стара, старий – у близько 250 поселень; мала, мале... – у близько 400; нове, нові... – у близько 1000. Лише Новоселівок є в Україні понад 75, Новоолександрівок –

¹ Узагальнення тут і далі зроблені на підставі довідника “Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1972 року”. – К., 1972.

близько 50, Новомиколаївок – понад 50, Новоіванівок – близько 50, Новогригорівок – 35 і т.д.

Нечисленні “промислові” чи “професійні” назви, хоча дуже частими є топоніми Руда, Рудки, Руда у двочлених назвах, так само Рудня окремо (20 назв) та Рудня у двочлених назвах, зокрема, Рудня Базаревка, Рудня Бистра, Рудня Білківська (усього 35 назв). Назву Гончарі мають в Україні п’ять поселень, Гончарівка – сім, Гончариха – три, Гончарів – два, є Гончарівське, Гончарка, Гончарки, Гончарне, Гончарове, Старі Гончарі. Численніші “ковальські” назви: Ковалі – вісім разів, Ковалівка – 25, Коваленки – три, є також Ковалево – два, Коваленківка, Ковалин, Ковалиха, Ковалівське, Ковалівщина, Ковальове, Ковальчуківка та ін. Приблизно так само поширені назви “бондарські”: Бондарівка – дев’ять назв, Бондарі – вісім, Бондареве – три, Бондаревське – одне, Бондаренкове – два, Бондарне – два, Бондарівщина, Бондарня, Бондарці.

Цікаво зазначити, що в поселеннях чи біля поселень з “промисловими” назвами археологи не раз відшукували сліди того чи іншого виробництва ще в дописемні часи. Наприклад, печі для виплавлення металу – рудні – виявлено біля села Рудки Миколаївського району Львівської області. Походження назв поселень з коренем – БУД, як звичайно, виводять від того, що там колись у “будах” виготовляли поташ. “Є багато сіл і містечок, що мають назву Будищ, Буд, Будищенок, – писав автор нариса про село Опішне В.Ю. Чубенко, – це від того назва така поширена, що було багато місць, де виробляли поташ. Ці місця звалися будами. Можна гадати, що назва с. Малих Будищ, що під Опішнем, має таке ж походження [11, с. 54]. Справді, назви поселень з коренем – БУД, що, очевидно, взято з лексеми – БУДА, в Україні досить поширені: назву Буда мають дев’ять сіл, двочленну назву на зразок Буда Бабинецька, Буда Бровахівська, Буда Варовичі і подібні мають 11 поселень, назву Буди – шість, є Будераж, Будиголош тощо.

До назв “промислового” походження необхідно зачислити топоніми з лексемою – МЛИНИ. Топонім МЛИНИ зафіксовано п’ять разів, Млин – два, Млинки – п’ять, Млинок – п’ять, Млинівці – два, є Млинська – два, Млинів, Млинове, також Нові Млини – два, Новомлинівка, Новомлинськ та ін.

За радянського часу у багатьох поселень часто з невідомих причин забирали історичні і накидали голосні заполітизовані назви,

як наприклад Жовтнево (понад 100 поселень), також Жовтнева Революція, Жовтневий Промінь, Жовтневі Зорі, Дружба (20 назв), Кірово, Маяк, Мирне, Перемога, Первомайське, Привільне, Привітне, Пролетарське, Чапасвське, Шевченкове тощо. Всупереч волі людей зникали давні назви міст, яким давали імена “видатних вождів”. Деякі міста України і досі мають назви, що походять від таких імен: Дніпропетровськ, Кіровоград, Цюрупінськ, Ордженікідзе, Котовськ та ін.

Іноді змінювали назви, що свідчили про “чуже” етнічне походження. Наприклад, у Гошанському районі Рівненської області давньому селу Пруски дали назву Зарічне, селу Тудорів – Федорівка, а селу з глибоко давньою корінною слов’янською назвою Русивль зовсім сіру – Сінне (сьогодні йому повернуто попередню назву).

Зрозуміло, що “природні”, “промислові”, антропонімічні назви поселень несуть цікаву історичну інформацію, часто відкриту, не раз приховану, про історію міст і сіл, для краєзнавства. Значно більше джерелознавче значення мають етнічні та субетнічні дво- чи одночленні назви, що прямо чи опосередковано відображають національну чи племінну належність мешканців поселень або їхніх засновників, власників тощо. Серед топонімів, що стосуються поселень порівняно поширеними є назви з коренем -РУС- або з прикметником РУСЬКЕ (руський, руська). У згаданому довіднику “Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ” наведено близько 50 таких назв, хоч, можливо, деякі з них етимологічно походять від інших значень, наприклад Русалівка Черкаської області. До цього роду назв можна зачислити й окремі з коренем -РОС-, як Росава Київської області, Роси Львівської області, Росівка Житомирської, Російська Буда, Росішка, Росішки та ін. Проте майже всі інші пов’язані з коренем РУС у його етнічному значенні: Русава, Русаки, Русаківка, Русанів, Русанівка, Русанівці, Русакове, Русилів та інші, гак само, як і всі двочленні з епітетом РУСЬКА, РУСЬКИЙ. Ці “руські” назви зафіксовано на території всієї України, проте найбільше їх саме в тих місцевостях, які відповідають етнічним пограниччям або ж сусідують з іншонаціональними поселеннями, зокрема вісім назв припадає на Закарпатську область: Руська Долина, Руська Кучава, Руська Мокра, Руське, Руське Поле, Руський Мочар, Руські Геївці, Руські Комарівці і, можливо, Росош. У Львівській області є Рясне-Руське, Рава-Руська, Русилів, Русин.

У Волинській – Русинів, Русовичі. Як відомо, до запровадження радянської влади у Західній Україні було багато поселень з “польськими” означеннями, як Рясна Польська, Ляцьке Шляхотське, Ляшки Муровані, Ляцьке Велике, Ляцьке Мале, Білка Шляхотська, Білка Королівська та ін. У міжвоєнний період до них додалось багато заполітизованих назв поселень польських колоністів: Вітусово, Мосьціце, Пілсудчанка, Сенкевіче, Воля Пілсудського, Міцкевіче і десятки інших.

Є в Україні поселення з іншими “етнічними” назвами: Болгарка, Болград, Волоська Балокля, Волоське, Волохівка, Волохівське, Волохів Яр, Волохове; сім назв “угорських”, Угорники, Угри, Угриничі, Угринів (три), Угринь, Угриньківці, Угроїди; вісім назв “грецьких”: Греки, Грекова, Грекове та ін.; “караїмські”: Караєвичі, Караїмівка, Караїна, Караїчне й ін.; Курди, Ленди, Литв’яки, Литовеж, Литовки (три) і Литовка, Мазури, Мазурівка (п’ять), Мазурове, Москаленки (п’ять), Москалі, Москалівки (вісім назв), а всього “москалівських” близько тридцяти, “молдавських” – три, “татарських” – два, “турецьких” – п’ять, “циганських” – три, є Ятвяги і тощо. Очевидно, вже в нові часи з’явилися назви поселень типу Українка (25 назв), Українське (17 назв), Українець, Українськ, близько 40 Новоукраїнок, 5 Новоукраїнське й ін.

Деякі поселення зберегли у назвах пам’ять про племінні назви ранньоруської доби. Оскільки ж етнічні назви могли передусім з’являтися на етнічних пограниччях, то нинішнє розташування сіл з назвою Дуліби є додатковим джерелом до визначення периметра території розселення давнього племені Дулібів: на Підкарпатті південніше Стрия, східніше в Жидачівському районі на Львівщині; східніше – у Бережанському районі Тернопільської області, на південний схід від нього – у Бучацькому районі тої ж області; на північний схід приблизно за 200 км уже у Гошанському районі Рівненської області, 8 км правіше р. Горинь, від нього в північно-західному напрямі за 200 км у Турійському районі Волинської області, (звідти до Дуліб біля Стрия в південному напрямі теж понад 200 км). Цілком можливо, що нинішні топоніми уточнюють розселення літописного племені дулібів.

Збереглося багато назв поселень, що вже були відомі в давньоруські часи, зокрема в західному регіоні: Галич, Дорогобуж, Теревовля, Шумськ, Звенигород, Белз, Крем’янець, Жидичин,

Чарторийськ, Володимир, Кам’янець, Луцьк, Пересопниця, на сучасному польському боці Перемишль, Любачів, Сянок, Ярослав, Холм та ін.

Треба, однак, зазначити, що багато назв поселень не є простими для розуміння їхньої етимології.

Для написання краєзнавчих нарисів і книг автори вдаються до аналізу так званих мікротопошів: полів, лук, урочищ, лісів, городищ. Автор краєзнавчого нарису про село П’ятничани Львівської області Зиновій Царик називає такі мікротопоніми: Криве, Жолоб, За Хрестом, Грабова, Верховина, Могилки, Зайча Долина, Перші Долини, Середні Долини, Задні Долини [20, с. 61]. У селі Дуліби на Рівненщині зафіксовані такі мікротопоніми, як Клини, Болото, Гори, Степанівка, Гай, Глибока Долина, Нивки, Роговка, Закалиновець, Грабовець, Мокрець, Круча – усі природного походження. Отже, мікротопоніми, як звичайно, формуються за ознакою природних властивостей тих чи інших частин сільських угідь, проте іноді зберігають у собі певну історичну інформацію, що простежується в таких досить поширених термінах, як Воля, Підзамче, Колонія, Монастирська, Гончари тощо.

Ми, наприклад, не беремося однозначно визначати етимологію хоч би таких двадцяти назв українських поселень: Аткильня або Барбурське Чернігівської області, Берека або Сулигівка Харківської, Ленди чи Мала Каратунь Київської, Либохора чи Київець Львівської, Смодна чи Космач Івано-Франківської, Путивль чи Ромни Сумської, Одерадівка чи Нивра Тернопільської, Іспас чи Одая Чернівецької, Багва чи Аполянка Черкаської, Тимар чи Жмеринка Вінницької областей. Таких етимологічно загадкових топонімів, очевидно, тисячі.

Отже, у цілому етимологія топонімів є зрозумілішою, ґрунтується переважно на українській чи слов’янській мовній основі, що пояснюється виникненням більшості поселень у порівняно недавні історичні часи; вивчення топонімів має важливе значення для написання краєзнавчих праць, дослідження особливостей побуту і народної культури, історії заселення регіонів; назви поселень і урочищ тісно пов’язані з поширеними в тих чи інших місцевостях гідронімами, антропонімами, теонімами та іншими назвами.

7.5. Антропоніми

Антропоніми – імена людей. Здавалось би, цілком логічно розглядати антропоніми раніше, ніж топоніми, адже дуже багато українських топонімів, особливо назв поселень, походять від імен. Ідеться про численні Іванівки і Новоіванівки, Степанівки і Новостепанівки, Миколаївки і Новомиколаївки, Михайлівки і Новомихайлівки тощо. З іншого ж боку, багато прізвищ відтопонімні – на зразок: Чигринець, Волянчук, Гайворончук, Зашкільняк, Загородий, Тростянець та ін. Дуже багато відтопонімних прізвищ із суфіксом -СЬКИЙ, -ЦЬКИЙ в історичні часи брали для себе представники польської й української шляхти, а також російського дворянства, наприклад, давні українські роди Вишневецькі, Корецькі, Острозькі, Журавницькі, Малинські, Збараські, з дрібною українською підкарпатською шляхтою Кульчицькі, Волянські, Роздольські, Монастирські, Корчинські, Крушельницькі, Лучицькі, Яворські, Мальчевські та ін.

Проте відтопонімні прізвища кількісно серед інших не переважають. Якщо систематизувати українські прізвища за їхнім етимологічним походженням і, відповідно, частотою, то приблизно можна визначити такий порядок:

прізвища, що походять від імен (антропоніми відантропонімійні): Найбільшу частку серед них становлять прізвища з суфіксом -ЕНКО: Іваненко, Петренко, Сергієнко, Дмитренко тощо, та з суфіксами -ЧУК, -УК, -ЮК: Іванчук (найперше фіксоване в писемних документах прізвище з таким суфіксом [19, с. 123]. Миколайчук, Киричук, Михайлюк та ін. Перші поширені переважно на території історичної України та Слобожанщині, другі - на Волині, Поліссі. Обидві форми вважають символічно українськими. Крім відантропонімійних прізвищ із зазначеними суфіксами, є дуже багато інших форм: із суфіксом -ИК: Стефаник, Іваник, Петрик, -УСА: Івануса та ін., -ОВ, -ІВ: Іванів, Степанів, Василів, Марків та ін.;

прізвища, що походять від професійних занять: Коваль, Мельник, Кравець, Швець, Тесля, Стельмах, Рибак, Косар, Гончар, Бондар тощо, з великою кількістю похідних форм. Наприклад, з лексемою КОВАЛЬ є прізвища: Коваленко, Ковальченко, Ковальчук, Ковалик, Ковалишин, Ковалів, Ковальський, Ковалисько, Коваленков та інші, подібні похідні форми властиві й іншим прізвищам цієї етимологічної групи. Семантично близькими до них

є прізвища, взяті з християнського побуту: Піп, Попенко, Дяк, Дяченко, Паламар, Паламаренко, Біскуп; з громадського життя: Війт, Войтенко, Присяжний, Присяжнюк, тощо;

прізвища, що походять з дохристиянських імен як у їхній первісній (як ім'я) формі, так і в похідних, що повинні б свідчити про родинний чи інший стосунок до родоначальника прізвища: Вовк, Кіт, Ведмідь, Дуб, Сікора, Засць, Когут, Лис, Кий, Цап, Кріт, Щур, також Біляк, Черниш, Головатий, Голяк, Довгань, Мал, Здоровега, Гожий, Неживий, Живий та похідні: Вовченко, Котик, Ведмедчук, Дубовий, Сікорчук, Зайченко, Когутик, Лисик, Киянка, Цапенко, Крочук, Щурик, Більченко, Чернишенко, Головатюк тощо;

прізвища, що походять від ойконімів, країв, країн на зразок Подоляк, Волинець, Русин, Українець, Москаль, Литвин, Чех, Лебединець, Дрогобич, Гуцул, Поліщук, Слободян та інші, а також похідні від них; етимологічно близькими до таких є прізвища, що свідчать про походження від якихось мікроейконімів, умови проживання чи пересування: Підлісний, Новосад, Приходько, Яровий, Заболотний, Лісовий, Степовий та ін.

в окрему семантичну групу виділяють *прізвища, що походять від певного соціального становища* їхніх перших носіїв: Бояр, Боярчук, Панів, Панчук, Шляхтич, Шляхтенко, Бурмака, Бурмаченко, Біденко, Приймак, Приймаченко, Кметь, Князь, Дейнека, Гетьман, Гетьманчук, Сотник, Сотниченко тощо;

є дуже багато українських прізвищ, що несуть інформацію про фізичні та психологічні риси й особливості їхніх перших носіїв; можна думати, що такі прізвища, як звичайно, походять від прізвищ, у тому числі одержаних першоносіями в дитячі роки: Скалозуб, Бекало, Кривоніс, Кривошия, Штокало, Сьокало, Піскун, Крикун, Кабанчик, Бичок, Рижий, Рудь, Карлик, Дзямба, Штибель, Вирвихвіст, Панібудьласка; семантично близькі до них іронічно-насмішкуваті прізвища: Печихвіст, Вертихвіст, Борщ, Ковбаса, Лихолат, Кривохата, Рябокобиленко, Задерикоца тощо;

у прізвищній групі українських антропонімів є також прізвища іноземного походження, насамперед німецького: Готліб, Шмідт, Бліхер, Вайсер та ін.

Однак прізвища серед українських антропонімів є явищем пізнішим. Розвиток сучасної антропонімійної системи, що складається головню з трьох компонентів: імені, прізвища та по

батькові, починався з однойменної. В давньоруські часи холопи, смерди та інші підневільні категорії населення мали одне ім'я, у дохристиянські часи взятє з рідної мови. Імена, очевидно, вибирали під впливом язичницької релігії, зокрема імітативної магії. Вірили, що ім'я Дуб мало б дати його власнику силу і могутність дуба, ім'я Лис – хитрість у майбутньому житті, Любашка – викликати любов серед людей, зокрема з боку чоловіків, Вовк – викликати страх у ворогів, Неживий – обдурить смерть, що до цього забирала попередньо народжених дітей, Кривий – відведе посягання на щастя дитини з боку завидющих людей тощо. Вважають, що вже в найдавніші часи поряд з одночленими з'являлися і двочленні імена, коли друге ім'я відігравало роль прізвиська і могло бути непостійним. У будь-якому разі в найраніших метриках церковних книгах, відомих з XVI ст., записували лише одне ім'я (За традицією в церковних “Пам'ятках”, “Пом'яниках” і сьогодні записують лише одне ім'я).

Із запровадженням християнства простій людині давали одне ім'я, яке вибирали з церковних святців. У цей період часто поряд з християнським ім'ям використовували язичницькі, зокрема ті, що ними користувалися в дохристиянські часи представники панівної верстви, насамперед з династії Рюриковичів: Володимир, Святослав, Ізяслав, Ярослав, Мечислав, Любомир, Богдан, Милуша, Всеволод.

У князів уже з дохристиянського часу імена були двочленими: Святослав Ігорович, Володимир Святославович, Олег Святославович, Ярополк Святославович. У литовську добу, а також у XVII ст. імена панівної верхівки, як звичайно, були тричленими. Іменами-членами є два імені і по батькові: Борис-Володимир Святославович, Лаврентій-Всеволод Ярополчин, Михайло-Олександр Пронський, Микола-Святослав Чернігівський та ін.; поряд також у формах, властивих сучасності: Давид Дмитрович Городельський, Федор Олександрович Звенигородський, Іван Михайлович Трубецький тощо. Хоча паралельно у пом'яниках багато панів і вельмож записувалися двочленими й одночленими іменами (приклади з Любецького пом'яника 1693 р.).

Розвиток імен від одно- до багаточлених (три- і чотиричлених) у простого народу тривав до XIX ст. Наприклад, в одному з інвентарних описів 1546 р. львівських підміських сіл Замарстинова,

Волиці й Поріччя трапляються як одно-, так і двочленні імена: у Замарстинові - Яцько, Вавринець, Станіслав син Якова, Гайда Іванько, Панас, Станіслав Стахера, Шатан, Матвій, Барткович, Гайда другий син Чупила, Солтис, Симонович, Васько, Олесько, Татко Яків, Валек Кравець, Станіслав Кравець, Купко, Крепка. Аналогічні імена у Волиці і Поріччі: Петро Лентвійт, Мутко, Федько Гордоступ, Петро Лис, Федаш Жижка, Тетліна, Червончина, Хома Токар, Симкова, Лентвійтова стара, Павло Герчин, Петро Кривуший, Іван Кудеравець, Стецько, Лесько Поповський, Петро Чижів зять, Анниха вдова, Мисько Токар, Тарас Фірман, Юшко, Василькова, Гембалінський, Касиринович, Мацькова... [5, с. 33 – 34].

Подібний список і львівських пекарів з 1600 р.: Петранчиха, Лесько Сайкова, Іван Сесевка, Ерадек з комірником Зеньком, Данило Сирота, Ракас, Федір, Левкова, Лесько Кот, Лесько з Конопічкого, Іван Печифіра, Іванько у Підвойського, Олекса, Іван Лаба, Войтіх, зять Гончишина, Фуярник Крисько [5, с. 59].

Проте імена підмайстрів кравецького цеху у Львові, що покарані штрафом 150 літ пізніше, у 1783 р., уже всі двочленні [5, с. 94 – 96].

У селянському побуті України двочленні антропоніми остаточно утвердилися лише в першій половині XIX ст., тричленні – вже в умовах радянської влади.

Дослідники антропонімів звертають увагу на такі їхні особливості, як залежність від соціального середовища. Уже зазначено, що в давньоруські часи в князівських родинах поширеними були імена, що відображали якусь особливу позитивну рису їхніх носіїв: Володимир, Всеволод, Всеслав, Ярополк тощо. Аж до XIX ст. в Росії “дворянськими” вважали такі імена, як Александр, Марія, Святополк та інші, які пов'язували з їхніми видатними історичними носіями. За сталінського часу багато імен були покликани прославляти “революційну епоху”, “видатні успіхи” революції і комунізму. Такими, наприклад, були аббревіатурні Кім, тобто Комуністичний інтернаціонал молоді, Діна – дочка інтернаціоналу, Діамара – діалектичний матеріалізм, Ревмір, Марлен – Маркс і Ленін, навіть недолуге П'ятвчет – п'ятирічку за чотири роки та ін. Модним було давати імена “великих” революціонерів: Леніна, Сталіна, Фелікс, Марат, Клим. У середовищі Російської більшовицької парії більше, ніж деінде, вдавалися до псевдонімів. Деякі з

діячів партії були більше відомі за псевдонімами, ніж за справжніми прізвищами: Ленін, Сталін, Троцький, Молотов та ін. Псевдонімами і криптонімами користувались також українські письменники і політичні діячі, наприклад, М. Драгоманов не раз підписував свої твори псевдонімом Українець. Під псевдонімами ввійшли в українську культуру Леся Українка, Панас Мирний. Псевдонімами користувалися Іван Франко, Михайло Грушевський, Майже поголовно мали псевдоніми члени ОУН і УПА. Десять у 60-х роках ХХ ст., можливо, під впливом українських шестидесятників, дівчаток масово називали іменами з селянського побуту: Наталка, Олена, Галина, Ірина, Оксана, Ольга, Тетяна та ін.

Дуже звузилося коло чоловічих імен, серед яких особливо збільшилась кількість Ігорів, Ярославів, Володимирів, Олегів.

Серед 32 випускниць денної форми навчання історичного факультету Львівського університету у 1983 р. було сім Тетян; серед 34 випускниць денного навчання того ж факультету у 1990 р. виявилось сім Оксан, серед 33 випускників (чоловіків) денного навчання того ж факультету у 1991 р. було шість Ігорів. Бачимо якість звуження набору імен, які вибирали своїм дітям батьки 60–70-х років ХХ ст. Нічого не змінилось в іменах випускників денного навчання факультету і у 2000 р.: серед 43 випускниць було 11 Наталій [4].

Вивчення антропонімів елітних верств є в основі дослідження генеалогії знатних родів, їхнього збагачення чи збідніння, переходу в іншу національність чи конфесію. Таке явище простежувалося серед українських великокнязівських і великопанських родин на Правобережжі, які майже поголовно з кінця ХVІ і до кінця ХVІІІ ст. перейшли на римокатолицизм.

Поширення тих чи інших прізвищ в окремих громадах на різних етапах історії відображає демографічні процеси, дрібнення селянських наділів, пауперизацію населення. В багатьох випадках “професійні” прізвища типу Гончар, Бондар, Стельмах свідчать про давню традицію того чи іншого промислу в окремих поселеннях. “Незвичні” для певної місцевості прізвища, як і прізвища іноземного походження, приховують інформацію про міграції населення в минулі часи. Зрештою, імена кодують традицію сім’ї, родів. Знання імен своїх батьків, дідів і прадідів свідчить про загальну культуру людей, культуру всього суспільства.

І ще один загальний висновок: лінгвістичні джерела за збереженням відкритої і прихованої інформації значно взаємопов’язані, тому їх потрібно досліджувати в комплексі, неодмінно порівнювати з іншими типами та видами джерел.

Список літератури

1. *Геродот*. Історія в дев’яти книгах. – К., 1993.
2. *Горленко В.* До проблеми вивчення етнографічної групи українців “литвини” // Полісся: мова культура, історія: Матеріали міжнар. конф. – К., 1996. – С. 194 – 200;
3. *Драгоманов М.П.* Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. – К., 1970. – Т. 1.
4. Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940 – 2000). – Львів, 2000.
5. Історія Львова в документах і матеріалах. Зб. документів і матеріалів. – К., 1986.
6. *Карпенко О.* Гідроніми басейну Ужа на діалектному тлі Центрального Полісся // Полісся: мова, культура, історія. Матеріали міжнар. конф. – К., 1996. – С. 164–169.
7. *Кихтук В.* До історії виникнення назв міст і сіл Іваничівського району // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали ІХ наук. історико-краєзнавчої міжнар. конф. 20 – 23 січня 1998 р. – Луцьк, 1998. – С. 12 – 13.
8. *Макарчук С.А.* Історичні етнопоніми і етноніми (народоназви) українського народу // Етнографія України. – Львів, 1994. – С. 493 – 506.
9. *Макарчук С.А.* Український етнос. (Виникнення та історичний розвиток). – К., 1992.
10. *Максимов Е.В.* Миграції в житті древніх славян // Славяне и Русь (В зарубежной историографии): Сб. научн. тр. – К., 1990. – С. 5 – 11.
11. *Мищанин В.* Словник гончарів Глинського, Будищ, Старих Млинів, Хижняківки. – Опішня, 1999.
12. Народні пісні з-над Дністра. – К., 1972.
13. Ономастика України першого тисячоліття нашої ери. – К., 1992.

14. Описи Київського намісництва 70 – 80-х років XVIII ст. – К., 1989. – С.161 – 173.
15. *Пеняк С.І.* Ранньослов'янське і ранньоруське населення Закарпаття VI–XIII ст. – К., 1980.
16. Статті по славяноведению. – СПб, 1904. – Ч. 1. – С. 3 – 5.
17. *Тиводар М.* Короткий нарис історії Закарпаття // Закарпаття: народознавчі роздуми. – Ужгород, 1995.
18. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1972 року: Довідник. – К., 1972.
19. *Худащ М.Л.* З історії української антропонімії. – К., 1977.
20. *Царик З.* Село біля башти. – Львів, 1999.
21. *Чарепанова Е.* Термины для обозначения озер в говорах Чернигово-Сумского Полесья и их отражение в топонимии // Полісся: мова, культура, історія: Матеріали міжнар. конф.– К.,1996. – С. 170 – 176.

Л е к ц і я 8. ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА, ВИГОТОВЛЕНІ ТЕХНІЧНИМИ ЗАСОБАМИ

- 8.1. Фото-, кінодокументи як образні свідчення подій і явищ минулих часів.
- 8.2. Фонодокументи.
- 8.3. Формування архівних фондів електронних документів.

8.1. Фото-, кінодокументи як образні свідчення подій і явищ минулих часів

До історичних джерел, які з'являлися в минулому за допомогою технічних засобів, належать фото- і кінодокументи, фонодокументи і так звані електронні документи.

Винайдення фотографії припадає на 30-ті роки XIX ст., зокрема першу фотографію Дагер зробив 1839 р. До середини XIX ст. фотографія посіла помітне місце у краєзнавчих студіях, рекламі, наукових дослідженнях у галузі географії та інших сферах людської діяльності. З другої половини XIX ст. фотографія ввійшла у всі сфери суспільно-політичного, культурного і наукового життя, особливо в періодику. З того часу збереглися фото практично всіх монархів, членів їхніх сімей, видатних державних діячів, письменників, генералів та інших; тоді ж почали видавати різнопрофільні багатоілюстровані фотографіями журнали, ілюстративні описові праці, наприклад “Die Osterreichische Monarchie in Wort und Bild. Band 14. Galizien” – Wien, 1898, а також інших коронних країв Австрії, також різного типу ілюстровані фотословники (Gemeindelexikon).

Принцип фотографії, як відомо, є в основі кіно. Проте кінематограф винайшли тільки у 1895 р. (Л. і О. Люм'єр). Кіно спочатку називали “живою фотографією”. Уже до Першої світової війни мистецтво кіно поширилось практично у всьому світі і було диференційоване на художню, хронікальну та науково-популярну кінематографію. Спочатку показували так зване німе кіно, коли після певних фрагментів “живої фотографії” подавали рядки інформації до них. Як до Першої світової, так і в роки війни чи не найбільшого розвитку досягла кінохроніка, що зафіксувала багато політичних подій і церемоній. З років війни збереглися численні хронікальні епізоди з фронтового побуту, бойових дій, революційних бунтів, а від 1917 р. – про різні події більшовицької

революції в Петрограді, української національної революції в Києві, зокрема Акту злуки 22 січня 1919 р., фотографій вождів Леніна, Троцького, Петровського, Грушевського, Петлюри, Скоропадського.

Другий період у розвитку документально-хронікального і художнього кіно припадає на 20-ті роки, коли німе кіно оформилось як самостійний вид мистецтва і досягло досконалості. В художньому кінематографі розвинулося мистецтво жестів, рухів, міміки, за допомогою якого передавали зміст зображувального. У 20-х роках сформувалось українське німе документальне та художнє кіно.

З міжвоєнного періоду кінохроніка зберегла чимало документів про насильницький характер колективізації в українському селі, mimo волі загальної політичної лінії комуністичної партії на кінострічках було зафіксовано сцени з голодними дітьми, групі поховання померлих з голоду людей, а фотографія зафіксувала навіть канібальство.

У міжвоєнний період, а саме у 30-х роках, освоєно звукове кіно. У 30-х першій половині 40-х років (практично весь час Другої світової війни) тривав третій період в історії кіно. Кінематограф посів одне з провідних місць не тільки в мистецтві, а й у засобах масової інформації. Кінохроніка, яку монтували з різноманітних кінострічок, стала одночасно засобом ідейного впливу на людей однаково на радянському, американському, німецькому, японському чи іншому боці.

На третій період припадає початок широкого використання мультиплікації.

Характерними рисами кінотехніки і кіномистецтва четвертого періоду, початок якого пов'язують з другою половиною 40-х років ХХ ст., є кольорове зображення, широкоформатне кіно, використання кінострічок на телебаченні, застосування у спеціальних видах роботи прихованих камер тощо. Як у документальному, так і в художньому кіно стало нерозривним аудіовізуальне відображення подій. Застосування аудіовізуальної техніки невпинно вдосконалюють і сьогодні. Для історичної науки фото- і кінодокументи є візуальними пам'ятками історії, так само як фонодокументи беруть звукову пам'ять минулого.

Оскільки фіксацію візуальних історичних явищ і подій на певному етапі, зокрема у міжвоєнному періоді почали тісно поєднувати із записом звуку, то в інтересах історичної науки

збирання та збереження візуальних і аудіодокументів звичайно поєднують. Таку роботу виконують спеціальні історичні архіви. В Україні таким є Центральний архів кінофотофонодокументів (ЦДКФФА) України, заснований 1934 р. в Києві (до 1943 р. – Центральний фотокіноархів УРСР). В архіві зберігаються великі колекції фотографій, листівок, виконаних фотографуванням, з другої половини ХІХ ст. та кінозаписів з кінця ХІХ ст. і до наших днів, так само металеві оригінали грамплатівок, магнітофонні записи та інші фонодокументи від кінця ХІХ ст. до наших днів. Тривалий час фонди архіву були в одному з приміщень комплексу Софіївського собору, сьогодні ж головно на Солом'янській, 24.

Серед візуальних документів цього архіву є різноманітні за походженням та технікою фотографії, листівки, кіноплівки, зарисовки тощо. Наприклад, Україну початку ХХ ст. цікаво і повно відображає понад 1 000 дубль-негативів, на яких Perezняті фотолістівки колекціонера з Підмосков'я М.С. Забоченя. Тематично це види міст, сіл, інших поселень України, сільські пейзажі, культові споруди, ярмарки, базари, відзначення свят, праця селян і робітників. Багато листівок відображає матеріальну культуру селян: хати, клуні, комори, вітряки, пасіки, святковий і робочий жіночий та чоловічий одяг, прикраси. На окремих листівках сфотографовані відомі лірники і кобзарі, інші особи [7].

Серед численних інших колекцій в архіві є, зокрема, фотографії на такі теми, як селянський побут у всіх матеріальних і духовних виявах (хати, хутори, ярмарки, селяни на святковому дозвіллі, дівчата у вінках з квітів, селяни за різними видами робіт, гончарі за роботою і на ярмарках тощо. Назвемо кілька сюжетів фотографій: одиниця збереження 0-479991 – тіпання льону; одна жінка в традиційному робочому одязі б'є льон на м'ялці, друга – тіпає на терлиці, позаду них жінка з решетом; 0-17994 – святковий день на хуторі Борзенка Роменського повіту Полтавської губернії. Під плетеним тинном у святковому одязі сидять селяни. За тинном біла хата, покрита соломною. Сіни небілені. Видно форми даху, вікон, дверей тощо; 0-18009 – селяни на базарі. Полтавська губернія. Жінки в традиційному вбранні. Чоловіки в кашкетах; 180045 – дівчата у вінках, корсетах, з намистами, спереду білі запаски.

Цінними є фотографії тих українських архітектурних пам'яток, що зруйновані радянським режимом у 30-50-х роках – у часи розгулу

так званого войовничого атеїзму. Серед них Микільський пустинний монастир біля Аскольдової могили (одиниця збереження О-727), як можна судити за фотографіями, – очевидно, пізній класицизм; 5-340 – Собор святого Миколи (Микола Великий), зруйнований 1934 р.; А-12969 – Церква святого Олександра Невського, побудована в 1889-1890 р., зруйнована у 30-х роках ХХ ст.; 0-10002 – церква святої Ольги, побудована у 1839 р., теж знищена в 30-х роках; дерев'яна греко-католицька церква, привезена до Києва з Галичини в 1915 р. для полонених вояків австро-угорської армії, знесена у 1935 р., була розташована на Новопавлівській вулиці; Залізна церква, збудована на Галицькій площі (нині пл. Перемоги) у 1871 р. з чавуну і заліза, знесена у 1934 р.

Під номером 2-49022 зберігається фото Успенського собору Києво-Печерської лаври, збудованого у 1073-1079 рр. Собор за загадкових причин і обставин був висаджений у повітря 3 листопада 1941 р. (за однією версією – радянськими підпільниками, за іншою – самими німцями).

Дуже багатими є збірки фотографій про театральне життя України. В 1992 р. журнал “Архіви України” до 70-річчя театру “Березіль”, засновником і керівником якого був Лесь Курбас, опублікував велику підбірку фото із збірок ЦДАКФФД, серед опублікованих були сцена з вистави “Макбет” У. Шекспіра (об. зб. 2-90354), групове фото десяти артистів у режисерській лабораторії в Києві у 1924 р. Серед них Л. Курбас, Б. Тягно та ін. Амвросій Бучма в ролі Жака в п'єсі П. Меріме “Жакерія” (Київ, 1924); Лесь Курбас в Одесі (1927); М. Крушельницький у Харкові (1927); драматург Микола Куліш серед акторів (Одеса, 1927); група акторів (25 осіб) на будівництві Дніпрогесу у 1929 р. (од. зб. 4-17639); Наталія Ужвій та Амвросій Бучма в ролях Лариси та Кришки у п'єсі М. Ірчана “Плацдарм” (1932) та багато інших [8].

У 1992 р. на базі фотодокументів ЦДАКФФД, а також ЦДАЖРСБ та фондів державних архівів західних областей України видавництво “Довіра” видало цікавий фотоальбом “З рідного гнізда”, присвячений 100-річчю української еміграції в Канаду. Засобами фото показані причини еміграції, культурно-освітнє життя емігрантів у Канаді, риси політичної еміграції часів Другої світової війни тощо [4].

Хоч за радянського часу пильним був підхід навіть до ідейного змісту документів, які відбирали для зберігання в архівах, до фондів архіву кінофотофонодокументів все ж потрапили такі, які зафіксували трагічні події і явища в житті України післявоєнного періоду: голод 1921 і 1933 років, колективізацію, репресії. Одиниця збереження 4-10046 – фото, на якому зображено допит у розслідуванні факту канібалізму 1921 р. На фото п'ятиособова комісія за столом, а перед нею частинки дитячих тіл: голівка, кості [Архіви України, 1993. № 4 – 6, с. 38]. Численними є документи та відеодокументи з часів Другої світової війни. Їхні сюжети: відступ Червоної Армії, вступ німців у міста і села України, евакуація людей, верстатів, машин, худоби в глибинку СРСР, мобілізація у Червону Армію, вивезення української молоді на примусові роботи до Німеччини, голокост єврейського населення, сцени боїв, пожежі, трупи тощо.

Одночасно у спеціалізованому кінофотофоноархіві України зберігаються різноманітні аудіо-, відеодокументи: документальні фільми, кінорепортажі, хроніки подій. Тематичні комплекси фото-, кінодокументів використовують для монтажу фільмів про видатних людей, ті чи інші періоди історії міст, сільського господарства, науки, мистецтва. Наприклад, Київська кіностудія на підставі матеріалів кінофотофоноархіву та фондів Тернопільського і Львівського історичних музеїв скомпонувала документальний Фільм про Соломію Крушельницьку “Пісня Подолянки”, фільмодокументів, які б відображали Соломію Крушельницьку в русі, не збереглося. Через це фільм змонтовано з великої кількості фотознімків: сім'ї артистки (од. зб. 0-183513), Соломії в юності (од. зб. 183555), Соломії на сцені Одеської опери (од. зб. 4339), примадонна Варшавського Великого театру (од. зб. 183565, 183564, 172730 та ін.) тощо.

Відеосюжет фільму супроводжують арії і пісні в записах початку ХХ ст. на воскових валиках. У 1973 р. фірма “Мелодія” випустила подвійний диск-гігант, що також переданий на зберігання в ЦДАКФФД. На диску записані уривки з найвідоміших оперних партій Соломії та окремі пісні у її виконанні, зокрема “Ой летіли білі гуси”, “Ой де ти їдеш”, “Вівці мої, вівці”, “Через сад-виноград” та ін. У виконанні артистки збереглися партії на творі

К. Монтоверді, В.-А. Моцарта, Ф. Шуберта, М. Мусоргського, М. Лисенка, С. Рахманінова та ін.

Фотодокументи зберігаються не лише у спеціалізованих архівах, а також у всіх інших, як звичайно, у кожному державному архіві є окремий фонд фотодокументів. Наприклад, у ЦДІА України у Львові фонди фотодокументів відображають такі теми, як Перша світова війна, українська революція 1917 – 1920 рр., Галицька Армія і ЗУНР та ін. Ще багатшими є фотозбірки музеїв. Фотографічна колекція Львівського історичного музею, зокрема, нараховує понад 9 тис. одиниць збереження. З них у постійній експозиції для показу виставлено всього 103 одиниці поряд з речовими пам'ятками історії та культури. Решта ж зберігається у фондосховищах і передбачена для формування тематичних виставок (як пересувних, так і на місці в музеї). Цей же Львівський історичний музей тільки за останні кільканадцять років влаштував такі тематичні виставки історичних фотографій: 1988 р. – “З бабусиної скрині”; 1989 – “З дідусявого альбому”; 1990 – “Львів і львів'яни”; 1997 р. – “Львів і Краків у фотокамері”. За матеріалами останньої фотовиставки видано спеціальний каталог “Львів і Краків у фотокамері. Каталог виставки фотографій кінця ХІХ – початку ХХ ст. із збірок Львівського історичного музею та Історичного музею м. Кракова” (Львів, 1997). Ця виставка була також пересувною і, крім Львова, експонувалася в Кракові, Жешові, Ярославі, Перемишлі. У 1993 р. Львівський історичний музей влаштував тематичну історичну фотовиставку про Львів у Віденському історичному музеї.

Серед музейної фотозбірки виділяються такі тематичні групи: панорами міста з різних фокусів і часів; пам'ятки архітектури, площа Ринок, нове містобудування, культові споруди і шпиталі, адміністративні та ділові споруди, торгівля та реклама, промисловість, наука, освіта, культура, спорт та особливо багата група фото про людей Львова з різних соціальних верств у різних життєвих колізіях. Як уважають працівники музею, науковці ще недостатньо звертаються до цього виду історичного джерела. Напевне, частка вини в цьому і музею, який поки що не створив і не видав предметного покажчика фотозбірки.

Аналогічні збірки фотодокументів є в інших музеях, у тому числі в усіх без винятку обласних історико-краєзнавчих. Історики, однак, та інші науковці використовують не тільки архівні чи музейні

фотозбірки, а також виявлені фото із приватних збірок та зроблені ними ж фотографії тих чи інших об'єктів сучасності. Це особливо широко практикують етнографи. Наприклад, у книзі “Полісся України. Матеріали історико-етнографічного дослідження. Вип. 2. Овруччина. 1995” (Львів, 1999), що вийшла за редакцією доцента кафедри етнології Львівського національного університету імені Івана Франка Михайла Глушка та директора Інституту народознавства НАН України професора Степана Павлюка, наведено близько 180 фотографій, зроблених авторами порівняно нещодавно. Ці фотографії органічно доповнюють, розкривають результати польових досліджень постчорнобильського Полісся, викладених у тексті. Так само багато ілюстрованим був перший випуск “Полісся України”, присвячений Київському Поліссю.

У 1990 р. науковий працівник історичного музею Борис Мельник підготував на підставі збірок музею, а редакція газети “Молода Галичина” видала брошуру “З історії львівських вулиць: Випуск 1”, в тому ж році Випуск 2. В брошурах наведено 55 фото споруд, фрагментів та панорам площ і вулиць Львова, зроблених переважно у ХІХ ст. Деякі зі споруд уже зникли і фотографія залишилася після них як єдине історичне джерело. У 2001, цей же автор видав багатоілюстровану книгу “Вулицями старовинного Львова”.

Не помилимося, коли скажемо, що від середини ХІХ ст. й упродовж усього ХХ ст. фотографія в корпусі історичних джерел посідає дуже важливе місце і є незаперечним документальним свідченням явищ і подій з усіх сфер суспільного життя: господарської діяльності і побуту; традиційної культури, професійної культури і мистецтва; державного управління і політики, громадських і політичних рухів; війн, військових подвигів, військових злочинів, численних людських трагедій тощо.

Від початку ХХ ст. такої ж ваги документального свідчення історичної дійсності набуло кіно.

8.2. Фонодокументи

Фонодокументи - це звукові пам'ятки історії. Як історичні джерела фонодокументи з'явилися пізніше фотодокументів. Фонограф винайшов американський учений Томас А. Едісон 1877 р. Більш-менш значного поширення в країнах Європи фонограф набрав тільки наприкінці ХІХ ст. Проте записів з кінця ХІХ ст. та й

із початку ХХ ст. залишилось дуже мало. Фонограф записував звук на циліндричному валику, обгорнутому олов'яною фольгою чи іншим порівняно твердим матеріалом, який покривали воском. Голка, з'єднана з мембраною, що приймала звук, залежно від сили звуку робила глибші чи мілкіші й довші чи коротші заглиблення у воску. За тим же принципом у разі повторного руху голки, з'єднаної з мембраною, звук відтворювався.

Фонограф постійно вдосконалювали. За його принципом створені грамофони, що в побуті українців були поширені аж до 50-х років ХХ ст., а з 40-х років – у варіанті патефонів.

Порівняно з фотодокументами архівне зберігання фонодокументів є складнішим. Сучасна техніка їхнього зберігання зводиться до періодичного копіювання (перекопіювання) документів в аналогових формах. Однак кожне “списування” фонотексту додає до наступної копії небажані звукові додатки, що негативно впливає на якість відтворення фонотексту. Саме з цієї причини багато фонотекстів на восковій основі з кінця ХІХ – початку ХХ ст. не збереглися. Проте багато дійшло до нас, наприклад голос Соломії Крушельницької, відтворений згаданим фільмом “Пісня Подолянки”. Голос співачки – сопрано широкого діапазону, що вирізнявся оригінальною привабливістю і чарівністю.

У ХХ ст. з'явилися нові технічні засоби закріплення і збереження аудіоінформації, зокрема, з різних сфер суспільної діяльності людей: функціонування органів державної влади, життя війська і флоту, діяльності органів освіти, науки, культури, подій мистецького життя, сільського і міського побуту тощо. У фондах ЦДАКФФД України зберігаються численні комплексні аудіовідеодокументи про роки піднесення українського національного життя з усіх регіонів України (кінець 80-х – початок 90-х років ХХ ст.), ухвалення Верховною Радою 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України, Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р., інших національно доленосних подій. Аудіодокументи з ХХ ст. бережуть для сучасників і майбутніх поколінь голоси видатних учених, письменників, діячів мистецтва, політиків. Багато з цих записів, наприклад, голоси письменників Павла Тичини, Максима Рильського, Володимира Сосюри, Андрія Малишка, Василя Симоненка, Василя Стуса та інших, політичних діячів Леоніда Кравчука, В'ячеслава Чорновола, Ігоря Юхновського,

Леоніда Кучми та інших не раз використовують у сучасній освітній, культурній та політичній пропаганді. Скандально гучного розголосу набули в політичних дискусіях записи прихованими мікрофонами в кабінеті Президента України, оприлюднені Морозом та Мельниченком наприкінці 2000 – у 2001 роках. Зрозуміло, що згадані записи посядуть своє місце серед джерел з історії України зламу ХХ і ХХІ століть. Технічні засоби ХХ – ХХІ ст. дали змогу зберігати для нащадків звучання голосів неповторних артистів і співаків, серед них М. Заньковецької, А. Бучми, Н. Ужвій, Г. Юри, Д. Мілютенка, Є. Пономаренка, Б. Романицького, А. Аркушенка, Б. Гмирі, І. Козловського, А. Солов'яненка, Яковченка, Глухого та ін. Залишились в аудіовідеозаписах кращі п'єси провідних театрів України: Українського драматичного ім. І. Франка в Києві, Українського драматичного ім. М. Заньковецької у Львові, Харківського українського драматичного театру ім. Т. Шевченка, російських драматичних у Харкові ім. О. Пушкіна, в Києві ім. Лесі Українки, оперних театрів Києва, Одеси, Львова, Харкова та ін.

Крім ЦДАКФФД в Києві, аудіозаписи зберігаються практично у всіх сучасних історичних, історико-краєзнавчих, літературних, художніх та інших музеях. Наприклад, у Музеї Великої Вітчизняної війни в Києві є звукові записи битв, голосів радянських воєначальників, повідомлень Радянського інформбюро, розповіді очевидців про злочини окупантів, озвучення різних урочистостей, присвячених визволенню окремих міст і сіл тощо. Водночас зберігають і звукові документи, що фіксують німецькі злочини в Україні. Аналогічного тематичного спрямування аудіоматеріали є в історико-краєзнавчих музеях областей та міст, наприклад Одеси, Севастополя, Рівного, Дніпропетровська, Запоріжжя та ін.

Можна думати, що подальше вдосконалення техніки записів звуку і технології його консервації сприятиме поліпшенню формування і зберігання історичних аудіоджерел.

8.3. Формування архівних фондів електронних документів

Збирання, комплектування і зберігання в архівах електронних документів (ЕД), або ж документів на магнітних носіях (ДМН) має вже понад 30-літню історію. В СРСР ця робота була поставлена на нормативну основу тільки 1980 р. [3]. Електронні документи так комплектують і обліковують в архівах, щоб їх можна було розшукати

і видати за допомогою електронних систем, комп'ютерів цільового призначення.

Поряд з цим питання про способи збереження електронних документів перебуває у стадії пошуку оптимальних варіантів. Наприклад, пропонують виготовляти паперові копії інформації, яку містять ЕД.

Одночасно шукають засоби використання комп'ютерної техніки для копіювання і закріплення інформації фонових документів. Не вирішеним досі питання про юридичну силу електронних документів як історичних джерел. У будь-якому разі в Росії це питання порушено [3]. В Україні ж воно, здається, на порядок денний архівної роботи ще не стало. Йдеться про правомірність і форми посилення дослідників на електронні документи, про принципи відбору документів для зберігання, правила допуску до них дослідників тощо.

Отже, щодо інформації про джерела, компоненти яких виготовляли технічними засобами, необхідно зробити такі висновки:

цього виду джерела серед інших видів історичних джерел почали формуватися порівняно пізно; фотодокументи від 30-х років XIX ст., фонові документи – від 70-х років XIX ст.;

найскладніше зберігати в архівах та музеях фоноінформацію, що потребує періодичного перезаписування і виготовлення нових фонокопій;

документи комплексної аудіовідеоінформації почали формуватися з 30-х років XX ст. і відтоді їх виготовлення постійно вдосконалювалося;

від 70-х років XX ст. з'явився новий вид електронних документів, питання про принципи і способи комплектування і збереження яких ще досі перебуває у стані становлення.

Список літератури

1. *Антонюк В.* Соломія Крушельницька у кінофотодокументах // Архіви України. – 1994. – № 1 – 6. – С. 31 – 34.
2. Втрачені пам'ятки Києва // Архіви України. – 1991. – № 2. – С. 67 – 70; № 4. – С. 67 – 70; № 5 – 6. – С. 72 – 74.

3. *Жукова М.П.* Комплектование архивов электронными документами // Отечественные архивы. – 2000. – № 2. – С. 5 – 16.

4. З рідного гнізда. Альбом фотодокументів. – К., 1992.

5. *Крижанівський О.П.* Джерела до соціально-економічної історії церкви на Правобережній Україні // Архіви України. – 1993. – № 1 – 3. – С. 72 – 79.

6. *Леонтьєва О.Г.* Работа архивистов с электронными документами и технологиями. Зарубежный опыт // Отечественные архивы. – 2000. – № 3. – С. 86 – 90.

7. *Мельник Б.В.* Вулицями старовинного Львова. – Львів: Світ, 2001.

8. *Скарбовійчук С.М.* Україна початку XX ст. у фотодокументах // Архіви України. – 1991. – № 6. – С. 53 – 55.

9. Театр “Березіль”. До 70-річчя створення // Архіви України. – 1992. – № 4. – С. 40 – 43; № 5 – 6. – С. 45 – 47.

Лекція 9. МУЗЕЇ ЯК СХОВИЩА РЕЧОВИХ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

9.1. Музеї в системі історико-культурних закладів України.

9.2. Музейні фонди, їхнє формування, зберігання і наукове опрацювання.

9.1. Музеї в системі історико-культурних закладів України

Серед історико-культурних закладів, таких як архіви, дослідні інститути, наукові експедиції, різного профілю музеї, саме музеї бережуть, охороняють і вивчають передусім речові історичні джерела та такі, інформація яких закодована, комплексно через матеріал, з якого виготовлені, вжиткову функцію в час їхнього творення, художнє оформлення, можливі написи на пам'ятках, інші властивості. Як звичайно, музеї зберігають також стародруки та рукописні матеріали.

Класифікацію музеїв роблять насамперед за характером пам'яток, які в них зберігаються. Під цим оглядом виділяють такі групи музеїв: історичні, краєзнавчі, історико-тематичні, історико-меморіальні, образотворчого мистецтва, музеї-заповідники, археологічні, етнографічні, етнографічно-тематичні, меморіальні, науково-природничі, скансени та ін.

Історичні музеї створені і працюють головно у великих містах. В Україні окремі великі історичні музеї є в Києві, Харкові, Дніпропетровську (історичний музей ім. Д. Яворницького), Львові. У Львівському історичному музеї, наприклад, кількість предметів основного фонду станом на 1 січня 2000 року становила 324639 одиниць збереження, у тому числі археологічних – 99194, ужитково-речових – 12278, образотворчих – 19129, декоративно-прикладних – 12251, нумізматичних, геральдичних, медальєрики – 78778, фотодокументів – 5950, інших – 78059 одиниць збереження.

Близькими до історичних за тематичним профілем одиниць збереження є історико-краєзнавчі музеї. Вони розташовані в окремих обласних центрах, хоча в багатьох більших містах або ж таких, що відігравали в минулому важливу роль у політичному та культурному житті України, є державні краєзнавчі музеї. У Львівській області такі музеї є в Дрогобичі і Стрию, в Рівненській – у Дубному й Острозі, у Харківській – в Ізюмі і Краснограді,

в Дніпропетровській – у Кривому Розі та Нікополі, в Запорізькій – у Мелітополі і Бердянську тощо.

Тематично вужчими, однак глибше профільованими є музеї-заповідники та меморіальні музеї, створені на місцях пам'ятних історичних подій, або ж присвячені життю і діяльності видатних персоналій. Найвідоміші серед них – у Запорізькій області історико-культурний заповідник “Острів Хортиця”, Кам'янець-Подільський музей-заповідник, Канівський державний заповідник “Могила Тараса Шевченка”, у Рівненській області – “Козацькі могили” біля Берестечка, Музей історії Полтавської битви, Софійський собор у Києві, Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Музей Т. Шевченка в Києві, Музей Івана Франка у Львові, Музей Лесі Українки в селі Колодяжному Волинської області, Музей Григорія Сковороди в с. Сковородинівка Золочівського району Харківської області, Музей Іллі Рєпіна в Чугуєві, Музей Івана Франка в с. Нагуєвичі Дрогобицького району, Чернігівський літературно-меморіальний музей М. Коцюбинського, Літературно-меморіальні музеї О. Кобилянської і Ю. Федьковича в Чернівцях та ін.

У багатьох містах організовані і працюють археологічні музеї. Найвідоміші серед них Одеський археологічний музей, Керченський історико-археологічний, Бахчисарайський історико-археологічний, історико-археологічний у Севастополі на місці колишнього Херсонеса. Музей у Севастополі – це розкопані вулиці, господарські ями, акрополь по всій площі Херсонеса, а поряд музейний будинок з цінними фондами та експозицією, у якій, крім інших експонатів, виставлені унікальні епіграфічні пам'ятки: кам'яні таблиці з декретом про Діофонта, з присягою юнака та ін. Багатою і добре оформленою є експозиція археологічного музею Львівського національного університету імені Івана Франка, що почав функціонувати 1967 р. на базі кабінету спеціальних історичних дисциплін. Експозиція побудована відповідно до навчальної програми з археології. У першому залі експонують матеріали доби давнього кам'яного віку з території Середнього Подністер'я. Це знаряддя праці з кременю – від примітивних, грубо оббитих каменів і ручних рубил до досконало оброблених крем'яних знарядь цільового призначення. Відтворені макети жител доби за 40 тис. років тому з мезоліту, показані мініатюрні крем'яні знаряддя як вкладки до списів, гарпунів, стріл. Вони свідчать про

перехід людей до індивідуальних способів полювання. Є також копії рисунків тварин і людей з печери біля с. Баламутівка Чернівецької області над берегом Дністра.

У другому залі виставлені знаряддя праці з епохи міднокам'яного (енеоліту) та бронзового віків. Крем'яні знаряддя для обробки дерева та інших матеріалів, речі побутового вжитку з кості, глиняні пряслиця і тягарці до ткацьких верстатів, антропоморфні і зооморфні фігурки, посудини ритуального призначення дають змогу судити про поширені у відповідні епохи види робіт, умови побуту, первісне мистецтво. Практично всі експонати залу знайдені під час археологічних розкопок львівських учених І. Свешнікова, М. Пелещишина, Л. Крушельницької та ін.

У третьому залі багато знарядь праці, предметів побуту та ритуальних церемоній, дорогих бронзових речей з епохи бронзи і раннього заліза. Вони є джерелами до вивчення культури і побуту населення тих часів з таких місцевостей, як село Іване-Пусте Тернопільської області, околиці Золочева Львівської, с. Яргорів Тернопільської області. Окремо виставлені знаряддя виробництва, предмети побутового вжитку, мистецтва, знайдені в Ольвії, Тірі, Херсонесі, Пантікапею з доби античності.

Четвертий зал музею експонує речові археологічні пам'ятки матеріальної культури ранніх слов'ян та давньоруського часу, знайдені під час розкопок В. Барана, І. Свешнікова, М. Пелещишина, Р. Чайки в окремих місцевостях Івано-Франківської, Львівської, Рівненської областей.

Речові етнографічні джерела зберігають, вивчають, а також експонують в етнографічних музеях та в окремих відділах і залах історико-краєзнавчих та краєзнавчих музеїв. Дуже відомим і багатим на пам'ятки збереження є Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України у Львові. У сучасному вигляді за характером предметів зберігання та структурою відділів музей склався у 1951 р. внаслідок об'єднання Миського промислового музею, що діяв у Львові з 1874 р., а в 1939 р. перейменованій у Музей художнього промислу Міністерства культури Української РСР, із започаткованим у 1895 р. Етнографічною комісією НТШ музеєм етнографічного профілю. В дорадянський час він називався Український національний музей ім. Т. Шевченка. У комплектуванні його збірок брали участь

М. Грушевський, І. Франко, В. Гнатюк, І. Труш, О. Роздольський, В. Шухевич, І. Левинський та інші діячі і меценати української культури.

Об'єднаний музей 1951 р. одержав офіційну назву Український державний музей етнографії та художнього промислу АН УРСР у Львові.

З утворенням на його науковій базі у 1982 р. Львівського відділення Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського АН УРСР, а з 1991 р. – самостійного Інституту народознавства АН України (з 1994 р. – Національної академії наук України). Музей як порівняно самостійна науково-культурна установа опинився у структурі Інституту.

Станом на 1996 рік у фондах музею числилось 83 тисячі пам'яток народної матеріальної культури, художніх промислів і прикладного мистецтва. Одиниці збереження згруповані за видовими ознаками, функціональним призначенням на час творення, матеріалом, з якого виготовлені та іншими властивостями і розділені на такі види: традиційні знаряддя праці, тканини, народна вишивка, народний одяг, вироби зі шкіри, народна кераміка, сучасна кераміка, художні вироби з дерева, плетіння, народні іграшки, писанки, художній метал, меблі, порцеляна, фаянс, майоліка, художнє скло, годинники, коштовності, плакати. Речові пам'ятки культури, що зберігаються в музеї, є джерелами для наукового опрацювання проблем історії окремих видів народної культури і мистецтва, особливостей побуту і культури окремих етнографічних районів, технік художньої майстерності. Саме в стінах цього музею створені цікаві наукові дослідження про народний одяг (І. Гургула, К. Магейко, С. Сидорович, Р. Чугай), художні тканини (Р. Чугай, С. Сидорович, У. Рудницька), різьбу по дереву (А. Будзан, М. Моздир), народні промисли (Ю. Гошко), художнє скло (В. Рожанківський, Ф. Петрякова, М. Моздир), образотворче мистецтво й архітектуру (П. Жолтовський, В. Овсійчук), художній фарфор (Л. Долинський) тощо.

Етнографічні фонди та експозиції є в усіх краєзнавчих та історико-краєзнавчих музеях України, а також у більшості меморіальних; це, зокрема, інтер'єри жител, меблі, дскорювання образами, рушниками, різьбленими мисниками, художнім посудом. Особливу групу серед етнографічних музеїв становлять так звані музеї під відкритим небом, у яких відтворено цілі етнографічні

комплекси: фрагменти сільських кутків, дворів, жител, господарських будівель, “промислових” об’єктів типу вітряків, водяних млинів, олієнь, кузень, тартаків, гончарних печей та інших, а також культових та громадських будівель – церков, громадських шпихлірів, народних домів та ін.

Покажемо щодо цього є Музей народної архітектури та побуту у Львові. Аналогічні музеї в Україні розміщені ще в Києві, Ужгороді, Переяславі-Хмельницькому та Чернівцях. У Росії станом на 1980 р. таких музеїв було 18, у Латвії – 4, Естонії – 3, Литві – 4, Грузії – 2. У Галичині ідею створення музею під відкритим небом висловив ще в 30-х роках ХХ ст. Іларіон Свенціцький. Тоді її не вдалося реалізувати, хоч намічено було територію для такого музею у так званому парку Кайзервальд і перевезено туди із села Кривки Миколаївську церкву з ХVІІІ ст., де вона як чудова перлина народної архітектури стоїть і сьогодні. За радянського часу ідею музею під відкритим небом у Львові підтримали відомі діячі культури, а в 1966 р. на території мальовничого Шевченківського гаю (колишнього Кайзервальду) відділ народного будівництва Музею етнографії та художнього промислу розпочав розташовувати будівлі народної архітектури, які перевозили сюди з різних кінців західних областей України. У 1971 р. відділ реорганізовано у самостійний Музей народної архітектури і побуту Міністерства культури Української РСР. Музей створено за етнографічним принципом, він займає площу 60 га.

Пам’ятки народної архітектури розміщені на шести історико-етнографічних районах: Бойківщині, Гуцульщині, Лемківщині, Поліссі, Поділлі, Волині, а також субрайонах низинної Буковини, що є частиною етнографічного Поділля, та низинної Львівщини.

На Бойківщині поширені садиби, які складаються з хати й окремих господарських будівель, а також “довгі” хати, де під одним дахом розміщені власне хата і господарські будівлі. Хата й господарські будівлі мають однакову висоту. В їхніх інтер’єрах різні знаряддя праці, вжиткові речі, елементи декорування розташовані так, як колись у побуті.

Серед “промислових” об’єктів тут міститься олійня з с. Головецьке та водяний млин з с. Либохора Сколівського району, криниця з с. Бабине Старосамбірського, каплиця з с. Ялинкувате Сколівського, школа з с. Бусовисько Старосамбірського, пасіка з

с. Кузьминець Рожнятівського, хата з с. Мшанець та тартак з с. Великосілля Старосамбірського районів. Є в музеї садиби з сіл Гусного і Пилипця Закарпатської області, з того ж Пилипця є сукновальня і валило та ін.

З Лемківщини показані давні форми хат однорядного ділення: хата-сіни-комора-стайня-боїще. Є варіанти хати з хатчиною+сіни+стайня з коморою+боїще+вовзвня. Дахи в лемківських будівлях, як звичайно, двосхилі. З села Зарічеве Закарпатської області перевезено цілу садибу, у якій хата складається з хижі, сіней, комори, стайні і боїща; зруб з букового кругляка, подекуди підтесаного. Вікна шестишибкові. Одне виходить на головний фасад, інше – з протилежного боку, двопрічлкові. Стеля з трьох поперечних і одної поздовжньої балки, вкритих просоченими олією дошками. Піч дивиться на причілкову стіну, що навпроти входу в хату. Дашок (комин) над челюстями з’єднаний з димоходом, що виводить дим до сіней. Над отвором димоходу в сінях на всю ширину сіней зроблений іскрогасник. На припічку – посуд, на запічку – коновка з водою. Навпроти печі в напрямі до причілкової стіни стоїть дерев’яне ліжко. Стіл – у куті фасадної і причілкової стін. Біля нього – переносна лавка. Попід стелею дві балки, на які вішають одяг. Внутрішні стіни хати побілені глиною.

У сінях стоять жорна, ступа, скриня, інші побутові речі. Комора так само побілена глиною. В ній зберігали святковий одяг, запаси продуктів, запасний посуд. Є лава для снання влітку.

Речові атрибути, що дають образне уявлення про їхнє побутове призначення, є також у стайні, боїщі, хлівці: драбини, прикріплені під кутом до стін для сіна, жолоби для кормових сумішей, лопати для згортання гною, ослінчик для сидіння під час доїння корів тощо; у боїщі – ціпи, граблі, дерев’яні лопати. На садибі є також зрубний хлівець для свиней, шопи на сіно – “секес”, криниця зі зрубів з валком і корбою та дашком. Паралельно до хати – шпихлір з пивницею. У музеї є також різного призначення будівлі та їхні комплекси: гражда, двір вільної забудови, кузня, пасіка, пастуша стайня та інші з Гуцульщини; садиби, вітряк, церква з низинної Буковини; житла, церква, громадський шпихлір, вітряк із Західного Поділля. Чимало пам’яток народної архітектури різного функціонального призначення – хати, церкви, громадські будівлі – є в музеї з Опілля, Підкарпаття та інших субрайонів західних областей.

Важливу практично-виховну функцію, як і функцію збереження цінних речових історичних джерел виконують музеї, присвячені історії воєн та окремих битв. Провідним серед таких музеїв в Україні є Музей Великої Вітчизняної війни в Києві, побудований спеціально для експонування видів військової техніки, панорами битви за Дніпро, багатьох бойових епізодів, фото командирів і рядових солдатів, зруйнованих міст і сіл, заводів і фабрик, мостів і доріг, злочинних акцій німецьких фашистів та інших епізодів. Аналогічну функцію виконують музеї того ж профілю в Корсунь-Шевченківську (історії Корсунь-Шевченківської битви), Дніпропетровську, Севастополі, Ізмаїлі та інших містах.

Цілу систему у світі, в тому числі і в Україні становлять музеї образотворчого мистецтва. Всесвітньовідомий цього профілю музей – паризький Лувр – одне з найбільших художніх сховищ світу. Він розташований у пам'ятці архітектури XVI ст., побудованій у стилі ренесансу (архітектор П. Леско, скульптор Ж. Гужон). Спочатку, до другої половини XVII ст., Лувр використовували як королівський палац, пізніше – як сховище творів мистецтва. Він має шість об'ємних відділів: східних старожитностей, єгипетських старожитностей, давнього грецького і римського мистецтва, скульптури (від середніх віків і до новіших часів), живопису і рисунку, прикладного мистецтва. Іншими світової слави сховищами творів образотворчого мистецтва є ватиканські музеї, Дрезденська картинна галерея, петербурзький Ермітаж, Музей образотворчого мистецтва ім. О. Пушкіна та Третьяковська галерея у Москві. Одну з найбільших збірок світового мистецтва становить Британський музей, відкритий 1759 р. Він має багаті колекції мистецтва Європи, Азії, Африки, Америки, Австралії. Особливо повні колекції прикладних видів арабського, іранського, індійського, китайського мистецтва, етнографічні колекції з побуту народів Африки й Америки. Знаменита й Бібліотека Британського музею. Вона налічує понад 7 млн. друкованих книг, 105 тис. рукописних матеріалів, 100 тис. грамот і хартиї, три тисячі папірусів.

В Україні до найбільших сховищ пам'яток образотворчого мистецтва належать Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві, Київський музей західного та східного мистецтва, Львівська картинна галерея, у якій зберігаються пам'ятки образотворчого мистецтва зарубіжних країн, а також

України. Галерея має філії, розташовані у замках Олеська, Свіржа, Золочева, Жовкви. В Олеську міститься одне з найбільших фондосховищ історичного портрета. Цінні колекції української ікони, прикладного мистецтва, творів українських художників зберігаються в Музеї українського мистецтва у Львові, заснованому І. Свенцицьким за ініціативою і матеріальним сприянням митрополита А. Шептицького.

Сховищем образотворчих творів в Україні є також Київський музей російського мистецтва, Художній музей м. Одеси, Музей образотворчого мистецтва в Харкові, Художній музей у Донецьку, Художній музей у Дніпропетровську та ін.

Часто цікаві пам'ятки історії зберігаються у самодіяльних історико-краєзнавчих музеях, яких в Україні є понад 1 000. Самодіяльні музеї особливо багаті на речові пам'ятки побутового вжитку, прикладного мистецтва, етнографії, місцевих промислів.

Важливу інформацію часто дають пам'ятки, що зберігаються у природничих музеях, особливо важливу для історії науки. Те ж стосується різних “виробничих” музеїв, улаштованих на місці вичерпаних вугільних, соляних та інших шахт, каменоломень, інших виробництв.

Отже, у музеях зосереджені надзвичайно цінні джерела до історії України, історії мистецтва, краєзнавства, історії поселень.

9.2. Музейні фонди, їхнє формування, зберігання і наукове опрацювання

Одиниці зберігання, що їх має й охороняє кожний музей, за функціональним призначенням на час їхнього творення, за матеріалом, з якого виготовлені, за хронологією та місцем побутування, за споживчою вартістю чи іншими ознаками розміщують, обліковують, вивчають в окремих фондах. Наприклад, Львівський історичний музей має 53 фонди, а саме: нумізMATика, ордени-медалі, тканини, метал, шкіра-ріг, скульптура, дерево, архів, сфрагістика, відзнаки, археологія, Київська Русь, фотонегативи, фотоматеріали, скло, фарфор, глина, рідкісна книга, стародруки, рукописи, плакати, графіка, репродукції, бони, живопис, годинники, меблі, художнє дерево, музичні інструменти, зброя, філателія, пластмаса, почесні грамоти.

За кількістю предметів зберігання фонди є різними. Наприклад, у згаданому Львівському історичному музеї фонд нумізматики нараховує 73 тис. одиниць збереження, фонд археології – близько 100 тисяч, фонд архіву – понад 16 тис., фонд графіки – понад 18 тисяч одиниць збереження тощо. Цінними і рідкісними в цьому музеї є колекції зброї, нагород, рукописної та стародрукованої книги. Предмети, виготовлені з використанням благородних металів та інших коштовних матеріалів перебувають на спеціальному обліку. Всі одиниці зберігання вписані в інвентарні книги визначеного зразка, а дорогоцінні предмети – також у книги спеціального обліку.

Формують музейні колекції і фонди різноманітними способами. Історичні, етнографічні, образотворчого мистецтва, літературно-меморіальні музеї найчастіше створюють з ініціативи науковців, органів місцевого самоврядування, меценатів культури і мистецтва. Наприклад, ініціаторам збирання матеріалів для етнографічного музею у Львові були Іван Франко, Філарет Колесса, Володимир Гнатюк, Осип Роздольський, Володимир Шухевич. Вони особисто зібрали багато цінних предметів народного одягу, декоративного мистецтва, виробів народних промислів. За підтримки східноукраїнських діячів культури Лесі Українки, Миколи Біляшівського, Опанаса Сластьона, Климента Квітки та інших музеї етнографії НТШ поповнювалися зразками килимів, плахт, рушників, дерев'яного і скляного посуду з підросійської України. М. Біляшівський, наприклад, передав музеєві викопані ним археологічні пам'ятки з городища Княжа Гора біля Канева.

Ентузіастам з числа приватних осіб, дуже часто впливових і багатих, належала ініціатива створення й інших львівських музеїв. У 1870 р. відкрито для огляду музей князів Любомирських, що поповнювався дарунками від різних наукових товариств, а також від магнатів Потоцьких, Сапіг, Замойських, Дзедушицьких, багатих львівських міщан, від родини Юліуша Словацького, Садока Баронча та ін. Цей музей був розміщений у будинку Оссолтнеум (нині Наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаніка).

У 1880 р. з'явився ще природничий музей графів Дзедушицьких. Спочатку збірки розміщали в будинку на розі вулиць Фредри і Баторія, потім – у резиденції графів на вул. Курковій (тепер вул. Лисенка), остаточно ж її розташували в будинку на вул. Рутовського, де вона виставлена й сьогодні (Науково-природничий музей, вул. Театральна).

З ініціативи відомого архітектора Юліана Захаревича 1874 р. у Львові створено Промисловий музей, який спочатку містився у будинку біля міської Стрільниці, згодом – у кількох залах ратуші, а з 1904 р. – у спеціально побудованому для музею будинку на вул. Гегьманській (нині проспект Свободи), де сьогодні діє Національний музей (будівничі Л. Марконі та К. Яновський).

Від 1889 р. існував музей Львівського Ставропігійського братства, заснований відомим істориком Ізидором Шараневичем.

З ініціативи львівського міського архіваріуса, в майбутньому видатного архіво- і музеєзнавця, історика Олександра Чоловського 1893 р. започатковано створення історичного музею, спочатку як гмінного. У 1908 р. музей розмістився у будинку № 6 на пл. Ринок і називався Національний музей ім. короля Яна III. Той же О. Чоловський докладно зусиль до створення міської Галереї мистецтв, яка також завдячує своїм жертводавцям Михайлу Тепферу, який подарував галереї понад 200 полотен польських митців, родині Пшибиславських та ін.

Митрополит А. Шептицький, як зазначено, всебічно сприяв створенню у Львові українського Національного музею, заснованого у 1905 р.

Проте не можна поминути увагою тисячі громадян, які розуміли значення для культурного життя суспільства музейного зберігання пам'яток праці і творчості попередніх поколінь, тому не раз дарували музеям цінну сімейну реліквію – стародрук про життя святих, картину Козака Мамає, ікону Миколи Чудотворця, вишитий рушник, горнята-близнюки, полонинську трембіту, а то й цілу колибу, давні монети, килими, кептарі, горбатки, плахти, різьблені інкрустовані хрести, давні фото, писанки і все, що, якби не було музеїв, могло б назавжди загубитися не тільки саме по собі, а й у пам'яті людській.

Коли вже музеї створені, їхні колекції також постійно поповнюються шляхом організованого збирання пам'яток історії, культури, побуту, ремесел, мистецтва, у тому числі їхньої закупівлі. Завдяки цьому фондові сховища музеїв збільшуються.

Музеї, створені як заповідники, мають на меті зберігати, консервувати, реставрувати, пропагувати історичні пам'ятки, що формувалися в минулому у вигляді окремих міських комплексів, церковно-монастирських ансамблів, природно-паркових зон тощо.

Одним із найбагатших і оригінальних музеїв-заповідників є Києво-Печерська Лавра. Центральне місце в її ансамблі посідає Успенський собор, історія якого налічує понад 900 років. На захід від собору розміщені Головні ворота з Троїцькою церквою над ними (початок XII ст.), поряд – велична споруда Головної дзвіниці з першої половини XVIII ст. У північній частині над Економічними воротами підноситься п'ятикупольна Всесвятська церква, вибудована наприкінці XVII ст. Оригінальними є будинки з келіями ченців з XVI–XVIII ст., будинок давньої друкарні. В південно-східній частині заповідника розташована група пам'яток архітектури з XVII–XVIII ст.: Різдобогородицька, Аннозачатівська та Христовоздвиженська церква, дві дзвіниці, споруди над Ближніми і Дальніми печерами. За 100 м від Економічних воріт стоїть прадавня церква Спаса на Берестовім (побудована на зламі XI–XII ст. у берестовому лісі).

Велику цінність у цьому заповіднику, поряд з архітектурними пам'ятками, становлять захоронення видатних державних і церковних діячів України, надгробні споруди та написи на них, що їх описав свого часу Михайло Максимович. Багатий цей заповідник на дорогоцінні речі, такі як дарохранительниця срібна з позолотою, виготовлена 1743 р. майстром Іваном Равичем, срібні лампада і кадило з XII ст., срібні ківш, дарохранительниця, карбовані орнаментом тарілки, чаші з XVII–XVIII ст., срібні з позолотою оправи священних книг та ін.

Усі музеї ведуть науковий облік опрацювання речей збереження (експонатів). Крім внесення всіх одиниць збереження у фондові книги за визначеним зразком, на кожну музейну річ заводять спеціальну інвентарну картку, як звичайно, за формою, що передбачена вченою радою кожного музею. Очевидно, такий порядок зумовлений значними відмінностями речей, що зберігаються в різних за профілем музеях. Наприклад, інвентарна картка Музею археології і допоміжних історичних дисциплін Львівського національного університету передбачає заповнення на кожну одиницю збереження такі графи: опис речі, де знайдено річ, час виявлення, стан речі, де переховується, матеріал чи техніка, інвентарний номер. У картці відведене місце для малюнка або фотознімка речі.

Науково-інвентарна картка Одеського археологічного музею НАН України є детальнішою і передбачає внесення про річ

зберігання таких відомостей: інвентарний номер, номер у відділі, старі номери, назва експонату, опис і датування, стан, дата надходження, матеріал і техніка, розміри, місце зберігання, походження експоната, результат наукового опрацювання, реставрація, консервування, спосіб набуття з посиланням на документ, бібліографія, примітки, підпис виконавця наукової роботи (очевидно, наукового опису). У картці так само є місце для фото речі та для номера негативу фото.

У Музеї етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України у Львові інвентарну картку названо уніфікованим паспортом, що містить такі дані: номер інвентарний, номер книги вступу, номер колекційного опису, документи, класифікація, типологія, назва й автор, джерело і спосіб надходження (дарунок, заповіт), аукціон, передача, закупівля, датування та місце створення, топографічний шифр, дата введення в ЕОМ, час і місце виявлення, кількість, розмір, матеріал, техніка, маса, проба, акт опробовування, опис, стан збереження, події, що пов'язані з пам'яткою, зв'язок з іншими пам'ятками, бібліографія, архівні дані, експонування, реставрація. Так само відведено місце для фото та номера негатива, старих інвентарних номерів.

У всіх картках (паспортах) найбільше текстового поля відведено для опису речі. Кожного разу передбачено підписи складача картки, головного охоронця фонду, у більших установах – заступника директора з наукової роботи та дату складання.

Ось як заповнено кілька граф одного уніфікованого паспорта Музею Інституту народознавства: “номер книги вступу – ЕІІ-21643; назва: перемітка-хустка; датування та місце створення: Дрогобич; старі інвентарні номери: ЕМ-39835; розмір: сторона 50 см; матеріал: фабричне бавовняне полотно, техніка: вишита хрестиком, ланцюжком, обміткою; опис: перемітка-хустка із купленої бавовняної білої тканини. Зав'язана із складеного валка довкруги голови з вузлом над чолом. Де в'яжеться хустка - вишивка пасмом геометричним ромбовидним орнаментом червоною і чорною заполочкою; стан збереження: полинялі нитки, поношена тканина, поплямлена; складач: Грендиш Я.Д.; дата: 7. IX. 1999; головний хранитель: Л. Булгакова”.

Інвентарні картки на речі зберігання можуть переписувати під час переінвентаризації музейних фондів, або ж у них вносять певні

додаткові відомості. Переінвентаризація речей зберігання – дуже об'ємна і копітка робота, вона потребує багато часу. Виконують інвентаризацію фондів через десятки років і у великих музеях це може тривати 10 і більше років. Наприклад, у Львівському історичному музеї остання переінвентаризація розпочалася у 1979 р. і до кінця, тобто до затвердження звірчих відомостей Міністерством культури України, ще не доведена. Досі міністерство затвердило відомості фондів “Зброя”, “Філателія”, “Плакати”. Повністю підготовлені до затвердження звірчі відомості фондів “Живопис”, “Фотоматеріали”, “Ордени-медалі”. Так само завершено звірки у фондах “Тканини”, “Сфрагістика”, “Відзнаки” та ін. Постійну увагу приділяють контролю за передачею одиниць зберігання із фондів у відділи експозиції, на тематичні виставки.

Невелика частина фондів музеїв сформована шляхом обміну пам'ятками історії та мистецтва. Порівняно інтенсивним був такий обмін музейними речами в перші післявоєнні роки. Знову ж таки це стосується і Львівського історичного музею. Тоді цьому музеєві передала колекції зброї, нумізматики, військових відзнак, шопенівських пам'яток із збірки Болеслава Ожеховича Львівська картинна галерея. Промисловий музей передав старовинну зброю з депозиту родини Вибрановських, Ізюмський краєзнавчий музей – матеріали зі Студенецької стоянки, з Львівського філіалу бібліотеки АН УРСР надійшли килим, художньо виконана інтарсією по дереву географічна карта та інші речі. В той же час до музею звернулися Центральний історичний музей УРСР в Києві, Центральний державний музей Таджикиської РСР, Ленінградський державний етнографічний музей, обласні історико-краєзнавчі музеї Рівного і Тернополя, також краєзнавчі Дрогобича, Володимира-Вдлинського, Самбора та інші з проханням передати їм можливі дублетні матеріали. Здебільшого такі прохання задовольняють. Однак процедура передачі пам'яток музейного збереження з одного до іншого дуже відповідальна, кожного разу рішення про передачу повинно одержати санкцію Міністерства культури України у випадку, коли обмін відбувається між музеями України, а також міністерств культури інших держав, коли обмін є міждержавним.

За охорону пам'яток історії, культури, побуту, спеціальних сфер людської діяльності музеї несуть повну відповідальність перед українським народом.

Пам'ятки музейного збереження майже стовідсотково становлять джерельну базу історії образотворчого мистецтва, а також історії прикладного мистецтва і промислів, поряд із нововиявленими матеріалами вони є основою досліджень у галузі археології та більшості етнологічних тем, пов'язаних з матеріальною культурою народів, цінним джерелом до історичного краєзнавства. Так само важливо використовувати музейні збірки для дослідження тем соціальної, економічної, військової, церковної історії та інших галузей.

У разі вивчення тої чи іншої історичної теми, що передбачає дослідження подій, явищ і процесів у всеукраїнському масштабі, дослідник повинен прагнути до опрацювання відповідних тем збірок багатьох музеїв України. Якщо ж тема наукової праці є локальною, то історик усе необхідне вивчити речові джерела відповідних краєзнавчих музеїв, а також музеїв на громадських засадах. Однак, перш ніж брати дозвіл на ознайомлення з відповідною збіркою і вивчення одиниць зберігання, доцільно попередньо вивчити путівники музею, оглянути експозицію, взяти консультацію у охоронця фонду.

Після одержання дозволу на дослідницьку роботу у потрібному фонді науковець має змогу ознайомитися з інвентарними картками фондової збірки, на їхній підставі визначити одиниці збереження, обов'язкові для обстеження, опису, фотографування чи замальовування. В науковій праці, у разі посилань на речову пам'ятку, треба називати музейний заклад, фонд та інвентарний номер одиниці зберігання. Наприклад: Львівський історичний музей (далі – ЛІМ), група фондів “Метал”, Інвентарна книга № 5, Інвентарний № 1844; або ж: ЛІМ, група фондів “Метал”, Інв, книга № І, інв. № 359 тощо (посилання довільно взяті із статті Ярослави Станчак “Вироби львівського цеху бляхарів у фондовій збірці ЛІМ // Наук. зап. ЛІМ. – 1998. – Вип. 7. – С. 57).

Однак зазначимо, що в разі ілюстрування картин, художніх полотен у різних виданнях з історії мистецтва, речових етнографічних та археологічних пам'яток автори часто обмежуються лише посиланням на музей зберігання, наприклад: “Кафа. Копія з гравюри невідомого художника XVIII ст. Державний історичний музей УРСР. Київ”; “Гобелен зі сценою смерті полковника Михайла Кричевського. 1760. (За малюнком

А. Вестерфельда 1649 р. Репродукція з оригіналу, що зберігається в Промисловому музеї в Кракові), “Шабля Богдана Хмельницького. Переяслав-Хмельницький історичний музей” тощо, (прикладі наведені за книгою “З української старовини: Альбом. – Київ: Мистецтво, 1991. – С. 172, 185, 187).

П.М. Жолтовський у відомій праці “Український живопис XVII–XVIII ст.” (К., 1978) здебільшого будував своє дослідження на виявлених ним же церковних іконах, що й надалі зберігалися в церквах, опрацьованих експонатах та інших одиницях зберігання музеїв, ілюстраціях живописних творів у вітчизняних і зарубіжних виданнях. З огляду на такі відмінності використовуваного фактологічного матеріалу П.М. Жолтовський по-різному підписував свої ілюстрації, на зразок: “Петро і Павло із с. Млинів” зберігається в Державному музеї українського образотворчого мистецтва УРСР (с. 12); Апостоли з іконостаса П’ятницької церкви у Львові, (с. 36–37); Апостоли із іконостаса Спасо-Преображенської церкви в с. Великі Сорочинці. 30-ті роки XVIII ст. (с.69); Ікона “Св. Варвара та Катерина” з Конотопа XVIII ст. (с.75); “Притча про виноградарів” з Почаївської Лаври XVIII ст. (с.87); або ж ще менше окреслено: Ікона “Христос-виноградар” з Волині XVIII ст. (с.77); Ікона “Св. Варвара” з Київщини XVIII ст. (с. 103).

Так само загально ідентифіковані ілюстрації світського живопису: Портрет Романа Сангушка, зберігається у Ровенському обласному музеї (с.124); про копії портрета Олександра Острозького: одна з них – у музеї м. Острога Ровенської області, інша – у Конотопському музеї (с. 138 – 139) тощо. Проте, якщо автор використовував у книзі ілюстрацію з якогось попереднього видання, то ідентифікація кожного разу є точною.

В етнографічних наукових дослідженнях посилання на речові джерела музеїв, на жаль, також не набули усталеної форми. Одні автори роблять їх точними, наприклад, у монографії “Лемківщина” (Львів, 1999. – Т. 1: Матеріальна культура. – С. 199, 215 – 217 та ін.) посилання на одиниці зберігання Музею українсько-русинської культури у Свиднику, що в Словаччині, такі: МУРК. Інв. № Е-1849; Інв. № Е-436; Інв. № Е-1358, Інв. № Е-506 тощо, де буквою Е позначено фонд етнографії. Проте в багатьох працях ті чи інші

ілюстрації речей просто називають без зазначення музею, фонду та інвентарного номера одиниці зберігання.

Звичайно, у наукових працях необхідно точно зазначати установу, фонд та одиницю зберігання кожної музейної речі, що стосується фактологічної джерельної бази дослідження. Це важливо не так для читача, як для наступних дослідників, які б захотіли ще раз особисто проаналізувати речові пам’ятки, що привернули увагу їхніх попередників.

Отже, з розповіді про історичні джерела, що зберігаються в музеях, випливають такі висновки:

музеї є сховищами головно таких історичних джерел, які дають неопосередковану інформацію про умови життя людей у минулому, їхню працю, побут, культуру, творчість, знаряддя праці, одяг, компоненти жител, зброю, прикраси, атрибути влади, інші речові пам’ятки попередніх епох, що їх сучасні дослідники вивчають безпосередньо;

на жаль, історики, які працюють поза межами музеїв, у дослідженнях переважно користуються лише писаними джерелами, не раз речові джерела недооцінюють навіть самі музейні науковці, коли, подібно до істориків вузів та установ НАН України, часто будують свої дослідження так само лише на базі писемних пам’яток. Це дуже помітно з “Наукових записок Львівського історичного музею” (вийшло дев’ять випусків);

стан музеїв, їхнє багатство, охорона пам’яток історії і культури є ознакою рівня цивілізованості будь-якої країни, її престижу на міжнародній арені. Музеї, їхні фонди і колекції – національне надбання народів – охороняє закон.

Список літератури

1. Дніпропетровський історичний музей ім. академіка Д.І. Яворницького: Путівник по експозиції. – Дніпропетровськ, 1969.
2. Київський державний заповідник-музей “Киево-Печерська Лавра”: Короткий путівник.– К., 1955.
3. Крутоус А. Львівський музей і Олександр Чоловський // Наук. зап. ЛІМ. – 1997. – Вип. 4. – Ч.1. – С. 3 – 13.

4. *Крутоус А.* До питання формування окремих музейних збірок України та м. Львова у XIX – першій третині XX ст // Наук. зап. ЛІМ. – 1998. – Вип. 7. – С. 3 – 13.

5. Львівський науково-природознавчий музей: Путівник. – Львів, 1957.

6. *Максимович М.О.* О надгробиях в Печерском монастыре // Киев явился градом великим... Вибрані українознавчі твори. – К., 1994. – С.145 – 161.

7. Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України: Путівник. – Львів, 1996.

8. Музей-заповідник у селі Пляшева на Ровенщині. – К., 1978.

9. Музей народної архітектури та побуту у Львові: Путівник. – Львів, 1980.

10. На Тарасовій Горі: Довідник. – К., 1976.

11. Одеський державний історико-краєзнавчий музей: Путівник. – Одеса, 1959.

12. *Скрипник Г.А.* Етнографічні музеї України. – К., 1989.

13. *Чайка Р.* Музей археології та кабінет спеціальних історичних дисциплін // Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940 – 2000). – Львів, 2000. – С. 62 – 65.

14. *Чайківський Б.* Львівський історичний музей у реаліях нового часу (1990 – 2000 рр.) // Наук. зап. ЛІМ. – 2000. – Вип. 9. – С. 23 – 38.

ПІСЛЯСЛОВО

Отже, дещо узагальнено багато типів та видів історичних джерел, які існують поза писемними пам'ятками історії, розкрито їхнє значення для дослідження найдавнішого минулого людства, а також практично всіх тем, висвітлення яких будується головню на писемних джерелах. Лекції підтверджують очевидну істину, що наші знання про способи виробництва й умови життя людей найдавніших епох ґрунтуються на речових джерелах, виявлених та опрацьованих археологами, на інформації, що її несуть на собі мови народів, зокрема етноніми, топоніми, антропоніми, на реліктах найдавнішої символіки, вираженої як у речових знаках, так і в духовній традиції племен та народів.

Археологічні пам'ятки стали тими джерелами, які дали змогу вченим з'ясувати приблизний час появи людини на Землі, простежити її міграції, виробити загальноприйнятну сьгодні періодизацію праісторії людства на палеоліт з його внутрішнім поділом, мезоліт, неоліт, енеоліт, вік бронзи і вік заліза, значно конкретизувати форми суспільної організації давніх людей у відповідні археологічні епохи.

Неписемні джерела стосовно багатьох країн і народів, процесів і подій є часто переважним пластом первинної джерельної інформації навіть з періодів, з яких залишились писемні пам'ятки, і вже кожного разу джерела неписемних типів і видів дослідники використовують навіть у тих випадках, коли писемні пам'ятки є багатими і порівняно повними. Важко собі уявити історика Другої світової війни, який би міг написати чи то узагальнену, чи то тематичну працю без вивчення видів зброї, фотокіно- та фонодокументів, усних переказів, творів образотворчого мистецтва, військових прапорів, орденів, медалей та інших відзнак, меморіальних комплексів і місцевостей, на яких відбувалися важливі битви і бойові дії, без усього того, що зберігають музеї.

Прагнення до побудови історичних досліджень не тільки на підставі писемних пам'яток, а й за допомогою інформації, що її дають джерела інших типів, повинно бути властивим кожному сучасному науковцю. З цієї причини у курс уведено тему про музеї як сховища речових історичних джерел. Дуже важливо вже у студента сформувати погляд на музеї як на важливі науково-культурні установи, що покликані не тільки бути засобом охорони

та зберігання пам'яток історії, культури, мистецтва, техніки, а й одночасно слугувати джерельною базою для розвитку науки.

У 1959 – 1965 роках автор працював науковим співробітником Українського державного музею етнографії та художнього промислу АН УРСР, в 1973 – 1994 рр. брав участь у реконструкції музею археології та спеціальних історичних дисциплін Львівського державного університету ім. І.Франка, неодноразово був учасником етнографічних експедицій на Прикарпатті, Волині, Поліссі, що, поряд з літературними матеріалами, дало чимало відомостей про роль і значення неписемних джерел для історичних, етнографічних, мистецтвознавчих, філологічних, інших гуманітарних досліджень. Проте матеріали цієї книжки головню побудовані на підставі праць про окремі види неписемних джерел багатьох попередніх авторів. У їхньому числі археологи П. Єфіменко, І. Свешніков, І. Шовкопляс, М. Пелещин, В. Баран, В. Станко, Р. Чайка, історики та теоретики джерелознавства І. Крип'якевич, Я. Дашкевич, В. Замлиновський, Я. Калакура, С. Павленко, А. Зубко, етнографи Ф. Вовк, Г. Стельмах, К. Матейко, М. Тиводар, В. Борисенко, В. Горленко, С. Павлюк, М. Мандибура, А. Данилюк, М. Глушко, Р. Сілецький та інші, мистецтвознавці та історики архітектури І. Свенціцький, П. Жолтовський, В. Овсійчук, М. Станкевич, М. Моздир, Р. Чугай, В. Откович, В. Вуйцик, Р. Липка, О. Огнєва, науковці в галузі спеціальних історичних наук О. Мацюк, А. Іваненко, І. Войцехівська, В. Зварич, Р. Шуст, М. Кріль, лінгвісти М. Худаш, І. Железняк, музеєзнавці Г. Скрипник, А. Крутоус, Б. Чайківський та інші. У кожного з авторів висвітлена та чи інша грань джерелознавчого значення викопних знарядь праці, зброї давньої людини, речей побутового вжитку, архітектурних споруд або ж їхніх реліктів, пам'яток культового та символічного призначення, усної традиції, назв народів, країн, місцевостей, річок і озер, людей і богів, фотографії і записаного звуку тощо.

Зрозуміло, що дослідники окремих наукових тем цікавилися передусім інформаційними властивостями тих видів неписемних пам'яток, які вони вивчали. Ми ж ставили за завдання узагальнити їхні спостереження та висновки під кутом зору навчальних потреб.

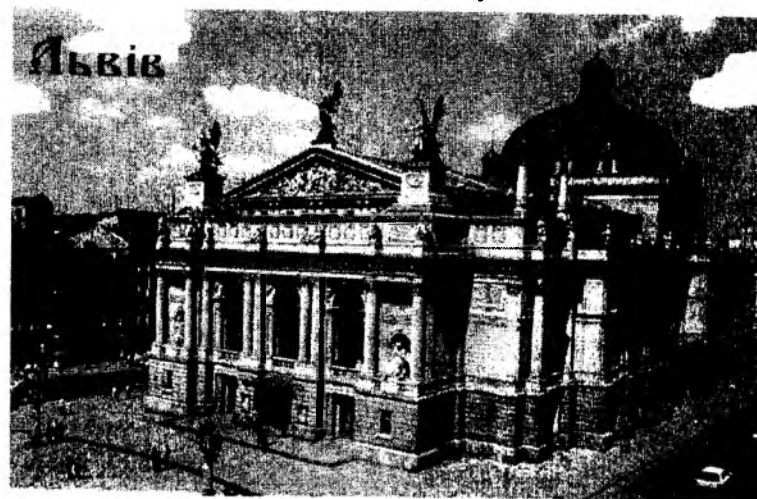
З огляду на складність узагальнення джерелознавчих властивостей далеких і відмінних між собою носіїв історичної інформації усвідомлюємо слабкі сторони своєї праці. Водночас

сподіваємося на доброзичливість критики, а також на те, що ця спроба послугує прикладом для інших джерелознавців, спонукатиме їх написати ліпшу узагальнену працю про неписемні історичні джерела.

ДОДАТКИ

Релікт храму у формі базилики. Херсонес. Сучасний вигляд.
Фото. А. А. Кадников, В. Буличов.

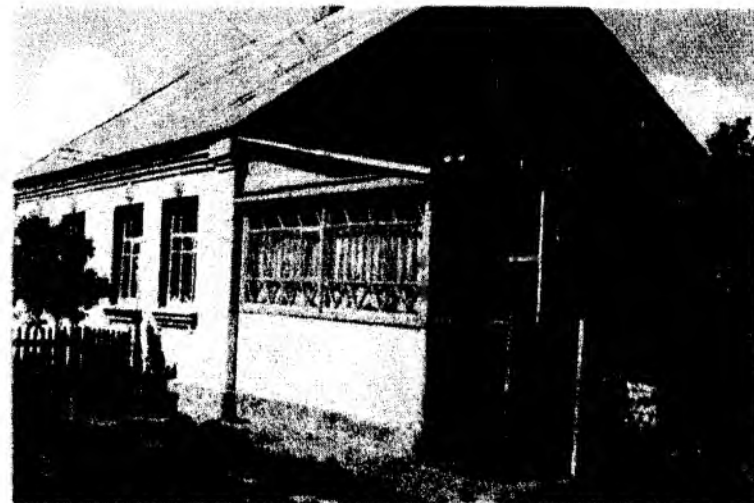
Театр опери та балету ім. Соломії Крушельницької. Стил ь історизму.
Львів. Архітектор З. Горголевський, 1897 – 1900. Фото Фаріон.

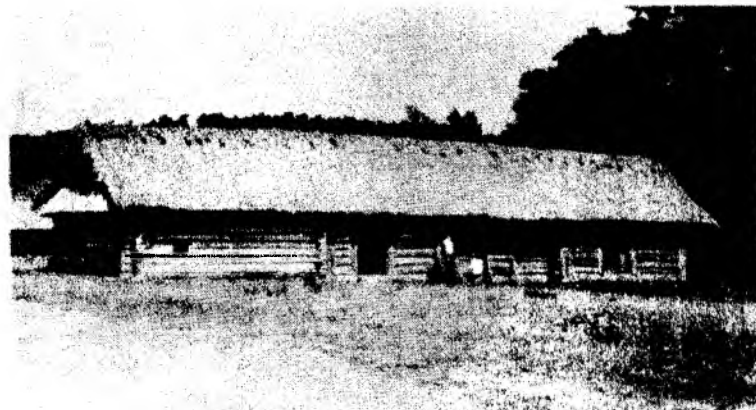
Хата Григорія Флонта по вулиці Дрогобицькій 191 у м. Бориславі.
Бойківський тип, збудована у 70-х роках ХІХ ст. Фото автора, 1962.

Стара хата по вул. Дрогобицькій у м. Бориславі. Бойківський тип.
Фото автора, 1962.

Житловий будинок у с. Літках Броварського району Київської області.
Фото С. М. Музиченка, 1978.

Хата з с. Мульниць Володимирецького району Ровенської області
кінця VIII – початку ХІХ ст. Музей народної архітектури та побуту
Української РСР. Київ. Фото В. Г. Шмельова, 1977.

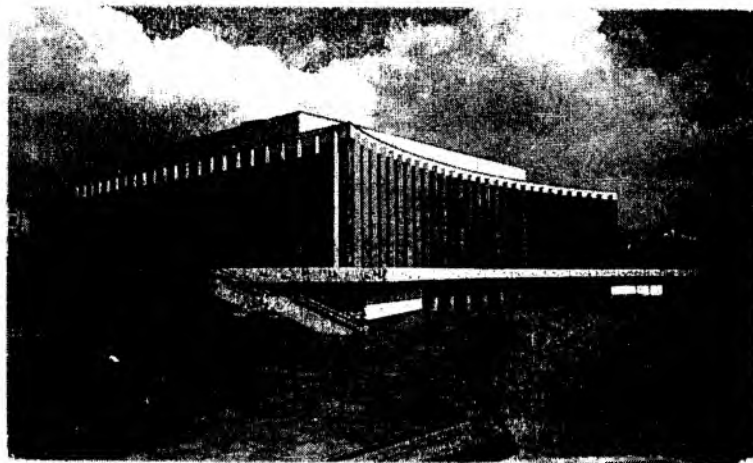
Хата з с. Оріховиці Ужгородського району Закарпатської області кінця XVIII ст. Закарпатський музей народної архітектури та побуту.
Фото С. В. Мишанича. Ужгород, 1978.

Сучасні житлові будинки в колгоспі ім. С. М. Кірова Скадовського району Херсонської області. Фото С.І. Арістова, 1979.

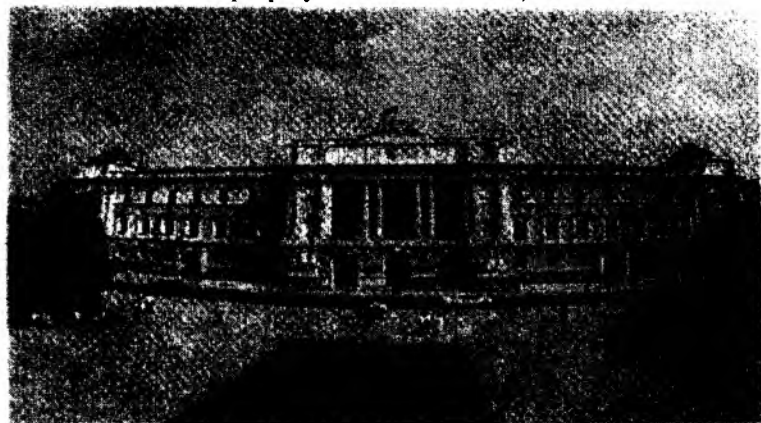
Хата XIX ст. з с. Бережонки Вижицького району Чернівецької області.
Музей народної архітектури та побуту у Львові.
Фото Ю. О. Пашківського.

Палац культури "Україна". Київ 70-ті рр. XX ст.
Фото Н. Кропивницького.

А. Г. Штепа. Перекусмо гармати на орала. Дерево, різьблення.
Сваричівка Чернігівської області.
Фоторепродукція Л. О. Чоботька, 1978.

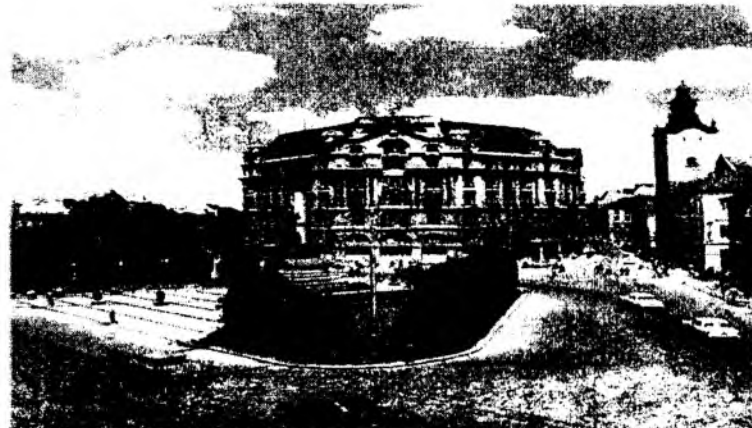
Львівський національний університет ім. І. Франка. Стиль історизму.
Архітектор І. Гохбергер, 1877 – 1881.
Фото В. Пилип'юка.

Львівські етнографи. Сидять Данило Фіголь і Катерина Матейко.
Фото. 1961.

Русь. Одяг дівчини XIII ст.

Будинок на площі А. Міцкевича у Львові.
Кінець XIX ст. Стиль історизму.

Викладачі історичного факультету Львівського державного університету ім. І. Франка. Сидять зліва направо: проф. Юрій Гроссман, проф. Мартин Лебович, доц. Степан Макарчук, проф. Григорій Гербільський, доц. Тетяна Соколовська, 1974.

Античний театр III ст. до н. е. – IV ст. н. е. Херсонес.
Сучасний вигляд. Фото В. Донеман.

Острогор. Вид на Замкову гору з правого берега р. Вілії. Фото 1960.
Зліва "Кругла" башта XVI ст.; справа – "Вежа Мурована";
посередині – Богоявленський собор.

190

Домініканський костіол в Тернополі. Стиль бароко. XVIII ст.
Фото В. Хмари.

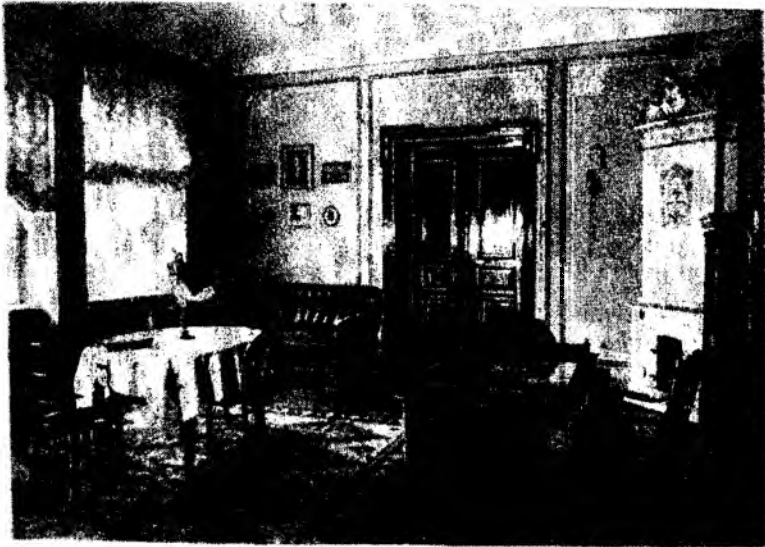
191

Фасад Домініканського собору у Львові. Стиль барокко. XVIII ст.
Фото В. Пилип'юка.

Луцький замок. XVII ст.
Фото Е. Каліки.

Музей Івана Франка у Львові.

Свято зброї в с. Яблунів Турківського району Львівської області.
Серпень 1944. Присілок Ясенів. Спереду напівлежить у військовій
формі районний провідник ОУН "Юрій" (Кишаневич).
Загинув 19.02.1945.

194

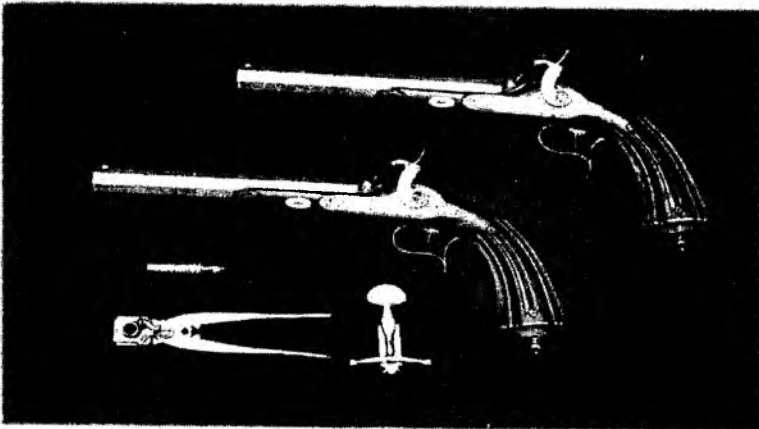

Музей українського мистецтва у Львові.

195

Музей етнографії та художнього промислу
Інституту народознавства НАН України у Львові.

Дуельні пістолети роботи Т. Вісньовецького (Львів),
внизу: кулелійка, мірка пороху, струбцина.
Львівський історичний музей зброї.

196

Ікона "Волинська Богоматір" кінець XIII–початок XIV ст.
Державний музей українського образотворчого мистецтва. Київ.

197

З М І С Т

Слово до читача.....	3
Лекція 1. Археологічні джерела як основа періодизації давнього минулого людства.....	6
1.1. Класифікація археологічних джерел за характером досліджуваних об'єктів.....	6
1.2. Періодизація давньої історії людства за пам'ятками матеріальної культури.....	10
1.3. Археологічні культури на території України.....	16
Список літератури.....	25
Лекція 2. Археологічні городища давньоруського часу.....	26
2.1. Городи та інші поселення в системі суспільних відносин на території України у другій половині I тис. н. е.....	26
2.2. Класифікація городищ і тематичні групи їхньої історичної інформації.....	29
2.3. Значення археологічних джерел для вивчення історії давньоруського часу.....	34
Список літератури.....	38
Лекція 3. Релікти та пам'ятки архітектури в системі історичних джерел з історії Європи.....	39
3.1. Характеристичні художні риси європейських архітектурних стилів. Хронологія стилів.....	39
3.2. Архітектура як відкрита книга історії містобудування Львова.....	45
3.3. Замки і фортеці – свідки історичного минулого.....	56
Список літератури.....	60
Лекція 4. Речові та зображальні історичні джерела зі сфери спеціальних видів людської діяльності.....	61
4.1. Речові пам'ятки символічного змісту.....	61
4.2. Нумізматичні джерела.....	69
4.3. Зображальні знаки на папері.....	72
4.4. Ікони і портрети.....	75
Список літератури.....	86

Лекція 5. Зброя минулих часів як джерело до історії військової справи і воєн.....	87
5.1. Історичні види зброї як відображення рівня розвитку суспільств минулих часів.....	87
5.2. Види зброї як речові джерела до історії воєн доби середньовіччя.....	90
5.3. Зброя ХХ століття та її роль у системі відносин між державами і народами.....	100
Список літератури.....	103
Лекція 6. Етнографічні джерела.....	104
6.1. Сектор етнографії в структурі історичних наук.....	104
6.2. Речові етнографічні джерела до історії народної матеріальної культури.....	105
6.3. Відображення минулого народів у їхній усній творчості, звичаях і обрядах.....	114
Список літератури.....	121
Лекція 7. Лінгвістичні джерела.....	122
7.1. Історичне та порівняльне мовознавство.....	126
7.2. Історичні та сучасні етноніми і субетноніми.....	132
7.3. Гідроніми.....	136
7.4. Топоніми.....	142
7.5. Антропоніми.....	147
Список літератури.....	147
Лекція 8. Історичні джерела, виготовлені технічними засобами.....	149
8.1. Фото-, кінодокументи як образні свідчення подій і явищ минулих часів.....	149
8.2. Фонодокументи.....	155
8.3. Формування архівних фондів електронних документів.....	157
Список літератури.....	158
Лекція 9. Музеї як сховища речових історичних джерел.....	160
9.1. Музеї в системі історико-культурних закладів України.....	160
9.2. Музейні фонди, їхнє формування, зберігання і наукове опрацювання.....	167
Список літератури.....	175
Післяслово.....	177
Додатки.....	180

Навчальне видання

Степан Арсентійович Макарчук

ІСТОРИЧНІ НЕПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА

Курс лекцій

Технічний редактор С. З. Сенік
Коректор М. В. Ревега

Підп. до друку 01. 08. 02. Формат 60x84/16. Папір друк. Друк на різногр.
Умовн. друк. арк. 10,2. Обл.-вид. арк. 11,1. Тираж 300 прим. Зам. 404,
Видавничий центр Львівського національного університету
імені Івана Франка. 79000 Львів, вул. Дорошенка, 41.